

**BAKI NEFTİNİN
VƏ
YERLİ İCMALARININ
TARİXİ**

- 11838 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

MİLLİ VƏ BEYNƏLXALQ

ARAŞDIRMALAR MƏRKƏZİ

Kitab Norveç Krallığının Azərbaycandakı səfirliyinin dəstəyi ilə
Milli və Beynəlxalq Araşdırmalar Mərkəzi tərəfindən çap edilmişdir.

Bakı, Azərbaycan
www.cnis-baku.org

Milli və Beynəlxalq Araşdırmalar Mərkəzi (MBAM)
Bakı neftinin və yerli icmalarının tarixi. (elmi redaktor Leyla Əliyeva)
Bakı, Qanun, 2009, -264 səh.

Tərcüməçi və Azərbaycan dili redaktoru: Əli Novruzov
Rəssam (hissə 2): Fazil Məmmədov
Fotolar (Giriş, hissə 1, 3, 4): Təhminə Əhmədova
Dizaynerlər: Fəxriyyə Məmmədova, Sahib Qəniyev
Əlavədə olan xəritə: Turaxanım Ağabəyova

ISBN 978-9952-26-037-3

Q 1500005104 sifarişli - 09
AB022051

Az2
Qanun, 2009
© MBAM

Giriş. Leyla Əliyeva	7
I Hissə. İslahatlar və neft gəlirləri - tarixi perspektivdə icmalar üçün nəticələr Leyla Əliyeva	16
II Hissə. Bakı "qara qızıl"ının tarixi. Yerli icmaların taleyi və milli burjuaziyanın formalaşması İdris Əliyev, Orxan Məmməd-zadə.	34
III Hissə. Qəsəbələrin sosial-iqtisadi göstəricilərinin və yerli əhalinin həyat səviyyəsinin tədqiqi (1991-ci ildən 2004-cü ilə qədər) Azər Əmiraslanov (2004-cü ildən 2008-ci ilə qədər) Qubad İbadoğlu	144
IV Hissə. Yerli əhalinin tarixi, sosioloji və etnoqrafik xarakteristikası Aydın Balayev	176
V Hissə. Abşeron yarımadasının ekoloji vəziyyəti: yerli icmalarının köhnə neft mədənlərində həyat şəraiti Fikrət Cəfərov	216
Əlavələr	255

MİNNƏTDARLIQLAR

Milli və Beynəlxalq Araşdırmalar Mərkəzi (MBAM) bu tədqiqatı və nəşri mümkün edən bütün şəxslərə və təşkilatlara öz dərin minnətdarlığını izhar etmək istərdi.

Bu tədqiqatın MBAM tərəfindən 2004-cü ildə irəli sürülmüş birinci mərhələsi əgər Norveçin Azərbaycandakı keçmiş səfiri Steynar Gil, bu tədqiqatın ilkin təqdimatının baş tutduğu Con Hopkins Universiteti nəzdindəki Mərkəzi Asiya və Qafqaz İnstitutunun direktoru Doktor Çarlz Feyrbenks və prezidenti Doktor Frederik Starr, Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru, biza materiallar və Bakıdakı təqdimat üçün məkan təqdim edən Doktor Nailə Vəlixanlı və Milli Elmlər Akademiyasının Sosiologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun keçmiş direktoru mərhum Doktor Arif Abbasov kimi şəxsiyyətlərin dəstəyi və təşviqi olmasaydı, çətin ki baş tutardı.

Bizə öz qiymətli köməyini əsirgəməyən insanların - alimlərin, jurnalistlərin, yerli vətəndaşların bir qismi bu gün aramızda yoxdur. Onların arasında layihənin bütün birinci mərhələsi boyu (2004-2005) öz entuziazmı və yardımını ilə bütün iştirakçıların rəğbətini qazanmış mərhum dəniz arxeoloqu Viktor Kvaçidze və mərhum jurnalist Mila Fərəcullayeva da var.

MBAM-ın əməkdaşları - layihənin birinci mərhələsinin əlaqələndiricisi Məryəm Oruclu, layihənin operatorları İlahə Quliyeva və Tutu Salmanova da öz dəyərli dəstəyini əsirgəməmişlər.

MBAM layihənin bütün mərhələlərində Norveç Kral Səfirliyindən - bizim donorumuzdan davamlı dəstək görmüşdür və bu dəstəksiz sözügedən tədqiqat və nəşr mümkün olmazdı. Layihənin ikinci mərhələsini - kitabın nəşrini dəstəklədiyi üçün Norveç səfiri İon Ramberqə də xüsusi təşəkkürlərimizi çatdırırıq.

Səhra tədqiqatlarımız da Abşeron yarımadasının üç kəndinin özünüidara orqanlarının köməyi, eləcə də Balaxana kəndinin sakinləri, o cümlədən bi-

zım sürücümüz, bələdçimiz və əvəzolunmaz məlumat mənbəyimiz Telman Cəfərovun köməyi olmadan çətin keçərdi.

Eyni zamanda bizimlə Azərbaycandakı ilk neft bümü haqqında dəyəri xətirolərini paylaşan, şifahi tarixin nadir mənbələri olan neft məqnatlarının xələfləri və yerli icmaların nümayəndələrinə də öz dərin təşəkkürümüzü çatdırırıq.

Kitabın redaktoru Leyla Əliyeva eyni zamanda Bakı kəndlərinə ekspedisiyalar zamanı öz entuziazmı və əməkdaşlığı ilə Abşeron yarımadasının unudulmuş artefaktlarını yenidən kəşf etməyə onu sövq edən atasına Ağa Əliyevə öz xüsusi təşəkkürlərini çatdırır.

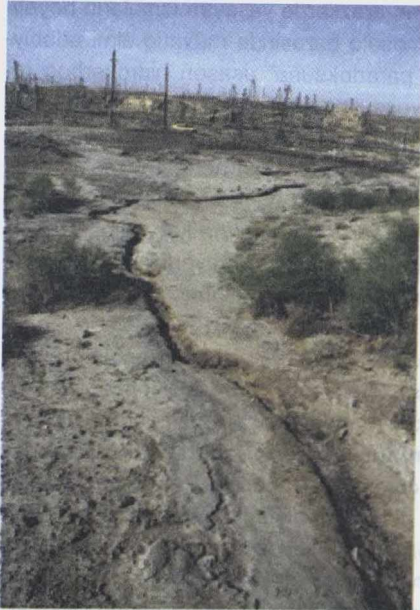
GİRİŞ

Bu kitabın məqsədi neft tarixinin adətən diqqətdən kənar qalan bir hissəsini - neft çıxarılan ərazilərdə yaşayan icmaların həyatını işıqlandırmaqdır. Bu məsələ barəsində müvafiq elmi ədəbiyyatda dövriyyədə olan "bolluq paradoksuna" əsasən hidrokarbon resursları ilə zəngin olan ərazilər yoxsulluq və münafişələrə daha həssas olurlar - Afrikada, Nigeriyada Niger çayının deltası buna əyani misal ola bilər. Doğrudur, Bakı kəndlərinin tədqiqi əsasən neft sənayesinin inkişafının tarixi təsiri haqqındadır, çünki neftlə bağlı istehsal sahələri hələ yarım əsr öncə sözügedən ərazidən dəniz sularına köç edib; bununla belə, uzun əsrlər çəkən neft hasilatı və istehsalının yerli icmalar üzərində təsirini öyrənmək nöqtəyi-nəzərindən region olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

Abşeron yarımadası dünyada ilk və ən qədim neft çıxarılan ərazidir. Tarixi mənbələr neftin sənaye istehsalından yüzilliklər öncə onun bu ərazidə hasilatı barəsində məlumatlar verirlər. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində bu ərazi neftin dünya əhəmiyyətli hasilat mərkəzi olduğu zaman Bakı kəndləri, o cümlədən Sabunçu, Balaxanı, Ramana, Suraxanı fərqli münafişələrin, neft mədənlərində yanğınların və tətillərin, yoxsulluğun və bərabərsizliklərin şahidi olmuşdur. Ərazinin sakinləri neft sənayesinin inkişafından, məsələn, iş yerlərinə və neftli ərazilərə çıxış əldə etmə formasında xeyir götürdüyü kimi, eyni zamanda da diskriminasiya, resurs təzyiqi, yoxsulluq və ətraf mühitin deqradasiyası formasında zərər də çəkmişdir. Neftin tarixi kontekstində Abşeron yarımadasının icmalarının həyatının transformasiyasının öyrənilməsi də məhz bu tədqiqatın başlıca hədəfidir.

Tədqiqat bu kəndlərin həm artefaktlarla zənginlikləri, həm də icmaların etnoqrafiyası baxımından tarixi dəyərində diqqət yönəltməyə çalışır.

Bu tədqiqat eyni zamanda ərazinin bir keçmiş dünya əhəmiyyətli neft sənayesi mərkəzi olması, sənaye irsi və ən qədim neft tarixinə sahib olması əsasında onun gələcəkdə turizm və sərmayə qoyuluşları üçün istifadə olunacaq *inkişaf üçün potensialını* aşkara çıxarır. Tədqiqatın digər və heç də az əhəmiyyətli olmayan məqsədi neft hasilatının bu resurslarla zəngin ərazilərdə yaşayan icmaların həyatlarına təsirinin müəyyən aspekt və yollarını aşkar etməkdir. Beləliklə, bu kitabdakı məqalələr məqsədlərin və hədəflərin müxtəlifliyini əks etdirir - bəzi məqalələr daha çox təsviridir və faktlara əsaslanır, digərləri isə neftin sənaye hasilatının insanlar üzərində təsir mexanizmlərini təhlil edir.

Köhnəlmiş texnologiya və Abşeron mədənlərinin həddən artıq istismarı səbəbindən Sovet dövründə quruda neftin hasilat imkanları tükəndikdən sonra 40-cı illərdə hasilat Xəzər dənizinin sularına köçürüldü. Bu köçürülmə Abşeron kəndlərini son əsrlər ərzində sərmayə qıtlığı şəraitində həyata keçirilən hasilatın bər-bad hala saldığı torpaqlarda qoyub getmiş oldu. Beləliklə də, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində *neftli torpaqlar üzərində* baş verən münaqişələr post-sovet dövrü üçün yerli icmalar və yeni zənginlər arasında sadəcə torpaqlar üzərində münaqişəyə çevrilmiş oldu.

Bu zamandan başlayaraq keçmişdə neft hasil olunan rayonların yerli icmalarının sosial şəraiti dövlət qayğısından asılı xarakter alır; xüsusilə də Moskvanın sərmayələri Bakı neft hasilatı rayonun-

dan Sibire dövr etməsi şəraitində dövlət ərazinin inkişafı, eləcə də ekoloji cəhətdən bərpası üçün heç bir xüsusi tədbirlər həyata keçirmirdi.

Bununla belə, sovet sistemi qaz və elektrik enerjisi kimi infrastruktur və kommunal xidmətləri təmin edirdi ki, bu xidmətlər də Sovet İttifaqının dağılmasından sonra tamamilə çökmüş oldu. Bakı kəndlərinin infrastruktur baxımından post-sovet dövründəki vəziyyəti onların Sovet

öncəki vəziyyətini xatırladırdı - neftin sənayeye qədərki hasilatı dövründən fərqli olaraq əhali işıqlandırma və isitmə məqsədləri üçün yanacaqda olan ehtiyaclarını ödəyə bilmirdi.

Bu kitabın əsasında Norveç səfirliyinin dəstəyi ilə Milli və Beynəlxalq Araşdırmalar Mərkəzi tərəfindən 2004-cü ildə həyata keçirilmiş tədqiqat layihəsi dayanır. Bu tədqiqatda bizim diqqətimizi çəkən əsas cəhət bu torpaqların son iki əsr ərzində istehsal etdiyi sərvət ilə bu torpaqların sahiblərinin bugünkü varislərinin acınacaqlı vəziyyəti arasındakı müthiş uçurum idi. O zamankı tədqiqat üç Abşeron kəndinin ərazisində Açıq səma altında Neft Tarixi Muzeyinin yaradılması təklifini irəli sürmüşdü.

Açıq səma altında Neft Tarixi Muzeyinin yaradılması təklifini irəli sürərək məqsəd əsrlər boyu dünya enerji bazarına böyük töhfələr vermiş, lakin bu gün sərmayə qıtlığından, sosial ziddiyyətlərdən və yüz illərlə yaşı olan neft tullantılarından əziyyət çəkən bu kəndlərdə sərmayə qoyuluşuna təkan vermək, sözügedən ərazinin inkişafına və çiçəklənməsinə nail olmaq idi.

Bu kitab regionun unikal dəyərinin bütün aspektlərini əhatə edir və icmaların yaşayışının əvvəllər məlum olmayan tərəflərini aşkara çıxarır. Abşeronun ən məşhur fenomenlərinə əllə qazılmış neft quyuları, eləcə də hələ 17-ci əsrdə Kempfer tərəfindən təsvir edilmiş və bu kitabın birinci fəslinin müəlliflərindən biri, arxeoloq İdris Əliyevin yenidən aşkar etdiyi yeraltı neft anbarları aiddir. Birinci fəsilə müəlliflər Orxan Məmmədov və İdris Əliyev ölkədə neft hasilatının tarixi ərzində icmaların yaşayışında baş verən transformasiyanın ətraflı təsvirini verirlər. Sənaye irsindən artefaktları təsvir edərək onlar neft texnologiyasının inkişafını izləyir, eləcə də neft və onun hasilatının müxtəlif tarixi dövrlərdə Bakı kəndlərində yaşayış və münaqişələrdə oynadığı rola nəzər yetirirlər. Fəsil neft hasilatının yerli icmaların həyatında buraxdığı təsiri kompleks şəkildə əks etdirən unikal arxiv materialları və fotoları əhatə edir.

Çar dövründə Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyəti sərt diskriminasiya rejimi altında idi - qanun və himayenin xristian qardaşların tərəfində olduğu belə bir şəraitdə ermənilərin neft sənayesində nisbi üstünlüklərini izah etmək çətin deyildir. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlinin neft bumu kontekstində torpağın "qara qızılın" başlıca mənbəyi kimi münaqişələrdə artan rolu da aydın idi. Qanunun aliliyinin nisbətən zəif olması yerli icmaları əhali köçürmələri, müsadirələr və sair ədalətsizliklərlə

üz-üzə qoyurdu. Bununla belə, hüquqi sferada islahatların yaratdığı imkanlar da yerli əhali tərəfindən görülür və istifadə edilirdi - yerli sahibkarlardan ibarət nisbətən geniş sinfin ortaya çıxması buna əyani sübutdur. Neft tarixi haqqında digər nəşrlərdən fərqli olaraq bu fəsil xarici kapital və sənayeçilərin rolu üzərində deyil, yerli burjuaziyanın formalaşması prosesi üzərində daha çox dayanacaq. Tədqiqatlar göstərir ki, yerli sahibkarlığın çiçəklənmə dövrü imperiyanın bu müsəlman periferiyasında neft sənayesindəki çar islahatlarının xüsusi mülkiyyət və biznes üçün əlverişli imkanlar yaratmasından sonraya təsadüf edir. Tədqiqatlar eyni zamanda bazar təzyiqlərinin neft sənayesi texnologiyasının inkişafının arxasında aparıcı qüvvə kimi necə çıxış etdiyini də aşkara çıxarır. Müəlliflər sübutlarla göstərir ki, icarə sistemi, eləcə də neft emalı (nə qədər primitiv olsa belə) Azərbaycandakı neft hasilatında hələ rus müstəmləkəçilərindən xeyli öncələr mövcud olmuşdur. Ərazinin başlıca iqtisadi resursları kimi neft və uzun dominantlığına baxmayaraq, kəndlərin məişəti və təsərrüfatı taxılçılıq, bağçılıq və bostançılıq, və ədviyyat yetişdirilməsi kimi müxtəlif sahələrin mövcudluğu ilə səciyyələndirdi. İmperiyaya məxsus neftli sahələr üzərində sahibkarlıq hüququndan məhrum olmuş yerli əhali isə adətən neftin daşınmasında, əl əməyində və ya əhəng hazırlanmasında məşğul idi.

Bu üç kənd nəinki sənaye irsi baxımından zəngindir - yaxşı saxlanmış köhnə neft quyuları və anbarlarından əlavə, orta əsr qalaları, tunc dövrünün məzarlıqları, sirlə arabalar, su anbarları, qəbiristanlar kimi keçmişin digər artefaktları da regionun çoxçeşidli və kompleks mədəni irsinin göstəriciləridir. Əslində unikal səciyyəyə malik olan yalnız xərəbələr və artefaktlar deyil, eyni zamanda öz xüsusi dilləri, ənənələri və tarixləri olan icmaların özləridir. İcmaların bu günümüzdə qədər gəlib çıxmış adətləri və ənənələri özündə regionun Zərdüşti, Xristian və Müsəlman irsini əks etdirir. İcmaların, xüsusən də Balaxanı və Suraxanı kəndlərinin sakinləri olan tatlının tarixi və müasir şəraitləri 2004-cü ildə MBAM tərəfindən aparılmış sorğular əsasında Aydın Balayev tərəfindən araşdırılır və o, öz tədqiqatında icmalardakı demografik, etnoqrafik və sosial dəyişiklikləri izləyir.

Bakı şəhərinə və zəngin neft yataqlarına qonşu ərazi bir neçə dəfə böyük demografik dəyişikliklərə məruz qalmışdır. İlk belə əhəmiyyətli dəyişiklik XIX əsrin sonlarında baş vermişdir. Bu zaman baş verən neft

bunu səbəbindən Bakı və ətraf kəndlər Rusiyanın digər yerlərindən, Avropa və İrandan çoxsaylı iş adamları, immiqrantlar və mövsümi işçilər cəlb edirdi. Növbəti dəfə belə dəyişiklik Sovet İttifaqının dağılması zamanı, lakin neft sənayesinə bağlı səbəblərdən deyil, qonşu Ermənistanla münaqişə səbəbindən baş vermiş oldu - işğal edilmiş ərazilərdən gələn qaçqınlar bu ərazidə məskunlaşsalar da əsas əmək bazarı qismində bu dəfə şəhər özü çıxış edirdi. Zaman-zaman böyük əhali yerləşmələri zəruri olaraq yerli icmaların yaşayışı üzərində böyük təsir buraxmış olsalar da, yerli sakinlər bir bütöv olaraq öz ənənə və həyat tərzlərini qoruyub saxlaya bilməmişlər. Müəllif qaçqınların və yerli sakinlərin birgə yaşadığı, eləcə də şəhər və kənd həyat tərzinin elementlərinin qovuşduğu bu qəsəbələrin ziddiyyətli və müxtəlif aspektlərində təsvir etməkdədir. Sorğu nümayiş etdirir ki, sakinlərin dil tərcihlərində rus dilinin statusu aşağı düşmüş və onu daha çox Qərbi Avropa dilləri, xüsusilə də ingilis dili əvəz etməkdədir. Aydın Balayev eyni zamanda yerli sakinlər ilə qaçqınlar arasında inteqrasiyanın çətinliklərini göstərməkdədir - resurs və mədəni təzyiqlərdən doğan bu çətinliklər özlərini bu qruplar arasında əlaqələrin yoxluğunda büruzə verir. Bu qruplar arasında fərq eyni zamanda ətraf mühitə və mədəni irsə münasibətdə aşkara çıxır. Ailə əsasən özünün patriarxal formasını saxlasa da, ailədə avtoritar münasibətlərdən bərabərhüquqlu münasibətlərə doğru təkamülün təzahürləri görünməkdədir. Eyni zamanda qadınların vəziyyəti sahəsində hər kəs onların təhsil və sosial həyatda iştirak səviyyəsinin qaldırılmasını dəstəkləyir. Tədqiqatın başqa bir dəyəri isə əhalinin dini baxışlarındakı maraqlı nüansları üzə çıxarmasıdır. Ən mühafizəkar ərazilərdən hesab edilən Bakı ətrafı kəndlərdə yaşayan əhali, nə qədər qərribə olsa da İslamın bütpərəstlikdən qalma elementlərlə birləşməsindən ibarət dini inancları inanır və İslam dinin qanunlarına və rituallarına nisbətən liberal yanaşmaları ilə fərqlənir. Ərazinin əsasən İslamın şiə qolunun təsiri altında olmasını nəzərə alsaq, yerli əhalinin vəhhabiliyə mənfi münasibəti də təəccüb doğurmamalıdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatı bir tərəfdən keçid dövrü iqtisadiyyatlarının, digər tərəfdən isə neftin kommertiya məqsədi ilə istehsalına yetkin dövlətçiliyin və demokratik təsisatların təşəkkül tapmasından öncə başlandığı neftlə zəngin ölkələrin iqtisadiyyatlarının əlamətlərini daşıyır. Baxmayaraq ki, Azərbaycan neft gəlirlərindən istifadə edərək keçid

dövrünün şoklarını yumşalda bilməmişdir, lakin o, neftdən asılılığın tələ və assimetriyalarından özünü qoruya bilməmişdir. Əmiraslanov və İbadoğlunun tədqiqatları da təsdiq edir ki, post-Sovet iqtisadiyyatına keçid zamanı yuxarıda təsvir edilmiş şərtlər altında inkişaf edən neft sənayesinin səbəb olduğu struktur amillərinə qarşı görülən tədbirlər səmərəsiz ola bilər, xüsusən də əgər bu tədbirlər gecikdirilsə. Nəticədə, qeyri-neft sektorunun və kənd təsərrüfatının geri qalması fonunda hidrokarbon xammalının ixracından asılılıq və sərmayə qoyuluşlarının periferiyaların ziyanına olaraq ölkənin paytaxtına istiqamətlənməsi ilə xarakterizə edilən qeyri-simmetrikliliyin meydana çıxmasına səbəb olur.

Beləliklə də Azərbaycanın misli görünməmiş iqtisadi inkişafı müvafiq sosial inkişafa çevrilməmişdir. Regionun iqtisadiyyatını araşdırarkən, ekspert A.Əmiraslanov 1996-cı ildən bəri milli iqtisadiyyatın, eləcə də qəsəbələrdəki bir çox dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsinə səbəb olmuş islahatlar kursunun fonunda onun inkişafını təhlil edir. O, eyni zamanda vurğulayır ki, sənaye müəssisələrinin məhsulları beynəlxalq standartlara cavab verməlidir. Əmiraslanov həm də alış-veriş dövrüyəsində və orta əmək haqlarında artımı da qeyd edir. Lakin, özəlləşdirmənin nailiyyətlərinə və iqtisadi artıma baxmayaraq, əhəlinin yaşayış standartları aşağı qalmaqda davam edir. Qəsəbələrin nəinki inkişafı etdirilməsi, həm də reabilitasiyası bu baxımdan həyati əhəmiyyət daşıyır. Sorğuya əsasən respondentlərin 43.9%-inin adambaşı gəlirləri 2004-cü ildə 10 dollardan aşağı olmuşdur. Üstəlik maliyyə vəziyyəti büdcə sektorundan asılıdır. Bu halın səbəbləri biznes sektorunun və infrastrukturun zəif inkişafında, bank kreditlərinin aşağı səviyyəsində və sahibkarların qanun qarşısında müdafiəsinin qeyri-təkmilliyindədir. Müəllifin fikrincə kreditləşmənin aşağı olması isə likvid əmlakın olmaması və biznes strukturlarının az gəlirliliyi ilə bağlıdır. Bunun üçün də banklar qəsəbələrdəki kiçik və orta sahibkarlığın kreditləşməsində maraqlı deyillər. Yeni iş yerlərinin yaradılması ilə bağlı cəhdlərə baxmayaraq, məşğulluq problemi kəskin olaraq qalır: rəyi soruşulanların üçdə biri işsiz olduqlarını bəyan etmişdir.

Müəllif eyni zamanda diqqəti böyük sayda qaçqın və məcburi köçkünlərə yönəldir, çünki onların ənənəvi olaraq əkinçilik və heyvandarlıq sahələrinə məşğul olması regionun şərtlərinə uyğun gəlmir. Bu da torpaq üzərində rəqabətin güclənməsinə gətirib çıxarır. Yerli əhali və

bələdiyyələr üçün alternativ gəlir mənbəyi olacaq xidmətlərin meydana gəlməsinə təkan verəcək müvafiq infrastrukturun yaradılması və işsizlik probleminin həllində məhz turizmin inkişaf etdirilməsi mühüm rol oynaya bilər. Tədqiqat eyni zamanda regionun inkişaf potensialının reallaşdırılması və biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi üçün əsas alət kimi kiçik və orta sahibkarlığın əhəmiyyətini sübut edir.

2003-cü ildən başlayaraq hökumət regionda yoxsulluq və bərabərsizlik məsələlərini hədəfə alan bir sıra tədbirlər görmüşdür. Bu tədbirlərin səmərəliliyini Qubad İbadoğlu öz məqaləsində, özü də neft iqtisadiyyatı və makroiqtisadi şərtlərin geniş kontekstində təhlil edir. Misli görünməmiş inkişafı bərabər, xüsusən də 2004-cü ildən bəri Azərbaycan iqtisadiyyatında bəzi

tendensiyalar müşahidə edilir ki, bunlar da sosial sferadakı problemlərdən qaynaqlanır. İnfrastruktura dövlət sərmayə qoyuluşu kimi müsbət tendensiya layihələrin həyata keçirilməyində şəffaflığın olmamağı ilə heçə enir. Məşğulluq problemləri isə əksər resursların neft və qeyri-ticarət sektoruna cəlb edildiyi bir zamanda kənd təsərrüfatı sektorunun zəif inkişafı, Holland xəstəliyinə tutulmuş iqtisadiyyatın ləng diversifikasiyası ilə bağlıdır. Kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına nail olmaq üçün hökumət 2007-ci ildə ona subsidiyalar ayırmışdır. İbadoğlu Bakı kəndlərində sosial vəziyyəti büdcə xərcləri və siyasətinin, eləcə də regiona zəif sərmayə qoyuluşunun təhlilinin vasitəsi ilə izah edir. Onların arasında ÜDM artımı ilə müqayisədə az qala üç dəfə çox büdcə xərcləri, vergi sisteminin mərkəzsizləşdirilməsi sahəsində islahatların yetərli olmaması, eləcə də xərclər üzərində nəzarətin hökumətdəki bir qrupun əlində cəmlənməsi (və ya büdcənin inhisara alınması) vardır. Eyni zamanda bu xərclər sosial proqramlara yox, daha çox tikintiyə istiqamətlənir ki, bu da korrupsiya imkanlarına yol açır. Beləliklə də kəndlərin iqtisadi şəraiti birbaşa olaraq neft gəlirlərinin bölüşdürülməsinin nə qədər

ədalətli olmasından asılı hala düşür. Müəllif öz məqaləsinin ikinci hissəsini əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına və yoxsulluğun azaldılmasına yönəlmiş dövlət proqramlarının, xüsusən də "2007/2008-ci illər üçün Bakı kəndlərinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair tədbirlər" haqqında prezidentin 26 Noyabr 2006-cı il fərmanının dəyərləndirilməsinə həsr edir. Verilənlər infrastrukturda, kommunal xidmətlərdə, təhsil və səhiyyə xidmətlərində çeşidli sərmayələr və dövlət xərclərinə dəlalət edir. Əsas resurslarının Dövlət Neft Fondundan büdcəyə birbaşa transferindən gəldiyi bu proqramın icrasında büdcə ilə yanaşı, Dövlət Neft Şirkəti, Heydər Əliyev Fondu, eləcə də beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından alınan kreditlərin də rolu böyük olmuşdur. Məqalənin dəyəri həmçinin dövlət proqramının icrası ilə bağlı müxtəlif ekspertlərin və əhalinin rəylərinə yer verməsindədir. Bu rəylər proqramların icrası barəsində kifayət qədər ziddiyyətli təsəvvür yaradırlar ki, bu da regionun sosial problemlərini hədəf alan dövlət tədbirlərinin səmərəliliyini araşdıracaq yeni bir tədqiqatı zəruri edir.

Öyrənilən üç kənd dünyanın ən qədim neft çıxarma əraziləri olmaqla bərabər, eyni zamanda, həm də ətraf mühitə müvafiq ziyanın da akkumulyasiya olunduğu yerdir. XIX əsrin ortalarında çarizm tərəfindən burada tətbiq edilən illizim sistemi qısa müddətli olduğundan resursların mümkün qədər sürətlə tükənməsinə stimül yaradırdı. XIX əsrin sonlarında, hələ müvafiq neft rezervuarları və boru kəmərləri yaradılmamışdan öncə neftin sənaye hasilatına başlanılması da sözü gedən kəndlərin torpaq və sularını misli görünməmiş dərəcədə çirkləndirmişdi - bu çirklənmənin mənbəyi qismində həftələrlə davam edən neft fontanları çıxış edirdi. Abşeronun köhnə neft mədənlərinin reabilitasiyası məsələsinin gündəliyə gətirilməsi yalnız post-sovet dövründə mümkün olmuşdur ki, belə təşəbbüslərdən birini bu kitabın sonuncu fəslinin müəllifinin də üzvü olduğu Azərbaycan Yaşıllar Hərəkatı irəli sürmüşdü. Hələ 90-cı illərin əvvəllərində Yaşıllar hərəkatı, o cümlədən sonuncu fəslin müəllifi və kitabın redaktoru kəndlərdəki mədən sularından formalaşmış su göllərində radioaktivliyin səviyyəsini ölçmüş və ətraf mühitin çirklənməsinin kəskin formada olduğunu aşkar etmişlər. Fikrət Cəfərova əsasən, Suraxanı və Balaxanı qəsəbələrinin ərazisi çirklənmənin dərəcəsinə görə Azərbaycanın digər ərazilərindən olduqca fərqlənir; bu fərq özünü daha çox hava, su və torpağın çirklənməsində, eləcə də əhalinin sağ-

lamlığı üzərində böyük neqativ təsirində bürüzə verir. Bu qəsəbələrdə qeydi alınmış allergik və bədxassəli xəstəliklərin sayı Azərbaycanın digər regionlarındakı müvafiq rəqəmlərdən qat-qat artıqdır. Çirklənmənin ən başlıca səbəblərindən biri də Böyükşor gölüdür. Sənaye və məişət tullantıları səbəbindən gölün səviyyəsinin davamlı olaraq qalxması ətraf ərazilərin su altında qalması təhlükəsini yaradır. Digər bir problem əsrlərlə təmizlənməmiş və reabilitasiya keçməmiş, və indinin özündə də köhnəlmiş neft avadanlıqları çirklənməsi davam edən qədim neft mədənləri ilə bağlıdır. Bərk məişət tullantılarının toplanması və utilizasiyası məsələsi ilə yalnız 2008-ci ildə ərazidə müasir tullantıların emalı zavodunun inşası barədə qərarın qəbulundan sonra məşğul olmağa başlamışlar. Lakin ən böyük problem - neftlə çirklənmiş ərazilərdə inşaat işlərinin və əhalinin məskunlaşmasının hələ də davam etməsidir. Müəllif kəndlərin bu cür təcili ekoloji problemlərini həll etmək üçün xüsusi tədbirlər planı təklif edir.

Bir tam olaraq, bu kitab Xəzər sahillərinin neftlə zəngin ərazilərində icmaların yaşayışına diqqəti cəlb etmək üçün ilk cəhddir. Son iki əsrdə "neft bumları" zamanı Balaxanı, Sabunçu, Ramana və Suraxanının neft mədənlərindən hasil edilmiş saysız-hesabsız sərvətlər nəinki Bakının XX əsrin əvvəli üçün Avropa səviyyəsinə qalxmasına səbəb olmuş, həm də Nobel mükafatlarının yaranmasına öz töhfəsini vermişdir. Bu zəngin torpaqların ilkin sahiblərinin neft sənayesinin bu inkişafından nə qazandıqları isə qarşıdakı məqalələrdə müzakirə ediləcək.

Leyla Əliyeva

İslahatlar və neft gəlirləri - tarixi perspektivdə icmalar üçün nəticələr*

Neft hasilatı və sənayesi dünyanın sıx məskunlaşmış və etnik baxımdan mürəkkəb ərazilərinə keçdikcə son dövrlərin tədqiqatları hidrokarbon resurslarının icmaların həyatı üzərindəki təsirini öyrənməyə başlayırlar. Belə ərazilərdə neft sənayesinin inkişafı tez-tez münafişələr və qeyri-sabitlik, yoxsulluq və bərabərsizlik ilə səciyyələnir. Həm dövlət, həm də transmilli korporasiyaların bu günlərdə ən zəngin resurslar üzərindəki nəzarəti yerli icmalardan müxtəlif reaksiyalara səbəb olur ki, bu reaksiyaların mahiyyəti də neft sənayesi üzərində nəzarətin təbiətini dəyişməyə yönəlmiş cəhdlərdən tutmuş hidrokarbon hasilatına müqavimətə qədər dəyişə bilər.¹

Özünün "neft zorakılığı" ilə məşhur olan və iyirmi ildən artıq bir müddətdə "gənclərin ekstremizminin, icma zorakılığının və ənənəvi hakimiyyəti uğrunda gərgin mübarizələrin" müşahidə olunduğu Niger deltası Neft sənayesinin inkişafının bu formada əks təsirinə ən bariz misal ola bilər.

Zəif dövlət təsisatları şəraitində neft sənayesinin kommersiya məqsədi ilə genişmiqyaslı inkişafının ümumi inkişaf və resursların bölüşdürülməsində buraxdığı bu əks effekt - "bolluq paradoksu"² neft çıxarılan ərazilərdə yaşayan icmaların həyat şərtlərinə şübhəsiz ki, böyük təsir göstərməkdədir.²

Digər tərəfdən, neft sənayesinin inkişafı birbaşa olaraq demokratikləşməyə təsir göstərir. Neftin kommersiya məqsədi ilə istehsalının başlandığı ölkələrdə əgər demokratik təsisatlar zəifdirsə, hadisələrin sonrakı gedişi bu təsisatların irəli getməsinə və inkişafına mane olur və av-

toritar təmayüllərin təşəkkül tapmasına gətirib çıxarır ki, bu da yerli icmalar daxil olmaqla əhalinin sosial rifahı üzərində qaçılmaz təsirlər buraxır.⁴

Bu sahənin tədqiqatçıları üçün Abşeron yarımadası - dünyanın ən qədim neft hasilatı rayonu - həm də resursların bölgüsünün *hansı ilkin şərtlərin mövcudluğu təqdirində* yerli əhalinin geniş təbəqələrinə səmərə və rəcəyini aşkara çıxaracaq bir nümunə kimi də maraq kəsb edə bilər.

İlk baxışdan Abşeron yarımadasının keçmişdə neft çıxarılan ərazilərdə icmaların vəziyyəti dünyanın neft çıxarılan digər ərazilərində (məs., Nigeriya və Kolumbiya kimi) icmaların vəziyyətindən fərqli görünür. Burada həyat sabitdir, zəngin villalar yerli sakinlərin və qaçqınların yoxsul məhəllələri ilə birgə mövcuddur və neft bumundan qaynaqlanan inşaatın dinamizmi gündəlik müşahidə olunur. Lakin, tədqiqatımızın da göstərdiyi kimi, dünyanın müxtəlif coğrafi ərazilərdə yaşayan bu icmalar arasında oxşarlıqlar kifayət qədərdir. Bu icmaların heç biri "neft dövlətləri" üçün xarakterin olan bir fenomenin - *neft gəlirlərinin nataraz bölgüsünün* nəticələrindən yan keçə bilməmişdir. Baxmayaraq ki, neft sənayesi bu torpaqları yarım əsr öncə tərk etmişdir, vaxtilə dünyanın ən zəngin torpaqlarının sakinləri bu gün işsizlikdən, aşağı həyat standartlarından, kommunal xidmətlər, eləcə səhiyyə və təhsil sistemlərinin keyfiyyətindən əziyyət çəkirlər.

İcmaların bugünkü vəziyyəti onların sələflərinin bir əsr öncə həyatı ilə tam ziddiyyət təşkil edir - o zaman, neftli torpaqlar üzərində özəl mülkiyyətin mövcud olduğu bir şəraitdə sakinlər arasından bu sərvətlərə sahib çıxaraq neft milyonçularına çevrilənlər heç də az deyildi. Lakin həmin dövr eyni zamanda daha zorakı hadisələr və münafişələrlə də zəngin idi.

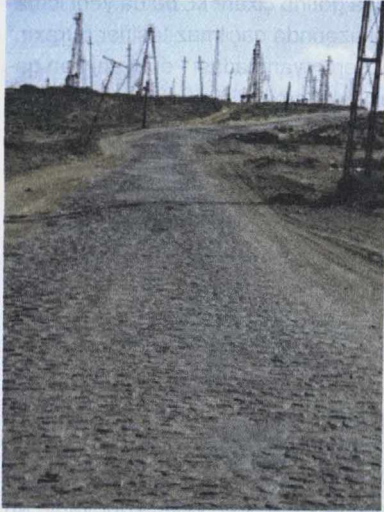
Əslində Bakı neftinin mürəkkəb və dramatik tarixi bu gün dünyanın bəzi ərazilərində neft sənayesinin rastlaşdığı çətinliklərin bir növ gözləntisi idi.

Bu fəsil islahatlar və neft sənayesinin inkişafı arasındakı mürəkkəb əlaqələri, icmaların həyatına onların təsirini öyrənir və yerli əhali üçün sahibkarlıq fəaliyyəti üçün imkanların, iş yerlərinin və sosial rifahın yaranması şərtlərini araşdırır.

Bu fəslin məqsədi neft çıxarılan torpaqların icmaları üçün həmin torpaqlardakı resurslardan ən optimal səmərə götürməyə imkan yaradan başlıca amilləri aşkar etməkdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər Dərsəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

* Bu araşdırmanın müəyyən hissəsini müəllif ABŞ Milli Demokratiya İnstitutunun Reyqan Fasel tədqiqatçı işləyərək aparıb. Müəllif MDI-ya, ABŞ Konqresinin Kitabxanasına və Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivinə minnətdarlığını bildirir.

XIX əsrdən neft mənbələrində qalmış yol

Bu fəsil Azərbaycanın bir əsrdə yaşadığı iki neft bumundan (biri XIX əsrin sonu -XX əsrin əvvəli; digəri XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəli) yalnız birincisi - *Sovetlərə qədərki bum* üzərində dayanacaqdır, çünki bu zaman neft hasilatı dənizdə deyil, məhz quruda olduğundan tədqiqat obyektinə də məhz bu bum aiddir. Öz xristian qonşuları ilə müqayisədə azərbaycanlı torpaq sahibləri ne qədər ayrı-seçkiliyə və ədaletsiz torpaq müsadirələrinə məruz qalsalar belə, Rus müstəmləkəçiliyinin ardınca gələn üç böyük hadisə XIX əsrdə çarın hakimiyyəti altında yerli əhalinin iqtisadi, sosial və siyasi inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdi: özəl mülkiyyət hüququnun qanuniləşməsi, II Aleksandrın hüquqi islahatları və neft sənayesinin "özəlləşdirilməsi".

Analizimizin də təsdiq etdiyi kimi, torpaq sahibliyi və mülkiyyət hüquqları Bakı mühitində münafişə və hakimiyyəti şərtləndirən vacib amillər idi.

Rus müstəmləkəçiliyindən əvvəl və sonra Azərbaycanda torpaq mülkiyyəti

Rus müstəmləkəçiliyindən qabaq Cənubi Qafqazda, eləcə də Şimali Qafqazın bir hissəsində böyük əraziləri əhatə edən müstəqil Azərbaycan xanlıqlarında torpaq xanlara, bəylərə və məscidlərə məxsus idi və onun üzərində üç mülkiyyət forması var idi. Birinci formaya xanların mülkiyyətində olan torpaqlar (məs., meşə və otlaqlar kimi) daxil idi. Xanlar bu torpaqları müvəqqəti və ya ömürlük icarəyə verir, meşələrdən isə əhali adətən havayı istifadə edirdi. Torpaqdan istifadə üçün haqq vergilər şəklində alınırdı. Məsələn, İlisu sultanlığında keşkel adlanan vergi məhsulun 1/10 hissəsinə bərabər olurdu.

Torpaq mülkiyyətinin ikinci forması icma torpaqları idi. Bu torpaqlar xan tərəfindən bəy və mülklərin istifadəsinə verilirdi. Sonuncular bu tor-

paqların verdiyi gəlirdən istifadə edə bilərdilər, lakin həmin torpaqları sata bilməzdilər. Kəndlilər torpaq sahibləri qarşısında məhsulun bir hissəsi ilə verilən töycü, eləcə də biyar mükəlləfiyyətləri daşıyırdılar.

Torpaq mülkiyyətinin ən çox mühafizə edilən forması "mülk" idi. Mülk xanın müharibədə ələ keçirdiyi qənimət torpaqlardan və sakinlərdən bəylərə verilən pay idi və irsən keçirdi. Lakin hər yeni xan bu torpaqlar üzərində mülkiyyət hüquqlarını yeni fərman ilə təsdiq etməsəydi, bu mülkiyyət forması hüquqiliyini itirirdi. Mülk torpaqlarından istifadə edən kəndlilər məhsulun 1/30 hissəsi həcmində mülk sahibinə töycü ödəyirdilər.⁵

Abşeronun sənaye irsi:
taxta neft rezervuarı, XIX əsr

Bir çox mənbələr göstərir ki, neft quyularının iltizama verilməsi hələ rus işğalından və imperiya hakim dairələrinin neftli torpaqlarda həmin sistemi tətbiq etməsindən hələ xeyli əvvəl mövcud idi.⁶

Bakı ətrafı kəndlərin əhalisi neft, duz və əhəng istehsalı ilə yanaşı ənənəvi olaraq müxtəlif kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri ilə də məşğul idi. Bakı və ətrafları balıqçılıq, zəfəran yetişdirilməsi və qırmızı boya (marena) hazırlanması ilə səciyyələnirdi. IX-X əsrlərdə ticarətin genişlənməsi və sənətkarlığın inkişafı Bakını mühüm sənətkarlıq mərkəzinə və dəniz limanına çevirmişdi. Rusiya, İran, Bizans, Çin və Hindistan, İraq və Suriyadan tacirlər burada bir araya gəlirdilər. Sara Aşurbəyli yazır ki, Bakı və ətrafları iqtisadi cəhətdən bir-birinə sıx bağlı idi - Abşeronun bağları Bakını meyvə və tərəvəzlərlə, eləcə də qoyun və ceyran eti ilə təmin edirdi. Bu kənd təsərrüfatı malları yerli tələbatdan qat-qat artıq olduğundan həm də ixracı gedirdi. Bakı ətrafı kəndlər eyni zamanda şəhərdə çiçəklənən müxtəlif sənətkarlıq sahələri üçün xammal bazası rolunu oynayırdı. Bakının Çin, Hindistan, Moskva, Sibir və Qərbi Avropa ilə ticarət əlaqələri var idi.⁷

XVII-XVIII əsrlərdə ipək ticarətində tranzit roluna yiyələnmək məqsədi ilə Xəzərin ən münasib limanına çıxış əldə etmək istəyən Rusiya

üçün Bakı xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Lakin Rusiyanın bu ərazini işğal etməsi həm regionun, həm də şəhərin təsərrüfatında tənəzzülə səbəb oldu. Sonrakı rus-İran müharibələri zamanı Bakı daha çox bir hərbi istehkam kimi əhəmiyyətli idi. Yerli əhali rus işğalına və hərbi idarəçiliyinə qarşı müqavimət göstərirdisə də, onların üsyanının qarşısı müstəmləkəçilər tərəfindən sərt qaydada alınmışdı.⁸ Bakının etnik tərkibi də daha çox müxtəlifliyə doğru dəyişməkdə idi.

İki rus-İran müharibəsinin nəticəsində Rusiyanın Azərbaycan xanlıqlarını işğal etməsi ilə xan və bəylərə məxsus torpaqlar, eləcə də neft quyuları müsadirə edilmiş oldu. 1840-cı il üçün artıq hərbi idarəçiliyin də mülki idarəçiliklə əvəz olunması başa çatmış oldu. Bu zaman mülki və cinayət məsələləri Rusiya qanunları, ailə məsələləri isə şəriət qaydaları əsasında həll edilirdi.⁹

Rusiyanın xanlıqları müstəmləkəyə çevirməsindən sonra torpaqlar üzərində mülkiyyət və səlahiyyət haqqında rəsmi dairələr tərəfindən tezliklə ilkin reskriptlər verilməyə başlandı. 1841-ci ildə verilmiş birinci reskript ilə bütün mülkədarlar və yerli zadəganlar xəzinədən ömürlük təqaüd əvəzində özlərinin kəndlər üzərində hakimiyyətlərindən və vergi toplama səlahiyyətlərindən məhrum edilirdilər. 1846-cı ildə növbəti reskript "Azərbaycana xas bir qədim təsisata son qoydu - tiyul torpaqlarının dövlətə məxsusluğunu ləğv edərək, bu torpaqlar üzərində müsəlman mülkədarların irsi və ayrılmaz mülkiyyət hüquqlarını təsdiq etdi; beləliklə də, böyük miqyasda torpaq mülkiyyəti şəxsi əllərə keçmiş oldu."¹⁰

1847-ci ildə verilmiş başqa bir reskript¹⁵ yaşına çatmış hər bir kəndliyə 5 desyatın torpaq sahəsinə sahib olmaq hüququ verildi.¹¹ Əvəzində kəndlilər torpaq sahiblərinə müəyyən vergilər ödəməli idilər. Baharlı bu vergilərin 7 növünü təsvir edir. Kəndlilərin torpaq üzərində tam sahibkarlıq hüquqi isə yalnız 1912-ci ildə tanınmış oldu.

Beləliklə, XX əsın əvvəli üçün Azərbaycanın ərazisi 8 940 382 desyatın idi ki, bunun da 65 faizi əkinə yaralı idi. 35%-ə təşkil edən 35%-ə isə qayalıqlar, dağlar, çaylar, bataqlıqlar, səhrələr və şoranlıqlar daxil idi. 1919-cu il üçün torpaqların 57,7%-i kəndlilərə, 23,3%-i "xüsusi mülkiyyətçilərə" və 19%-i dövlətə məxsus idi.¹² Sventoxovskiye əsasən bəylərin bir çoxunun torpağı 6,5 desyatın idi ki, bu da orta statistik kəndlinin sahib olduğu torpaqdan bir qədər çox idi. Torpaq sahiblərinin yalnız 4%-i 1 500 desyatından yuxarı torpağa malik idilər.¹³

II Aleksandrın hüquqi islahatları

II Aleksandr kəndli islahatları həyata keçirdikdən sonra hüquq, maliyyə, polis, hərbiyə, təhsil, senzura və yerli özünüidarəetmə sahəsində də bir sıra islahatlar həyata keçirdi. Hüquqi islahatlar xüsusi komissiyaların tövsiyələri və Qərbi Avropadakı sistemlərin təhlili əsasında hazırlanmışdı. 1864-cü ilin hüquqi islahatı Rusiya tarixi kontekstində fəvqəladə və hətta inqilabi bir tədbir kimi nəzərdən keçirilir, çünki məhz o, məhkəmələrin icra hakimiyyətindən müstəqilliyini təsbit etmiş oldu.

Ədliyyədə islahatların nəticəsi kimi¹⁴ qubernatorların nəzarəti altında olan silki məhkəmələr sistemi bütün vətəndaşlar, o cümlədən keçmiş təhkimilər üçün açıq olan yeni məhkəmələr iyerarxiyası ilə əvəz edildi. İslahat dövlət məmurlarının iştirak etdiyi, eləcə də bəzi siyasi işlər üçün xüsusi proseduralar müəyyən etməklə yanaşı, sadə insanların da müraciət edə biləcəyi sülh və volost məhkəmələri, məhkəmənin inzibati idarəçilikdən ayrılmasını, hakimlərin seçkili olmasını, andı iclasçılar məhkəməsinə vəkillik və rəqabət prinsipini təsis etdi. Prokurorluq institutu isə yeni status qazandı - onun hüquqları məhdudlaşdırılrsa da prokuror cinayət və mülkü prosesin tərəfinə çevrildi. Məhkəmə islahatı hakimlərin müstəqilliyi prinsipini təsbit edir və inzibati ərazi bölgüləri ilə uyğun gəlməyən xüsusi məhkəmə dairələri yaradırdı.

Rusiyanın mülkiyyət hüquqi tarixi çox mürəkkəbdir. Yalnız 1785-ci ildə dövlətin mülkiyyəti müsadirə etmək hüquqi ləğv edilmişdi. II Yekaterina 1786-cı il manifesti ilə mülkiyyət hüququnu həmin torpaqdakı resurslara da aid etmiş və torpağın digər şəxslərə istehsal sahəsi qurmaq üçün kirayəsinə icazə vermişdi.¹⁵

İnzibati idarəçilikdə islahatlardan və nazirliklərin yaradılmasından sonra 1811-ci ilin 25 İyun manifesti bütün hüquqi məsələləri Ədliyyə Nazirliyinin ixtiyarına verdi. 1864-cü il islahatına qədər ədliyyə sistemi siyasi hakimiyyətin sərt nəzarəti altında idi.

Hüquqi islahatların həyata keçirilməsi Rusiyada imperiyanın periferiyalarında böyük gecikmələrlə 1899-cu ildə başa çatmış oldu.¹⁶ İslahat ərazinin coğrafiyasından asılı olaraq seçmə qaydada tətbiq edilirdi. Məsələn, bəzi yerlərdə siyasi həssaslıq səbəbindən hakimlərin seçkili olması prinsipi tətbiq edilməmişdi. İmperiyanın Sibir kimi regionlarında islahatlar yerli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla təshih edilərək həyata keçirilirdi. Bəzi hallar-

da islahatın bəzi prinsipləri yerlərdə ənənəvi olaraq tətbiq edilirdi ki, bu da "məhkəmələrə, hakimlərin hərəkətlərinə və insanların ədliyyədə iştirakına böyük təsir göstərir və onları gələcək dəyişikliklərə hazır tuturdu."¹⁷

Qafqazda bu islahat 1866-cı ildə, lakin mühüm dəyişikliklərlə həyata keçirilmişdi. Cinayət işləri andlı iclasçılar məhkəməsindən alınmış və tac məhkəmələrinə verilmişdi. Eləcə də hakimlər seçilmirdi, Ədliyyə Naziri tərəfindən təyin edilirdi. Üstəlik, 1889-cu ildə əks-islahat həyata keçirildi - paytaxtlar və Odessa üçün istisna olmaqla seçkili hakimlər institutu ləğv edildi və hakimlərin müstəqilliyi prinsipi məhdudlaşdırıldı.¹⁸

Bütün çatışmayan cəhətlərinə və həyata keçirilməsində təxirlərə baxmayaraq 1864-1889-cu illərin hüquqi islahatları imperiyanın təbəələrinə resurslara çıxış və öz həyat şəraitlərini yaxşılaşdırmaq üçün milsiz imkan yaratmış oldu.

Neftlə zəngin Bakıda neftli torpaqlar uğrunda mübarizə rəqabəti gücləndirir, stavkaları qaldırır və səriştəli hüquqşünas və vəkillərə ehtiyacı artırır. Abşeronlu torpaq sahiblərinin güclü rəqiblərlə torpaq mübahisələrindən qalib çıxması bu dövrdə mehız müstəqil məhkəmələrin sayısında heç də nadir hal deyildi.

Manaf Süleymanovun¹⁹ danışdığı Balaxanı kəndinin sakini Hacı Yusifin öz ata yurdu olan "Baba bostanı" üstündə Qafqaz canişini Mixail Vorontsov ilə mübahisəsində qalib gəlməsinə kömək edən məşhur vəkil Qarabəyin əhvalatı bu cəhətdən diqqətə layiqdir. Baxmayaraq ki, sadə kəndlilərin hüquqi müstəvidə güclü canişinlərə qalib gəlməsi kimi hallar hər gün baş verən hadisələrdən olmasa da II Aleksandrın hüquqi islahatlarının hətta periferiyalarda səmərəliyinin və yerli icmalar üçün uzağa gedən nəticələrinin göstəricisi idi.

Neft sənayesində islahatlar

19-cu əsrdə neft sənayesinin inkişafı yerli və beynəlxalq bazarda olan tələbatdan irəli gəlirdi. Bu vaxta qədər Rusiyada artıq hər şeydən öncə çoxçeşidli iqtisadiyyat və texniki ziyalıların üstün təsiri olan professional bürokratiya inkişaf etmişdi, bu da müqayisədə daha güclü dövlət təsisatlarından danışmağa imkan verir. Aparıcı iqtisadi sahə toxuculuq sənayesi idi.

1885-1887-ci illərdə Rusiyanın bütün işçilərinin 53.2% -i toxuculuq sənayesində cəmləşmişdi. Maşınqayırma sahəsi ən tez inkişaf edən sahə idi - 1880-ci ildə mövcud olan müəssisələrin sayı 270 -dən 835-ə, istehsal dəyəri 56 milyondan 208.8 milyon rubla və işçilərin sayı isə 48 mindən 148.2 minə çatmışdı. Dağ-mədən sənayesi də bazar tələblərinə uyğun olaraq öz hasilatını artırmışdı. Əgər 1887-ci ildə burada 390.915 işçi çalışırdısa, 1897-ci ildə 544.335 işçi çalışırdı. 1900-cü ildə bu sahə (4, 226 sorğusuz) bütün müəssisələrin 14.9%-ni, işçi qüvvəsinin 30.2%-ni və istehsal dəyərinin 16.9%-ni əhatə edirdi. Neft sənayesində 1901-ci ildə (1879-1800) 27.000 işçi çalışırdı.²⁰ Beynəlxalq bazarın təzyiqlərinə tab gətirmək üçün milli iqtisadiyyatın inkişafı yanacaq, ilk növbədə neft və neft məhsullarına ehtiyac duyurdu.

Abşeronun sənaye irsi:
köhnə evin döşəməsindən çıxan
neft "bulağı". Balaxanı

Rusiyanın bölgəni müstəmləkəyə çevirməsindən sonra həm xanlara, həm də özəl şəxslərə məxsus olan, Bibi -Heybətdəki Səlimxanovlara məxsus olanlar istisna olmaqla, bütün neft yataqları müsadirə olundu. Bəzi sahibkarlara kompensasiya olaraq 1 illik pensiya ayrıldı, hansının ki dəyəri əmlakın real qiymətindən olduqca uzaq idi. Öz mülkiyyətində olan əmlakı əlində saxlamağa nail olanlar da neftlərini dövlətə satmağa məcbur edilirdi və onlara neftlərini hər hansı başqa yere satmaq qadağan olunmuşdu.

1806-cı ildə neft yataqları müsadirə olunduqdan sonra, 1807-ci ildə çar hakimiyyəti tərəfindən iltizam sistemi tətbiq olunmağa başlandı. İlk iltizamçı (1807-1808) Tarumov sadəcə neft quyularını deyil, sallaqxana, vətege, duz, çaxır və s.

də əldə etmişdi və buna görə o ildə müəyyən həcmdə vəsait ödəməli idi. Neft hasilatı üçün qazıntıda, neftin çıxarılmasında, axtarılmasında, daşınmasında, saxlanılmasında Balaxanı kəndlilərinin məcburi əl əməyi istifadə edilirdi. 1830-cu ilə qədər Binəqədi və Bibi -Heybətdə neft kəndlilər tərəfindən daşınırdı. Lakin 30-cu illərdə bu hüquq yalnız Balaxanı kəndliləri üzərində icra oluna bilərdi, onlar həmçinin quyuların təmizlənməsinə və təmirinə də cəlb olunurdular. 1820-ci ildə Balaxanıda

829 sakini (344 kişi, 448 qadın) olmaqla 121 ev var idi. Onlar həm kənd təsərrüfatı, həm də neft mədənlərində məşğul idilər.²¹

Martellaronun dediklərinə istinadən,²² iltizam sistemi sadəcə çarın əvvəlki inhisarçı meşə və mineral ehtiyatlar hüququnu dəyişdirdi. İltizamçının torpaq üzərində 4 illik və yenilənməmək şərti ilə neft çıxarmaqla məhdudlaşan sahiblik, istifadə və nəzarət hüququ var idi. Qısamüddətli iltizamın açıq-aydın əlverişsizliyi özünü intensiv neft hasilatının ekoloji nəticələrində, neft sahəsində işləyənlərin iş saatlarının gərginliyində və xüsusən də sahibkarların kapital yatırımında olan maneələrdə özünü göstərirdi.²³

Rusiyada sürətli sənayeləşməyə olan tələb, həmçinin texnologiyaların tətbiqi neft hasilatının inkişafını stimullaşdırırdı. Nasosların tətbiqi ilə neft hasilatı texnikası da dəyişikliyə məruz qaldı. Balaxanı kəndlilərinin işçi qüvvəsi qeyri-qənaətbəxş görünürdü. Kəndlilər öz torpaq sahələrini becərmək, məhsul toplamaq, heyvanlarını bəsləmək üçün bir-birlərini əvəz etməli olurdular. Balaxanı işçiləri ixtisaslaşır və təcrübələrini artıraraq ustaya çevrilirdilər. 1829-cu ildə icbari əmək ləğv edildi və məzduflar fəhlələrin əməyi neft buruqlarında tətbiq edilməyə başlandı. Neft quyularında icbari əməyin birdəfəlik ləğvi isə 1864-cü ilə təsadüf edir. 1863-cü ildə ümumilikdə 180 neft işçisi var idi.

Beləliklə, dövlət nəzarətinin müəyyən dövrləri ilə 1807-1827-ci illərdə çar hakimiyyəti tərəfindən tətbiq olunan iltizam sistemi əslində neft sənayesində artımın qabağını alırdı.

Neft sənayesinin inkişafını artırmaq üçün Rusiya hakimiyyəti iltizam sistemini ləğv etdi və (a) "Neft hasilatı və aq neft üzərində vergi, və (b) əvvəllər icarədə xəzinəyə məxsus Qafqaz və Transqafqaz neft ehtiyatlarının xüsusi mülkiyyətə verilməsi haqqında" 1872-ci il fevral qanunvericiliyini qəbul etdi. Neftlə zəngin xəzinə torpaqları 322 desyatın təşkil edirdi, ondan 142 desyatını xüsusi xidmətə görə Rusiya elitasına və bürokratlarına paylanmaqla, yerdə alan 180-i hər biri 10 desyatın olmaqla dəyəri 555 rubl olan hissələrə bölünərək 1872-ci ildə elan olunan hərəclərə çıxarıldı. 1872-ci ildə keçirilən 4 hərəclərin nəticəsində xəzinə nəzərdə tutulandan 5 dəfə çox olan 3 milyon rubl əldə etdi. Ümumi həcm 94.5 %-i yerli sahibkarlar tərəfindən quyuların 80%-ə görə ödənilirdi.²⁴

Neftli torpaqların açıq satışını nəzərdə tutan yeni sistemin tətbiqi satışdan və icarədən həm xəzinəyə, həm də sahibkarlara böyük fayda gətirdi, belə ki, indi onlar geniş torpaq sahələrini ucuz qiymətə əldə edə idilər. Bu neft sənayesinin özəlləşdirilməsi və rəqabət mühitinin yaradılması ilə neft sənayesinə güclü kapital axımını stimullaşdırdı.

Neftli torpaqların yandan çoxunun Nobel qardaşlarına keçdiyi 1896-cı il hərəclərinə qədər yerli sahibkarlar ciddi qaydalarla tənzimlənən açıq satışın və torpaq qiymətlərinin ucuzluğunun faydasını görürdülər. (Torpağın hər desyatınınin qiyməti 10 rubl idi, halbuki 20-ci əsrin əvvəllərində bu 100 minlərlə olacaqdı). Bu "imkan pəncərəsi" çar hakimiyyətinin diskriminasiyasına baxmayaraq, Bakı kəndlilərinin nümayəndələri də daxil olmaqla yerli əhaliyə şərait yaratdı ki, onlar da neft ehtiyatlarının hasilatında, texnologiyanın, ticarətin və daşınmanın inkişafında iştirak etsinlər.

Mülkiyyət hüququnun qanunu müdafiəsinin möhkəmlənməsi və II Aleksandrın məhkəmələrin müstəqilliyi sahəsində islahatları ilə müşayiət olunan neft sənayesinin liberallaşdırılması və xüsusiləşdirilməsi bütün nöqsanlara baxmayaraq yerli "neft maqnatlarının" ilk nəslinin formalaşmasına kömək etdi və milli Azərbaycan burjuaziyasının əsasını qoydu.

İcarə sisteminin ləğvindən sonra, neft sənayesində, xüsusilə emal sahəsində cəmləşmiş kapital yerli xarakterli idi. 1827-ci ildə neft emalı zavodlarının sayı 200-ə çatırdı, lakin 1875-ci ildə bu rəqəm 103-ə düşdü.²⁵ Bəzi mənbələrin verdiyi məlumata görə bunlar neft sənayesində islahatların keçirilməsinin təbliğatçıları olan neft emalı zavodu sahibləri idilər. Belə ki, onların icarə sistemində görə öz malları ilə ticarət etmək səlahiyyətləri yox idi. 1877-ci ildə müvəqqəti ləğv edilənə qədər emal zavodu üzərində olan vergilər də onların inkişafında maneə kimi çıxış edirdi.

Neft sənayesinin inkişafı Bakıda maşınqayırma və metallurgiya, gəmi təmiri, sement, mexaniki sənaye, müxtəlif səxlərin üzə çıxmasına gətirib çıxardı. Xaricilər tərəfindən Qafqazda neftli torpaqların alınmasına məhdudiyətlər qoyan 1892-ci il 3 iyun tarixli dekretin Sergey Vitte-

Abşeronun sənaye irsi: köhnə texniki emalatxanası

malları ilə ticarət etmək səlahiyyətləri yox idi. 1877-ci ildə müvəqqəti ləğv edilənə qədər emal zavodu üzərində olan vergilər də onların inkişafında maneə kimi çıxış edirdi.

Neft sənayesinin inkişafı Bakıda maşınqayırma və metallurgiya, gəmi təmiri, sement, mexaniki sənaye, müxtəlif səxlərin üzə çıxmasına gətirib çıxardı. Xaricilər tərəfindən Qafqazda neftli torpaqların alınmasına məhdudiyətlər qoyan 1892-ci il 3 iyun tarixli dekretin Sergey Vitte-

nin maliyyə naziri seçilməsindən sonra ləğv edilməsi nəticəsində neft sənayesində xarici investisiyalar genişləndi. 20-ci əsrin əvvəlində xaricilər, başda ingilis kapitalı olmaqla 25 yerli neft şirkətini əldə etdilər. (1903-cü ildə 12 Britaniya şirkəti var idi ki, onların ümumi kapitalı 60 milyona çatırdı və bu, bütün investisiyanın 1/3-ünü təşkil edirdi).²⁶

Nobel, Rotşild kimi xarici sərmayəçilər sadəcə yeni texnika tətbiqinə və neft sənayesinin və infrastrukturunun inkişafına təkan vermirdilər, onlar həmçinin öz işçilərinin sosial təminatına, təhsilinə, dünya görüşünə, tərbiyəsinə olan diqqətləri ilə sahibkarlıq mədəniyyəti gətirirdilər.

İlk neft "bum"unun sosial nəticələri

Azərbaycan neft maqnatlarının birinci nəslinin böyük əksəriyyəti Bakı kəndliləri idilər. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev və başqaları kimi görkəmli şəxsiyyətlər öz sahibkarlıq fəaliyyətində iki əsas əlamətə görə fərqlənmişlər: onlar (xüsusən də H.Z. Tağıyev) real iqtisadi sektorda neft gəlirlərini təkrarən investisiyaya çevirib və xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşlar.

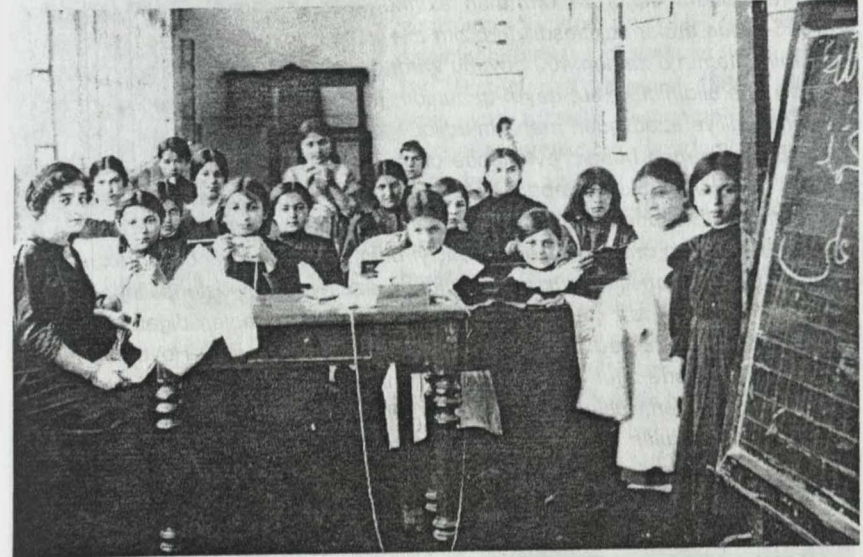
Neft sənayesində 1872-ci ildə tətbiq edilən sahibkarlıq, özəlləşdirmə və kommersionlaşmanın yeni sistemi öz maraqlarına sahib olan burjuaziya və müstəqil iqtisadi qrupların sürətlə formalaşmasına səbəb olurdu. Yeni şərait yerli əhəlinin nümayəndələrinin varlanmasına və yalnız Səlimxanov kimi köhnə fəsiləyə deyil, həmçinin əvvəllər neft çıxarılan ərazilərdə yaşayan kasıb kəndlilərin nümayəndələrinin də daxil olduğu neft milyonçularının meydana gəlməsinə gətirib çıxardı. Neft hasilatından başqa varlanma dəlilliyi, neft ticarəti, əmtəələrin möhtəkirliyi kimi müxtəlif yollarla baş verirdi. Torpaqların ucuz qiymətə olması və hərəqlərin şəffaflığı bu hərəqlərdə iştirak edənlərin tərkibində öz əksini tapırdı - M. Süleymanovun qeyd etdiyi kimi: "Həm Asiya, həm Avropa geyimli

Tağıyev qızlar gimnaziyasının tələbəsi: tanınmış müəllim Məsməxanım Qarayeva – Əlibəyova

şəxslər, mollalar, tacirlər, hərbiçilər, neft hasilatçılar, torpaq sahibləri, dəllallar, kəndlilər, hakimlər, mühəndislər, hətta dilənçilər".²⁷

Bakı da daxil olmaqla Rusiyanın sənaye mərkəzlərində siyasi və sosial mühit Rusiya və Avropada mövcud olan siyasi mülahizələrdən təsirlənən partiyaların inkişafını sürətləndirən, sürətlə inkişaf edən sənaye kapitalizminin və daşıyıcıları yerli ziyalılar və burjuaziya olan milli azadlıq hərəkatının təsiri altında formalaşırdı.

Tağıyev qızlar gimnaziyasının sinfi.
İkinci sırada soldan ikinci tələbə Məsməxanım Qarayeva – Əlibəyova

Sürətlə siyasiləşən cəmiyyətdə fərdlər deyil, məhz partiyalar və onların proqramları siyasi prosesləri müəyyənləşdirirdi. Partiyaların nüfuzu güclü liderlərin inkişafının qarşısını alan mühüm faktorlardan idi. Faktiki olaraq Azərbaycan partiyalarının liderlərindən heç biri hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirməyə olan istəyini nümayiş etdirməmişdi. Siyasətə, təmsilçiliyə bir qayda olaraq ali təhsilli insanların, intellektual elitanın, alicənablərin sahəsi kimi baxılırdı və o zamanlar bir tərəfdə iş adamlarının - neft hasilatçıların, sənaye sahiblərinin, tacirlərin, digər tərəfdə isə intellektual elitanın olduğu "əmək bölgüsü" var idi.

Yerli sakin N. öz ailə hekayəsini danışır (Suraxanı - 02.08.08)

Mənim babam 1903-cü ildə anadan olub. Babamın atası öncə heyvandarlıq və kənd təsərrüfatı ilə varlanıb. O vaxtlar Suraxanıda qaz yerdən çıxırdı, onlar neft sənayesi üçün əhəng istehsal etməyə başladılar, lakin bununla yanaşı onların qoyunları və inəkləri vardı. Suraxanı sakinləri əsasən əhəng satışına cəlb edilmişdilər. Babamın atası "kulak" adı ilə aradan götürüldükdən sonra, babam qaçdı və ömrünün axırında xəstəlikdən öləndək gizləndi. 1955-ci ildə aralar sakitləşdikdə bizim ailə yenidən heyvandarlığa başladı və mənim atamın o zaman 400 qoyunu vardı, lakin 1961-ci ildə atam həbs edildi və ona bildirildi ki, bu, qeyri-qanunidir, heyvanları müsadirə edildi və özü bir neçə illiyə azadlıqdan məhrum edildi.

Bu ev mənim babam evləndə onun üçün tikilmişdi, digər ev isə onun böyük oğlu üçün tikilib. Babam Nobel qardaşlarının turşu zavodunu əhənglə təmin edirdi. O, podratçı idi. Bütün gecəni onlar əhəng istehsal edirdilər, sonra səhər tezdən onu Qara şəhərə daşıyırdılar. Nobelin vaxtında Suraxanı camaatı əsasən xaricilər üçün podratçı idilər, əsasən əhəng istehsalında, həmçinin xidməti işlərdə çalışırdılar, çünki burada neft yataqları digər kəndlərlə müqayisədə daha gec aşkar edilib. İlk neft Balaxanı və Bibi -Heybətdə tapılmışdı. Bu sahədə uğur əldə edildikdən sonra sovetlər hakimiyyətə gəldi. İngilislər bir tərəfdən, ruslar bir tərəfdən, iranlılar bir tərəfdən gəldi, lakin sonda ruslar qalib çıxdılar. Mən hal-hazırda neft mədəninə çalışıram, əmək haqqım 230-240 manatdır, mənim arvadım da işləyir, xadimədir. Qaz və elektrik enerjisi neft mədəninədən həmişə təmin olunub, bizim ev Suraxanı Neftin (keçmiş NGDU Suraxanı Neft) ərazisində yerləşir. Bir müddət əvvəl onlar bizi buradan Hövsana çoxmərtəbəli evə köçürmək istəyirdilər. Mən nəyə görə ora getməyə razılaşmalıyam ki? Mənim 9 uşağım var. 12 nəfərin yaşayış binasına köçməsi bir qəfəsə köçmək deməkdir, bura yaxşıdır. Düzdür, burada su ciddi problemdir, yayda güclə su tapırıq, ona görə də adətən suyu alırıq. Mənim ən kiçik övladım 1986-cı ildə anadan olub, ən böyük övladım isə 1971-ci ildə, lakin o 25 yaşında olanda ağ ciyər vərəmindən dünyasını dəyişib. 34 yaşlı qızım isə keçən il beyin xərçəngindən ölüb (biz hakimin yanına gedəndə artıq çox gec idi). Onun əri ona baxmırdı, ona görə də biz onların 1 yaşlı uşağını böyüdüürük. 7 qızım var və bir oğlum, o da neft şirkətində işləyir, soyuducu, kondisioner quraşdırır. Mən də fəhləyəm, beləcə biz dolanırıq."

Bu mənada, Rusiya imperiyasının Azərbaycan əyalətində siyasi hakimiyyət və iqtisadiyyat parçalanmışdı. Buna baxmayaraq sənaye burjuaziyası öz təsir yollarını tapmışdı. Onlar öz maraqlarını həm birbaşa hökumət nümayəndələri ilə şəxsi əlaqələrin yaradılması, beləliklə seçki siyasətinin dəyişdirilməsi ilə, həm də dolayı, yəni sənaye sahiblərini birlikləri vasitəsi ilə ifadə edirdilər. "Rusiya neft sənayesi 1880-ci illərdə açıq siyasi xarakter daşımaqla iqtisadi həyatın əsas iştirakçıları - iş adamları, burjuaziya, texniki ziyalılar üçün böyük maraqların təzyiqləri, koridor sövdələşmələri, mübahisəli qərarlar, və s. ilə səciyyələndirdi. Bundan əlavə, petisiyaların, diskussiyaların, sorğuların və komissiyaların təsisatı çərçivəsi müxtəlif maraqları təmsil edir və onlara

real təsir imkanı verir, beləliklə də seçki siyasəti üçün bir növ siyasi surroqat yaradırdı."²⁸ Cəmiyyətin liberallaşması dərəcəsi və açıq siyasi sistemin formalaşması nöqtəyi-nəzərindən baxdıqda isə onlar müstəqil iqtisadi aktorlar kimi (əvvəllər çar rejiminə olan müvafiq sədaqət dərəcəsi ilə) xeyriyyəçilik, təhsil, mədəniyyət və mətbuata dəstək vasitəsi ilə böyük töhfələr vermiş olublar.

Sənayeçilərdən, eləcə də neft hasilatı və iqtisadiyyatın digər sahələrindən gələn gəlirlərdən səmərə götürən təbəqədən ibarət olan milli burjuaziya ölkənin sosial və siyasi inkişafında həlledici rol malik idi. Xeyriyyəçilik, sosial və mədəni inkişaf xarici investisiyanın qaçılmaz hissəsi olduğundan, Nobel qardaşları tərəfindən öz işçiləri üçün tikilmiş, indi də fəaliyyət göstərən evlər, xəstəxanalar, infrastrukturular, bağlar həmin dövrlərin sərmayəçilərinin sahibkarlıq mədəniyyətini xatırladır. Nobel qardaşları şirkəti tərəfindən ilk dəfə olaraq neft kəmərlərinin istismarına başlanılması ekoloji vəziyyətə olduqca müsbət təsir etmiş oldu. L. Polonskinin kitabında verilmiş maraqlı bir arxiv sənədi - Keşlə ərazisindən neft kəmərinin çəkilişi ilə bağlı yerli sakin Balabəy Əlibəyovla

bağlanmış bir müqavilə həmin dövrün neft şirkətlərinin ekoloji siyasətinə müəyyən qədər işıq salır: "Bu müqaviləyə o da əlavə edilir ki, əgər Xəzər - Qara dəniz neft sənayesi və ticarət şirkətinin bu torpaqlarda çəkdiyi hər hansı bir neft kəməri istənilən hər hansı səbəbdən partlayaraq ictimai torpağı və ya kəndlilərin istifadəsinə verilmiş torpağı çirkləndirərsə, onda Xəzər - Qara dəniz neft sənayesi və ticarət şirkəti çirklənmiş hər sajenə görə bir rubl məbləğində kompensasiya ödəyəcəkdir".²⁹

Eynilə, milli burjuaziyanın təhsil, infrastruktur, yenidənqurmaya olan dəstəyi neft sənayesi hüdudlarından kənara çıxırdı.

H.Z.Tağıyev neinki məktəbləri, qəzetləri və teatrları maliyyələşdirir, həmçinin ziyalıların bir çox nümayəndələrinin - şairlərin, yazıçıların və jurnalistlərin həyat şəraitinə yaşamasına dəstək olurdu. Milli hərəkat yerli partiyaların, həmçinin Rusiya partiyalarının qollarının yaranmasında əsas hərəkətverici qüvvə idi. Liberal ideologiyalı milli partiyaların tərkibinin formalaşması savadlı şəxslərin, müstəqil sahibkarların, məlumatlı cəmiyyətin (ən azı onun müəyyən hissəsinin), azad qadınların, müxtəlif iqtisadi qrupların və ictimai birliklərin hesabına həyata keçirdi. Neft sənayeçilərinin birliyi onların maraqlarının ifadə olunmasına və yerli və mərkəzi hökumətdə qərarların qəbul edilməsinə təsir göstərməkdə fəal idi. O həmçinin sosial və səhiyyə layihələrini, yenidənqurmanı və təhsili maliyyələşdirirdi. Neft milyonçuları qəzetləri (sadəcə yerli deyil, həmçinin iri miqyaslı), məktəbləri, kimsəsizlər evlərini, partiyaları maddi cəhətdən dəstəkləyirdilər.

Genişlənən siyasi, sosial və intellektual hərəkatların mahiyyətinə zidd olaraq Rusiya İmperiyasının cənubunda bir neçə xoşagəlməz və dramatik konfliktlər də baş vermişdi. Onilliklərlə davam edən diskriminasiya, sosial və etnik müxtəliflik, neftli torpaqlar uğrunda mübarizə 1905 və 1918-ci illərin qanlı hadisələrinin baş verməsinə səbəb oldu. Rusiyada və onun periferiyalarında siyasi mübarizələr, 1905-ci il inqilabı, dünya nəhənglərinin strateji regionlarda toqquşan maraqlarının əks olunduğu I Dünya müharibəsi, milli-azadlıq hərəkatı, terrorizm - bütün bunlar neftlə zəngin, etnik cəhətdən müxtəlif olan ərazidə baş verən münaqişələrdə inikas edirdi. Bakı və onun ətrafı tez-tez neft mədənlərində tətillər və yanğınların, əcnəbi idarəçilərin qətlinin, Rusiyanın himayəsində ermənilərin imtiyazlı mövqelərə sahib olmaları səbəbindən daha çox Azərbaycanlı qurbanlarla bitən erməni-azərbaycanlı toqquşmalarının şahidi olmuşdur.

Bununla belə, müstəqilliyin bərpası ilə plüralist cəmiyyət və dörd Rusiya dumasından qaynaqlanan parlamentarizm təcrübəsi müsəlman dünyasında ilk demokratik respublikanın qurucularının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentində irəli sürdükleri və tətbiq etdikləri ehtiva edici siyasətləri müəyyən edən faktorların sırasında idi.

Partiyalar və İttifaqlar	Number of Deputies
Müsavat	28
Müstəqillər	18
İttihad	13
Sosialist Bloku	8
Daşnaksütun	6
Əhrrar	6
Hümmət	5
Erməni Fraksiyası	5
Azlıqlar (gürcü, polşalı, yəhudi, alman - hərəsi 1)	4
Rus-Slavyan Cəmiyyəti	3
Cəmi	96

Nəticələr

Sovetlərə qədərki Azərbaycanın neft tarixi və onun sovetlərdən sonrakı Azərbaycanın neft tarixi, eləcə də digər neftlə zəngin ərazilərlə müqayisəsi çox mürekkəb bir məqama işıq salır: neft çıxarılan torpaqlarda yaşayan icmalar hansı şərtlər altında daha çox səmərə götürə bilərlər?

Burada tarixin də göstərdiyi kimi, bir neçə variant ola bilər. Əgər demokratiya və dövlət təsisatları yerli-yerindədirsə, bu zaman neft iqtisadiyyatının ölkənin inkişafına və resursların bölgüsünə nataraz formada təsir göstərməsi təhlükəsi demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Bu hallarda dövlət təsisatları və peşəkar məmur aparatı neft sənayesinin mümkün zərərli təsirlərini tənzimləyirlər. Digər tərəfdən güclü parlamentlər, müstəqil məhkəmələr və vətəndaş cəmiyyəti kimi ictimai nəzarət vasitələri rəhbər şəxsləri hakimiyyətin sui-istifadəsindən çəkindirir və neft gəlirlərinin ədalətli bölgüsünü təmin edə bilərlər.

Çar Rusiyasında neft sənayesinin inkişafı müsəlman periferiyada siyasi və sosial sahələrdə müsbət təsirlər üçün məhz belə əlverişli şəraitdə inkişaf edirdi. Birincisi, neft resurslarının kommersiya istehsalına başlayarkən artıq peşəkar və güclü dövlət təsisatları var idi. İntellektual elitanın güclü təsirində olan nazirliklər sistemi və qərar qəbulu mexanizmləri XVIII əsrin sonlarında verilmiş islahatların nəticəsi olaraq nisbətən normal fəaliyyət göstərirdi. İkincisi, Rusiyada real sektora və güclü kənd təsərrüfatına malik çoxçeşidli iqtisadiyyat var idi ki, hətta bütün neft sənayesinin payı Rusiyanı "neft dövlətinə" çevirmək və dövlət təsisatlarına zərər vurmaq üçün yetərli deyildi. Üçüncüsü, neft sənayesi "özəlləşdirilmişdi", yəni neftli torpaqlar xırda paylara bölünüb açıq şəkildə satılmışdı ki, bu da rəqabət yaradır və sənayeni irəli aparırdı. Açıq və şəffaf satışların keçirilməsi və torpaqların ucuz qiymətləri imkan verirdi ki, əhalinin geniş təbəqəsi bu satışlarda iştirak edərək neft resurslarına çıxış əldə etsin. Elə ilk hərraclardaca yerli əhali - Bakı kəndliləri neft resurslarına çıxış əldə etdi ki, bu da yerli sahibkarlara neft milyonçusuna çevrilmək imkanları tanımış oldu. Daha böyük maraq kəsb edən məsələ yerli sahibkarların neft gəlirlərini necə istifadəsi ilə bağlıdır. Post-sovet dövründən fərqli olaraq bu sahibkarlar öz iri kapitallarını real iqtisadiyyata və qeyri-neft sektoruna yatırırıdılar (məs, gəmiçilik, balıqçılıq, toxuculuq, və s.). Birinci neft bumunun başqa bir cəhəti geniş yayılmış xeyriyyəçilik idi - bu sahibkarlar neft milyonçusuna çevrilmiş adi kəndlilər idi və onlar Bakını orta əsr şəhərindən Avropasayğı memarlıq və mədəniyyətin mərkəzinə çevirir, elm və mətbuatı, dünyəvi təhsili və qadınların emansipasiyasını dəstəkləyirdilər. Beləliklə, neft gəlirlərinin bölgüsü, yatırımı və xərclənməsi özəl sahibkarlar tərəfindən, nisbətən müstəqil neft iqtisadiyyatı və azad rəqabət şəraitində, eləcə də müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə və milli azadlıq hərəkatının fonunda baş verirdi.

İstinadlar

¹ Shadian, Jessica, and Wirpsa, Leslie " Transnational Indigenous and Community Responses to Hydrocarbon Hegemony in the Arctic and the Andes" Paper, presented at the annual meeting of the International Studies Association, San Diego, California, USA, March, 2008.

² Watts, Michael, Ike, Okonta and Kemedi, Von (Principal Investigators) Economies of Violence: Petroleum, Conflict in the Niger Delta, Nigeria, UC Berkeley, <http://geography.berkeley.edu/PeopleHistory/faculty/Economies%20of%20Violence.pdf>

³ Karl, Terry Lynn, " The Paradox of Plenty. Oil Booms and Petro States", University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London, 1997.

⁴ Ross, Michael " Does Oil Hinder Democracy?" in World Politics, April, 2001.

⁵ Mahammad Hasan Veliyev (Baharlı) , "Azerbaijan", Baku, 1921.

⁶ Henry, James " Baku: an Eventful History" 1905.

⁷ Sara Ashurbeyli, İstoriya goroda Baku v period srednevekoviya , Baku, 1992..p.16.

⁸ Fuad Taghiyev, İstoriya goroda Baku v pervoi polovine XIX veka (1806-1859), Baku, Elm, 1999

⁹ Alstadt, Audrey " The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule" Hoover Institution Press, Stanford University, Stanord, 1992.

¹⁰ Tadeusz Swietochowski " Russian Azerbaijan 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

¹¹ Ibid.

¹² Bax 5.

¹³ Bax 10.

¹⁴ O.I.Chistiakov, T.E.Novitskaya, Reformi Alexandra 2, Izdatelstvo Yuridicheskaya literatura, Moskva, 1998

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid, s.73

¹⁷ Peter Roudik, "From the Legal Custom to the Court of Law: Specifics of the Judicial Reform Implementation in Siberia" in The Siberian Saga, A History of Russia's Wild East, Eva - Maria Stolberg (ed.) Peter Lang GmbH, Frankfurt am Main, 2005, p.92.

¹⁸ Bax 16.

¹⁹ Сулейманов Манаф "Дни минувшие", Азербайджанское Государственное Издательство, Баку, 1990.

²⁰ Quoted by V.A. Самедов, Нефть и Экономика России (80-90 зоди XIX века). Елм, Баку, 1988 n.6

²¹ Mahmud İsmayilov, Marat İbrahimov, Azərbaycan Neft Sənayesinin inqilabgederki tarixi, Bakı, Elm, 1991.

²² Martellaro Josef The acquisition and leasing of the Baku oil fields by the Russian Crown, Middle Eastern Studies, 21:1, 1985, pp. 80-88.

²³ Ibid.p.82

²⁴ Bax 20

²⁵ Bax 21

²⁶ Muradaliyeva, Elmira " The blood of soil - Azerbaijan's oil - and the history" (In Russian), Baku, Mutercim, 2005.

²⁷ Bax 18, s.128.

²⁸ McKay, John P. Baku Oil and Transcaucasian Pipe-lines, 1883-1891: A Study in Tsarist Economic Policy, Slavic Review, Vol.43, No.4, winter 1984, pp.604-623, p.623.

²⁹ Лев Полонский " Банкирский дом братьев Ротшильд в Баку" Баку, 1998.

İdris Əliyev,
Orxan Məmmədzadə

**Bakı "qara qızıl"ının tarixi.
Yerli icmaların taleyi və milli burjuaziyanın
formalaşması**

Bakının neft quyuları

Abşeron yarımadasında neft hasilatının tarixi XVIII-XIX əsr mənbələrində daha geniş işıqlandırılmışdır. Həmin dövrdə texniki tərəqqi yüksək inkişaf həddinə çatmış və enerji xammalı seçiminə tələbat yaranmışdı. Belə xammal da neft idi. Buxar maşınlarının meydana gəlməsi, XIX əsrdən etibarən sənaye və nəqliyyatda, xüsusilə dəmir yolu və dəniz donanmasında tətbiqi daha çox neft və neft məhsulları tələb edirdi.

Kimya alimlərinin yeni kəşfləri neft və neft məhsullarının insan həyatında rolunu daha da artırmış olurdu.

Avropa dövlətləri neftin əhəmiyyətini daha tez dərk edirdilər. Artıq XIX əsrin ikinci yarısında neft hasilatına olan maraq bütün gözləntiləri geridə qoyurdu. Hər yerdə qızıl, almaz, kömür və ya digər minerallar deyil, məhz neft axtarmağa başlayırdılar.

Neftin orta əsr üsulları ilə tətbiqi və istifadəsi tədricən aradan qalxır və öz yerini XIX əsrin daha yüksək texniki tərəqqi tempi ilə inkişaf edən müasir cəmiyyətinə verirdi. İstisna edilmir ki, neftin tətbiqi yalnız duru yanacaq kimi işıqlandırmada istifadə ilə məhdudlaşsa idi, çətin ki, o bu gün dünya əhəmiyyəti qazanardı.

XIX əsrin ikinci yarısından başlayan elmi-texniki inqilab həyatın bütün sahələrini, o cümlədən neft sənayesini də əhatə edirdi.

Xam neft özlüyündə yalnız məhdud şəkildə və yanacaq kimi istifadə olunurdu. Neftin emalı isə müxtəlif istehsal sahələrində işlədilən fay-

dalı və qiymətli məhsullar almaq imkanı verirdi. Bu məhsulların bir qismi, məsələn, benzin, kerosin, mazut - yanacaq kimi, kerosin, parafin - işıqlandırmada istifadə edilir, digərləri isə sürtkü materialı kimi işlədilir. Neftdən həmçinin təbət və kosmetikada istifadə olunan vazelin, həşəratlara qarşı vasitələr (həşərat zəhəri, naftalin), anilin rəngləri hazırlamaq üçün ilkin həlledicilər hazırlanır, tikintidə istifadə edilirdi.

Neftin ilkin emalından benzin alınır ki, bu da öz növbəsində yüngül və ağır benzirlərə bölünürdü. Xüsusi çəkisi 0,72 q/sm³ olan benzinlər yüngül, xüsusi çəkisi bundan artıq olanlar isə ağır benzinlər hesab edilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, destillə üsulu ilə neftdən benzini ilk dəfə ingilis fiziki Maykl Faradey ayırmışdır. Avropa səyahəti zamanı M.Faradey bir sıra ölkələrdə laboratoriyalarda olmuşdur ki, bu da onun kimya tədqiqatlarının aparmasına şərait yaratmışdı. Məhz bu tədqiqatlar nəticəsində Faradey müəyyən etmişdi ki, nefti açıq qabda uzun müddət saxladıqda onun bir hissəsi buxarlanır və qabda qalan neft ağırlaşır. Əgər nefti şüşə kolbaya töküb ona aparıcı boru, soyuducu və termometr birləşdirib kolbanı qızdırsaq neft tədricən qaynamağa başlayır və ondan buxar ayrılır, soyuducuya daxil olan buxar soyuyaraq mayeyə çevrilir və toplanır. Bu yeni alınan mayenin xüsusi çəkisi kolbadakı neftdən daha az olur.

Müxtəlif tədqiqatlarla sübut olunmuşdur ki, ilkin keçici maye - distillat rəngsiz olur, temperatur artdıqca sarımtıl maye, sonra isə daha tünd maye ayrılır. Kolbada qalan neftin distillatın ayrılmasından xüsusi çəkisi daha da artır. Neftin bu üsulla müxtəlif tərkiblərə ayrılmasını destillə üsulu adlandırırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1735-ci ildə Bakıda olmuş rus akademiklər Qmelin və Lerxe bakılılarda nefti qızdırmaqla müxtəlif tərkiblərə ayrılması faktının mövcudluğunu qeyd etmişlər.

Lerxe yazırdı: "... tünd-qonur rəngli neft asanlıqla yanmır, onu qızdırdıqda rəngi açıq sarı olur. Destillənin nəticəsi olan ağı neft qismən bulanıqdır ancaq spirt kimi açıq rəngdədir və tez alışır".

Beləliklə Lerxenin sözlərindən belə aydın olur ki, Faradeyin laboratoriya şəraitində benzin almasından xeyli öncə bakılılara neftdən daha tez alışan maddənin alınması sirri məlum idi. Bundan başqa farsdilli müəllif Məhəmməd ibn Nəcib Bəkran Abşeronu təsvir edərkən neftin bir sıra növlərini ayırır və bunlar içərisində Balaxanıda çıxarılan ağı və qara

nefti xüsusilə qeyd edirdi, o həmçinin qara neftdən ağ neftin qaynatmaqla necə alınmasından bəhs edir və bunu destilyasiya adlandırır.

Benzin neft məhsulları içərisində daha çox uçucu qabiliyyətə malikdir. Hava ilə benzin buxarından partlayıcı qarışıq yaranır ki, məhz bunun əsasında 1875-ci ildə mexanik Markus daxili yanma mühərriki düzəlmişdir. Qaz və benzinlə işləyən daxili yanma mühərriklərinin yaradılması ilə yanaşı 1913-cü ildə Rudolf Dizel neftin destilləsindən alınan ağır neft məhsullarına əsaslanan daxili yanma mühərriki kəşf etmişdir. Dizel əvvəlcə kömür tozuna əsaslanan mühərrik yaratmaq istəyirdi, yalnız tədricən təmizlənmiş ağır benzin fraksiyasından istifadə edərək uğur qazandı. Dizelin kəşfi dövrün neft biznesində inqilab etmişdir.

Benzindən sonra ayrılan digər fraksiya kerosin əsasən işıqlandırma və yemək hazırlamaq üçün pılətlərin qızdırılmasında istifadə olunurdu. Həmçinin kerosindən kerosinmotorlar üçün yanacaq kimi də istifadə olunurdu. Qaynatmanı davam etdirdikcə solyar yağı alınır ki, bundan da kerosin kimi xüsusi lampalarda istifadə olunurdu.

Solyar yağının ikinci destilləsindən astralin və pironaft işıqlandırma yağları alınır ki, onların xüsusi çəkisi kerosindən çox idi və daha yüksək alışma temperaturu ilə yanır, bu daha təhlükəsiz idi. Odur ki, bu yağlardan əhalinin çox olduğu ictimai yerlərin, gəmi və mayakların işıqlandırmasında istifadə edilirdi.

Kerosinin təmizlənməsindən ayrılan qələvi tullantılarından sabunbişirmədə, həmçinin həşəratlara qarşı vasitələrin hazırlanmasında istifadə edilirdi, həmçinin ondan çürüməsinin qarşısının alınması üçün ağaclara hopdurulurdu.

Neftdən yüngül benzin fraksiyaları, kerosin və solyar yağı ayrıldıqdan sonra qalan mazutdan sürtkü yağları almaq üçün təkrar emal edilirdi. Sürtkü yağı almaq mümkün olmayan mazut əsasən yanacaq kimi istifadə edilirdi.

Mazutun ən böyük əhəmiyyəti onda idi ki, ondan müxtəlif xüsusi sürtkü yağları almaq mümkün idi, bitki yağları ilə müqayisədə onlar daha keyfiyyətli idi.

Mazutun yanacaq kimi istifadə edilməsi tezliklə onun digər yanacaqlardan üstünlüyünü göstərdi.

Bakının tarixi neftin tarixi ilə bağlıdır. Zəngin neft yataqları Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə tarixi inkişafına təsir edən güclü faktor idi, neft

xalqın şüurunda tərəqqinin əsası və bədbəxtliklərin səbəbi - qara qan şəklində həkk olunmuşdu.

Rus işğalından əvvəl Bakı xanlığı meşəsiz və demək olar ki, yararsız torpaqlarla əhatə olunmuş Abşeron yarımadasını əhatə edirdi, və buradakı əsas sərvət zəngin neft və duz yataqları idi. Abşeron yarımadasının torpağı əhəng daşı, daşlaşmış balıqqulağı, qum və gildən ibarət idi.

Bakının qəza rəisi M.T.Demyantsev öz 1850-ci il 6 sentyabr tarixli məruzəsində qeyd edirdi:

"...burada həmçinin neft mədənləri var, onlar üzərində quyular tikilib. Balaxanıda - 87, Binaqədə - 5, Bibiheybatda - 25; Suraxanı kəndində isə 16 ağ neft mədəni var. Bundan əlavə Müqəddəs adasının ərazisində, Baxça və Şubanıda qatı qara neft mənbələri var..."*

Bakı qəzasının əhalisi əsasən əkinçiliklə məşğuldur ki, onların rifahı məhz məhsuldarlıqdan asılıdır, həmçinin zəfəran, pambıq, az miqdarda tütün becərilir, qəza əhalisinin çoxunun meyvə və üzüm bağları var, bəzilərinin bostanlarında yemiş, qarpız və digər tərəvəzlər yetişdirilir... Bakı qəzasının iqlimi istidir, ona görə də taxıl və başqa bitkilər tez yetişir. Burada daim şimal küləyi əsir, yayda əhalini bürküdən xilas edir... Qəzada martın əvvəllərində cücərtilər görünməyə başlayır, həmin ayın axırında artıq çiçəkləyir, may ayında isə yetişir. Burada heç vaxt tufan olmur, eyni zolaqda iqlim müxtəlifliyinə rast gəlinmir. Qəzada qış sərt keçmir, ona görə də əhali sobasız, pəncərəsiz, həmişə qapıları açıq olan evlərdə yaşayırlar, qapı həm də pəncərəni əvəz edir; isti vaxtlarda isə onlar əsasən bağlarda yaşayırlar. Hava həm sakinlər üçün, həm də qəzada müvəqqəti yerləşmiş qoşunlar üçün sağlamdır.

Əsasən şimal və cənub küləyi hakimdir, qızmar yay günlərində onlar havanı sərinlədir və əhaliyə sağlam təsir edir. Qışda demək olar ki, daim şimal küləyi əsir, təxminən 4-9 gün davam edir, lakin əhaliyə mənfi təsir etmir. Yağışlar adətən oktyabrın ortalarından başlayır və yanvara qədər davam edir. Yazda isə fevralın ortalarından martın ortalarına qədər yağıntı düşür. Qalan vaxtda əsasən yağıntı düşmür, quraqlıqlar baş verir; əkinlər təbii şəh və dumanla sulanır. Qəzada çaylar yoxdur və subasmalar olmur...

Dumanlar yazda nadir hallarda olur. Günəşin parıltısı altında və külək əsən kimi dərhal yox olur; hətta yaz vaxtı onlar bitkilərə heç bir təsir

* Pirallahı adası

göstərə bilmir...

Bakı qəzasında dolu düşür. Qar yanvar ayından başlayır və fevralın ortalarına qədər davam edir. Dağ kəndlərində qar yağması uzun çəkir və bir neçə gün yerdə qalır... Şaxtalar cüzidir, ona görə də sular və göllər heç vaxt donmur".²

Mənbələrdə Bakı haqqında ilkin məlumata görə biz qara neftə deyil, ağ neftə minnətdar olmalıyıq. X əsr ərəb coğrafiyaçısı Məsudi yazırdı ki, Bakıda başqa heç yerdə olmayan ağ neft mənbəyi var. Bu Şirvanın sahilyanı şəhəridir.³

Başqa müəllif Qərnati yazır ki, Şirvan vilayətində Bakı ətrafında qara və ağ neft var.⁴ Orta əsr müəllifləri əsasən bir-birlərini təkrarlayırlar. Bununla belə ərəb və fars dillərindən tərcümələrə əsaslanaraq Bakı haqqında bəzi məlumatları qeyd edək: Əl-İstəxri (X əsr) Təbəristan dənizindən bəhs edərkən ağ və tünd boz rəngli neft mənbələri olan sahilyanı Dərbənd və Bakı şəhərlərini xatırladır.⁵

Əbu-Duləf (942-952-ci illər) yazır: "Mən Böyük Təbəristana doğru 80 fərsəx getdim və Bakuya adlanan yerə çatdım, ... Mən burada neft mənbəyi tapdım, onun gündəlik gəliri 1000 dirhəmdir, onun qarşısında isə yasəmən yağı kimi ağ rəngli neft gecə-gündüz fasiləsiz axırdı...".⁶

Yaquət Həməvi (XIII əsr) - "Bakuya - Şirvan vilayətinin Dərbənd dairəsində şəhərdir. Burada gündəlik icarə haqqı 1000 dirhəm olan neft mədəni var, onun qarşısında isə civə yağı kimi ağ rəngli neft gecə-gündüz axır... Mənim etibar etdiyim tacirlərdən biri mənə danışdı ki, orada daim yanan bir torpaq görüb".⁷

Moisey Kalankaytuklu "Alban tarixi"ndə öz Vətəni tərifləyərkən yazırdı: "... gözəl və valehedici Alban ölkəsi bir çox təbii sərvətlərlə zəngindir. Böyük Kür çayı aramla ondan axır... onun ətrafındakı düzənlərdə taxıl, üzüm, neft və duz var".⁸

Həmdullah Qəzvini (XIV əsr): "Neft ... onun bir çox zəngin yataqları Bakıda yerləşir. Burada torpaq üzərində quyular qazılıb neftin mənbəyinə çatırlar, quyuya buraxılan su nefti üzə çıxarır".⁹

Əbdürrəşid əl-Bakuvi (XV əsr) - "Bakuya: burada qətran və neft yataqları var, gündə 200 dəvə tayından çox çıxarılır. Onun yaxınlığında başqa bir mədəndən gecə gündüz fasiləsiz jəsmən yağı kimi ağ neft axır: ... mədənlərin yanında sarı rəngli bərk torpaq var, o şam kimi yanır. Ondən parçalar çapıb şəhərdə evlərin və hamamların isidilməsində

istifadə edirlər (burada yəqin ki, müəllif parafini nəzərdə tutur).

Şəhərdən bir fərsəx uzaqlıqda bir yer var ki, buradan heç vaxt sönməyən alov qalxır. Bu alovun yaxınlığında kənd var ki, əhalisi xristiandır. Onlar əhəngi yandırır arabalarda şəhərə aparırlar".¹⁰

Əhəng alverçiləri

Bir çox tədqiqatçıların fikrincə Əl-Bakuvinin təsvir etdiyi kənd və sönməyən alov Suraxanıya və oradakı atəşpərəstlərin məbədinə aiddir.

Atəşpərəstlərin məbədinin təsviri V.L.Lvovun "Neft səltənətində" kitabında ətraflı verilmişdir:

"... qarşımızda səmanın qaranlıq fonunda ortasında dördküncü qala və iri tağlı qapılan olan dişli divar göründü. Qala və divardan borular qalxırdı, onlardan böyük alov

dilləri yanaraq göyə qalxırdı. Biz hamımız məbədə daxil olduq. Bizi keşikçi qarşıladı və o her yeri gezdirib bizə izah edirdi. Məbəd enli divarlarla əhatə olunmuş geniş həyətdən ibarət idi, divarlar o qədər qalın idi ki, onun üstündə üç-dörd nəfər rahatca dayana bilərdi, aşağıda divarların içində isə keçmiş tərkidünya atəşpərəstlərin hücrələri yerləşirdi. Həyətin ortasında məbəd yerləşirdi; bu hər tərəfdən girişi olan dördkünc qala idi. Qalanın ortasında dairevi oyuğu olan dördkünc daş var idi, onun dibində boru görünürdü, qaz mehz bu borudan çıxırdı. Buraya ölmüş atəşpərəstin meyidini qoyub torpaqdan çıxan alovla yandırırdılar. Qalanın üstü

Suraxanıda atəşpərəstlərin məbədi

küncüldən qalxan gümbüz əmələ gətirirdi. Buraya dəmir nərdivan qalxırdı: oraya qalxıb mən geniş meydançaya düşdüm, burada qaz çıxan borular var idi. Mən həmçinin qaranlıq hücrələrə girdim, həyatı əhatə edən enli divarların üstünə çıxdım, buradan hər yanda külək əsərkən burulan alovun orijinal mənzərəsindən həzz aldım.

Məbəd yerləşən yer onunla unikaldır ki, burada bir çox yerdə dərin çatlar var və onlardan yanar karbohidrogen qazları çıxır. Yandınlarkən onlar daim yanır və ətrafa spesifik qoxu yayılır, külək əsərkən alov öz əcaib formasını dəyişir, bir şəkildən başqa şəkə düşür".¹¹

Bura məbədə hələ qədim zamanlardan Hindistandan dindar atəşpərəstlər gəlir və müqəddəs hesab etdikləri bu oda sığınış edirdilər.

Bakı nahiyələrində bir sıra yerlər var ki, şurs (qumluqlar) deyilən bu yerlər təsərrüfat üçün yaramır. Əgər adamlardan kimsə və ya at orada uzun müddət azıb qalarsa, qumun istisindən ayaqlarını yandırarlar. Yoldan keçən karvanların yolçuları buralarda çuxur qazıb içərisində yemək olan mis qabı oraya qoyurdular və torpağın istisi az müddətdə yeməyi bişirirdi.

Neft hasilatı ilə məşğul olan adamlar gündüz və gecə quyulara düşür, nefti keçdi dərisindən olan tuluqlara doldururdular. Sonra onu tacirlər alır və başqa ölkələrə aparırdılar. Neft səkkiz rəngdə olur, ancaq ən yaxşısı sarı neftdir. Qara neft şahın mülkiyyətidir. İranın bu qara neftini Özbəkistan, İraq, Kürdüstan, Gürcüstan, Dağıstan və osmanlılarla həmsərhəd olan qalalara aparırdılar, burada ondan işıqlandırma istifadə edirdilər.

Qara neft şəhər və qalaların müdafiəsi üçün hərbi ehtiyat kimi önəmlidir. Hətta İran şahı və Osmanlı paytaxtında çıraqlar Bakı nefti ilə yanır. Gecə və gündüz nefti keşikçi qoruyur. Çünki ona od düşsə qurtarana kimi yanacaq. Odur ki, neft quyuları yaxınlığında həmişə qum təcili hazırlayırlar. Neft mədəni alışanda bütün rəiyyət və bəriyyət (azad və əsli kəndlilər) oraya axışır və odu qum tökməklə söndürürlər. Çünki başqa vasitə yoxdur".¹²

Şərqi müəlliflərinin heç də hamısını təqdim etməməklə öz əsərlərində Bakı nefti haqqında məlumat vermiş orta əsr Qərbi Avropa müəlliflərini də qeyd etmək lazımdır. Bakıda neft hasilatı haqqında nisbətən geniş məlumatı 1683-cü ildə Abşeronda olmuş alman səyyahı E.Kempfer verir. Müəllifin yol qeydləri məlumatın dəqiqliyi ilə fərqlənir və böyük maraq kəsb edir. Əsər nəinki neft hasilatı tarixi, həmçinin diyarın tarixi və etnoqrafiyasını öyrənmək üçün etibarlı mənbədir.

Bu əsər 1712-ci ildə latın dilində çap olunmuşdur və hazırda əlçatmaz hesab olunur, odur ki, biz M.P.Petruşevskinin 1949-cu il nəşrindəki ayrıca tərcümələrə əsaslanacağıq.

"Dərinliyinə görə onlar (neft quyuları) 30 qulac və daha artıq olur. Təxmini 40 qulacdan bəhs edirlər, bu ona görə deyil ki, neft layları belə dərinədir, ondan ötrüdür ki, gecə axaraq orada toplansın və yeni günün başlanması ilə fəhlələr onu çıxarsınlar".¹³

Daha sonra Kempfer başqalarından daha dərin və zəngin olan bir quyudan bəhs edir: "... buradan neft xüsusi qurğu ilə üzə çıxarıldı". - iki at vasitəsilə dairəvi hərəkət etdirilən qurğuda iş yalnız gecə bir neçə saatlığa dayanırdı. Nefti xüsusi anbarlarda saxlayırdılar"; belə saxlanılardan birindən bəhs edərkən o qeyd edir ki, bu böyük tağlı yerdir, eni 7, uzunluğu 17 addımdır, dərinliyini isə ölçməmişəm... Bu yer nəinki neftin saxlanması üçün, həmçinin oradan neftin çıxarılması üçün də rahatdır, hər iki tərəfdən açıq olub pilləkənlərlə təchiz olunmuşdur, buradan istənilən səviyyəyə enmək mümkündür".¹⁴

Suraxanıda atəşpərəstlərin məbədində olan Kempfer "yanan çöllər"dəki daimi alovdan, atəşpərəst zəvvarlardan, "əbədi alov"dən 1000 addım şimal-qərbdə çuxurda uzunluğu 100, eni 50 addım olan neft mənbəyindən bəhs edir.

XVIII əsrin əvvəllərindən mənbələr Bakı nefti, neft quyuları, onun xüsusiyyətləri, saxlanma həcmi, emal və daşınmasından nisbətən daha ətraflı bəhs edir.

Rusiya imperiyasının Şərqi ekspansiyasının siyasi səbəblərlə yanaşı, iqtisadi səbəbləri də vardı və neft bu səbəblər içərisində öndə gedirdi. O dövrün mənbələrində deyilirdi:

İ.Q.Qerber "Xəzər dənizinin qərb sahilı boyu ölkələrin və xalqların təsviri"ndə (1728) yazır: "Neft quyularının yaxınlığında öz evləri olan fəhlələr yaşayır". Sonra müəllif sakinlərin evlərində qazdan işıqlandırma istifadə edilməsini yazır, onlar qarğını qaza qoyub "şam kimi yandırırılar".¹⁵

Bu üsulla evin işıqlandırılmasından Suraxanıda XX əsrin əvvəllərinə qədər istifadə edilmişdir.

İ.Qanvey (1747) neftin sudan ayrılması texnologiyasını təsvir edir, "nefti xüsusi çuxurları olan xəndəklə axıdırırlar. Beləliklə birinci çuxurda neftin qarışdığı su və onun ağır hissəsi qalırdı".¹⁶

Lerxenin (1722) "Balaxanıda fontan vuran və gündə 500 batman (187,2 pud (x16 kq.)) neft verən" quyu barədə məlumatı da maraqlıdır.¹⁷

1813-cü il 12 dekabrda Gülüstan sülhünün imzalanmasından sonra Bakı, Quba və Dərbənd xanlıqları tamamilə Rusiyaya birləşdirilir. Bu dövr üçün Bakı və ətraf ərazilərin əhali sayı və sosial tərkibi haqqında məlumatları Bakı komendantı general-mayor İ.İ.Repinin Ali Gürcüstan hökumətinin Xəzinə ekspedisiyası üçün hazırladığı hesabat məruzədən almaq olar.¹⁸

Bakı və ətraf ərazilərin milliyəti və silki mənsubiyyətini, 1810-cu ilə onlardan alınan verginin məbləğini göstərən siyahı, Komendant İ.İ.Repinin Ali Gürcüstan hökumətinin Xəzinə ekspedisiyasına təqdim edilmişdir.

10 sentyabr 1810-cu il

1	Miqdar		Vergilər	Xan abbasiləri (Abbasi – dəyəri 20 qəpik olan gümüş İran pulu)		
	Evlər	Nəfər		rubl	qəpik	
2	3	4	5	6		
Ələvilər (şia) məzhəbli farslar (azərbaycanlılar)						
Bey	55	98	bu 3 zümre bütün vergilərdən azaddır			
Molla və seyid	87	199				
Nökərlər	15	43				
Tacirlər	184	295				
xırda alverlə məşğul olanlar	93	323				
Kircim qayıqları (barj tipli in yastı dibli qayıq – müəl.) olanlar	17	45				Bu 7 zümredən əmlak vəziyyətindən və 1810-cu ilə uyğun məhsul - darlıqdan
Müxtəlif sənətkarlar, belə ki: darzi, çəkmaçı, dəmirçi, xarrat və s.	174	387				
Rəncbər	130	277				
Faytonçular	33	78				
Şəhərdə qara işlər görənlər	139	309				
Cəmi	897	2154		2481	20	
Ermenilər						
keşiş	1	2	vergidən azaddır			
xırda alverlə məşğul olanlar r	11	24				
müxtəlif sənətkarlar	6	16				
şəhərdə qara işlər görənlər						
Cəmi ermeni	24	55			2534	20
yəhudilər						
ravvin	1	1	vergi ödəmir			
çilingər	2	6				
müxtəlif xırda-xuruş alver edenlər	7	19	bu iki zümredən		25	
Cəmi yehudi	10	26				
Cəmi	931	2235	Cəmi vergilər		2560	20

Bakı şəhəri və əyalətlərinin əhali sayı və xəzinəyə daxil olan gəlirlərin siyahısı¹⁹

30 aprel 1813-cü il

1	Sayı nəfərlə	Xəzinəyə xan abbasiləri ilə vergi verirler	4	5
		rubl	qəp	
Qalada və şəhər ətrafında yaşayan müxtəlif zümrelə əhali Əyalətlər Kəndlər				
1. Güzdək	70	66		Hacı Zura bəy tərəfindən köhnə xan hüquqları əsasında idarə edilir. bu hüquqa görə bəy illə 3 gün taxılın səlpməsi və yığılması üçün kendiləri işlədə bilər. Öz əhalisi arasından hər il seçilən kəndxuda tərəfindən idarə olunur. Digərləri ilə müqayisədə heç bir imtiyazı yoxdur
2. Hökməll	145	118	00	
3. Qobu	135	103	40	Hacı Zura bəy tərəfindən yuxanda qəyd olunan xan hüquqları əsasında idarə olunur.
4. Xırdalan	92	79	20	Hacı Zura bəy tərəfindən yuxanda qəyd olunan xan hüquqları əsasında idarə olunur
5. Xocasən	84	55		Hacı Zura bəy tərəfindən göstərilən hüquqları
6. Biləcərli	112	116	60	Mehəmməd bəy tərəfindən yuxanda qəyd olunan xan hüquqları əsasında idarə olunur.
7. Saray	183	193	60	Her il seçilən kəndxuda tərəfindən
8. Masazır	73	81	40	Hacı Nur Mehəmməd bəy tərəfindən xan hüquqları əsasında
9. Novxanı	202	228	80	
10. Coraf	88	114	40	Seçilən kəndxuda
11. Fatmayı	177	160	60	Əsgər Əli bəy tərəfindən xan hüquqları əsasında
12. Bineqədi	138	136	40	Qasım bəy tərəfindən xan hüquqları əsasında
13. Digəh	91	112	20	Manaf bəy tərəfindən yuxanda qəyd olunan xan hüquqları əsasında
14. Mehəmmədi	68	81	40	
15. Gorədil	25	28	60	
16. Kürdəxanı	85	127	60	
17. Pırçağı	98	114	40	
18. Buzovna	263	215	50	
19. Şağan	51	63	80	
20. Mərdəkan	94	81	40	Her il seçilən kəndxuda
21. Zığ	71	59	40	
22. Əmircan	216	171	40	
23. Ramanı	80	92	40	
24. Balaxanı	286	228	40	
25. Güley Mahmud	71	77		
26. Məştağa	582	653	40	Kəlbəli bəy tərəfindən xan hüquqları əsasında
27. Biləh	93	103	40	Həbib bəy tərəfindən xan hüquqları əsasında
28. Nardaran	139	169	40	Kərim bəy tərəfindən xan hüquqları əsasında

29. Zira	94	83	60	Hoşim bəy tərəfindən xan hüquqları əsasında
30. Suraxanı	90	77		
31. Qala	332	323	40	
32. Türkan	32	41	80	
33. Hövsan	64	5	40	
34. Bülbülə	33	28	60	
35. Zabrat	38	57	20	Məmmədşirin bəy tərəfindən yuxarıda qeyd olunan xan hüquqları əsasında idarə olunur
36. Sabunçu	59	59	40	
37. Koşla	56	77		Əliverdi bəy tərəfindən xan hüquqları əsasında
38. Məmmədşirin bəy tərəfindən yuxarıda qeyd olunan xan hüquqları əsasında				
39. Cəmi 37 kənd əhəlisindən	4602	4641	80	Qala və əyalətlərin əhəlisinə vergilər hər il Bakı şəhər məhkəməsi tərəfindən kəndlər idarə edən başçılara bir gə hər sakinin yaşayış səviyyəsinə görə müəyyən edilir.
40. Qalada və şəhər ətrafında yaşayanlardan	1892	2560	20	

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə aid bəzi mənbələrdə göstərilir ki, Bakı xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsinə qədər demək olar ki, bütün neft quyularından, Səlim xana irsi hüquqla mənsub olan 2 quyuyu istisna olmaqla Bakı xanı Hüseynqulu xan müstəsna olaraq istifadə edirdi, 1820-ci ilə qədər Bakının neft quyularından neft çıxarma azad idi və Rus hökuməti neft mənbələrindən heç bir vergi almırdı. Lakin arxiv sənədləri göstərir ki, artıq 1812-ci ildən Rus hökuməti nəinki neft quyularından, həmçinin duz göllərindən də gəlir götürürdü:

Bakı qalası və əyalətlərində xəzinə mülkündən maddələrlə yuxarıdan təyin olunmuş gəlirlər aşağıdakı kimidir.²⁰

Neft quyuları			
1.	Bəlxanı kəndindəki, qaladan 10 verst şimal qərbdə	Bütün bunlar Gürcüstan xəzinə ekspedisiyası tərəfindən 1812-ci il 1 iyul tarixindən 4 il yanm müddətinə hər il xəzinəyə rus gümüşü ilə illik gəlir vəmüklə zadəgan Zurab Tarumova iltizama verilmişdir.	[rubl]
2.	Binəqədi kəndindəkilər, Qaladan 12 verst şimala.		625
3.	Bibihoybət kəndindəkilər, qaladan 5 verst cənuba		
Duz gölləri			
1.	Masazır kəndindəkilər, qaladan 14 verst şimala		
2.	Zığ kəndindəkilər, qaladan 5 verst şimal - şərqə		

Madde		
1	Qala və kəndlərdə boyaqçılardan	Həmin ekspedisiya tərəfindən 1812-ci il 1 iyul tarixindən 4 il yanm müddətinə hər il xəzinəyə rus gümüşü ilə illik gəlir vəmüklə Bakı sakini Aleksandr Makedonskiyə iltizama verilmişdir.
2	İsti içkilərin satışı	
3	Qoyun tedarükündən	
Qaladakı kiçik karvansaray		
Bakı əyaləti boyu dəniz sahilində balıq tutma		9

Gürcüstandakı baş komandan general-leytenant Rtişşev 1813-cü il 30 iyul tarixli çarə yazdığı məruzədə qeyd edir: "Neft quyuları Bakıda çox istismar edilir və onun əsas sərvətidir. Bakının mövcud olduğu vaxtdan bu sərvət onu idarə edən xanlara çoxlu gəlir gətirirdi, xanlar neft çıxarma hüququnu iltizama verirdilər, iltizamçılar isə heç bir rüsum ödəmədən nefti xaricə satırdılar. Həmin əyalətin fəth edilməsindən sonra... bu sahə bir ildən çox Bakı dairəsinin hərbi rəisinin idarəsində xəzinə tərkibində qalırdı, bu müddət ərzində əhəmiyyətsiz gəlir gətirmiş və bunlar da işçilərin saxlanması, quyuların təmizlənməsi və digər ehtiyacalara sərf edilmişdi... Ona görə də qərara alınmışdı ki, bu sahə əvvəlki xan hüququ əsasında iltizama verilsin, bu tədbir tezliklə xəzinə üçün ən sərfəli olduğunu isbatladı, bu sahə digər az əhəmiyyətli sahələrlə birlikdə xəzinədən heç bir xərc sərf olunmadan 4 il ərzində kağız pulla 450 000 təmiz gəlir gətirmişdir".²¹

Buradan görünür ki, Bakı xanları tərəfindən tətbiq olunan iltizam hüququ hələ də qalırdı, o dövrdəki hökumət idarəsi - Ali Gürcüstan hökuməti nəzdində Xəzinə ekspedisiyası isə illik gəlir götürmək məqsədilə neft quyularının iltizama verilməsini qanuniləşdirmişdi.

Bakının neft hasilat sənayesi haqqında tarixi qeydlərində K.A.Pajitnikov zadəgan Tarumova verilən iltizam hüququ müqaviləsinin ətraflı təsviridir.²²

"Min səkkiz yüz on altıncı il altı iyulda Ali Gürcüstan hökuməti Xəzinə Ekspedisiyasının bu müqaviləsi quberniya katibi Mark Matveev və Tarumovun oğlu tərəfindən imzalanıb, ona Bakı əyalətindəki neftin hasilatı aşağıdakı şərtlərlə iltizama verilir:

Birincisi: Tarumova gələn il, 1817-ci ilin 1 yanvarından dörd il müddətinə, yəni 1821-ci ilin 1 yanvarına qədər Bakı əyalətindəki mədən tor-

paq yağı və neft çeşmələri, yəni: Bakı şəhərindən 15 verst məsafədə Balaxanı kəndində birincisi Xələfi, ikincisi Ağayi, üçüncüsü Zabrat, dördüncüsü Əlibəyi adlanan 4 böyük və ondan üç verstdən çox uzaqlıqda yerləşməyən 73 kiçik mədən torpaq yağı və ya yerli dildə desək qara neft çeşmələri. Bakıdan 15 verst məsafədə Binəqədi kəndində beş kiçik və Bakıdan yeddi verst dənizə doğru Bibiheybət kəndində 19, bütün irili, orta, xırda çeşmələrin sayı 101-dir. Bakıdan 20 verstdə Əmircan və Suraxanı kəndləri arasındakı 15 ağ neft çeşməsi, onlar hamısı eynidir və qara neftə nisbətən kiçikdir.

İkincisi: Balaxanıda torpağın daxilində qazılmış bəzələrinin dərinliyi 20 sajenə çatan taxta və daşdan tikililəri olan quyuları, olduğu kimi saxlamalı, dağılmasına və çirklənməsinə yol verməməlidir, bunun üçün öz işçiləri və ləvazimatlarını səferbər etməlidir...". Daha sonra oçerklərdə ... qeyd olunur ki, müxtəlif vergi və rüsumlar departamentinin 1821-ci il 26 oktyabr vəziyyətindən aydın olur ki, hələ əvvəl də, yəni 1812-ci il 1 iyuldan 1817-ci il 1 yanvara qədər 4,5 il müddətinə qara və ağ neft, duz, xırda buynuzlu mal tedarükü, isti içki və boya satışı ildə 62500 gümüş rubl və ya 250 000 rubl kağız pul xəzinəyə verilməsi müqabilində titulyar-müşavir Tarumova iltizama verilmiş və müvafiq müqavilə imzalanmışdır... "Xəzinə ekspedisiyası töycü verən iltizamçıların 1812-ci ilə müqavilə müddətinin bitməsi ilə əlaqədar istəyənlərin bu mənbələri yəni iltizama almağa çağırmaq üçün göstərişinə əsasən... öz müşavirini xəzinənin bütün gəlirlərini hesablamaq üçün Yelizavetpol, Bakı, Quba və Dərbəndə göndərsin, o da mənbələri gözdən keçirib yerində qiymətləndirsin oraların əhalisindən kimin bu sahələri iltizama götürmək istədiyini müəyyən edib ekspedisiyaya təqdim etsin".²³

Burada "Oçerklər"də yanlışlığa yol verilib. Yuxarıda təqdim olunmuş "Bakı qalası və əyalətlərə yuxarıdan təyin olunmuş vergilər..." arxiv sənədinə əsasən qala və kəndlərdə boya istehsalı, isti içkilər satışı, qoyun tedarükündən alınan rüsum və s. ekspedisiya tərəfindən xəzinəyə 9 gümüş rubl illik vergi müqabilində Bakı sakini Aleksandr Makedonskiyə iltizama verilmişdi.

"Bakı qalası və əyalətlərə yuxarıdan təyin olunmuş vergilər..." arxiv sənədi və "Oçerklər"dəki məlumatlardan aydın olur ki, Rusiyanın Bakı xanlığını işğal etməsinə qədər Bakı xanlarına məxsus neft quyuları, işğalın ilk günlərindən Rusiyanın mülkiyyətinə keçmişdi və hökumət tə-

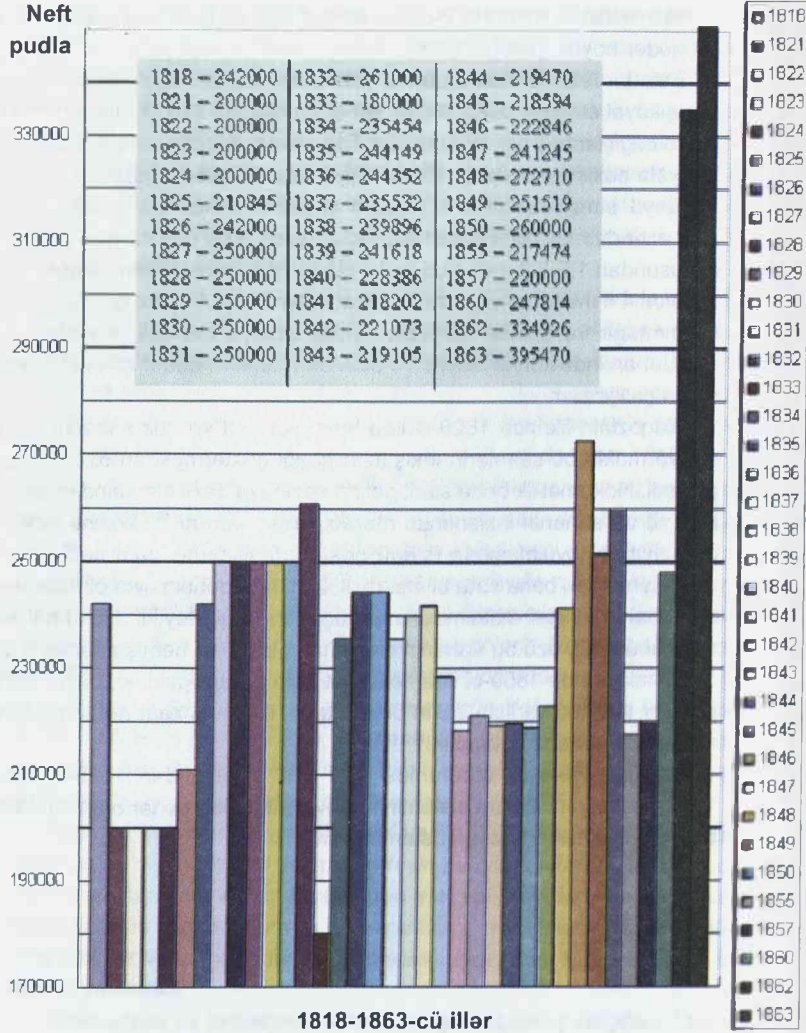
rəfindən 1808-ci ildən 1872-ci ilə qədər iltizama verilir və xəzinəyə kifayət qədər böyük gəlir gətirirdi.

Belə bir fakt da məlumdur ki, yerli sakin molla Nəcəf Əli Tarumovdan şikayət etmişdi, buna səbəb isə onun atasına xan tərəfindən 1787-ci ildə bağışlanmış neft quyusunun Tarumov tərəfindən tutulması idi. Bu şikayətə baxılmış və molla Nəcəf Əliyev ildə 120 rubl təqaüd kəsilmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, iltizam sisteminin mövcud olduğu bütün dövr ərzində müxtəlif mənbələrin məlumatına görə neft hasilatı 415 neft quyusundan 1,5-2,0 mln. pud təşkil etmişdir. İltizam sistemində görə neft sahələri 4 il müddətə verilir və iltizamçıları böyük kapital qoyub hasilatı artırmağa və texniki yeniliklər tətbiq etməyə maraqlı deyildilər, bu müddət ərzində köhnə qayda ilə olsa da mümkün qədər çox neft çıxarmağa çalışırdılar.

Raqozinin fikrincə 1820-ci ildə hökumət neft və duz sahələrini iltizama verməklə bu sahələrin inkişafına qayğı göstərməkdən özünü azad etmişdi. Hökumət ilk öncə sabit gəlirin xəzinəyə daxil olmasında maraqlı idi və bu sahənin inkişafında maraqlı yalnız xam neftə xəzinə tərəfindən qiymət qoyulmasında özünü göstərirdi, iltizamçı xam nefti qoyulmuş qiymətdən baha sata bilməzdi. İltizam müddətinin qısa olmasından bu sahənin inkişaf etdirilməsi onun üçün maraqlı deyildi. Hökumət isə sistemi dəyişib özü bu sahənin inkişafına girişəndə həmişə zərərli olurdu. Ona görə də 1850-ci ildə hökumət belə qərara gəldi ki, bütün neftli ərazilər iltizama verilsin, lakin bir şərtlə ki, iltizamçı xam neftin pudunu 45 qəpikdən baha satmasın.²⁴

Aşağıda verilmiş diaqramda 125 neft quyusundan 1818-ci ildən 1863-cü ilə, yəni iltizam sisteminin ləğv edilməsinə qədər olan müddətdə neft hasilatının həcmi göstərilmişdir.²⁵

**Dövlət idarəçiliyində və iltizamda olan
125 neft buruğundan neft hasilatı**

Diaqramdan görünür ki, ən çox neft hasilatı 395 470 pud həcmində 1863-cü ildə, yeni iltizam sisteminin ləğv edildiyi ilə təsadüf edir, ən az isə 180 000 pud həcmində 1833-cü ildə hasil edilmişdir. Qeyd olunan iltizam sisteminin mövcud olduğu müddət ərzində 125 quyudan cəmi 8615680 pud və ya ildə təxm. 240 000 pud neft hasil olunmuşdur.

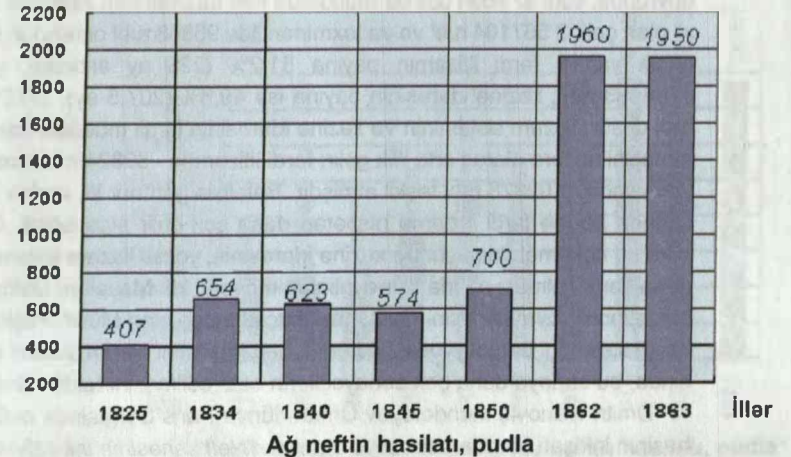
Diaqramda Səlimxanov qardaşlarına məxsus 2 neft quyusunun hasilat göstəriciləri nəzərə alınmamışdır. K.A.Pojitnovun²⁶ texmini hesablamalarına görə Səlimxanov qardaşları 2 quyudan: 1824-cü ildə və 1834-1846-cı illərdə 10 800 puda qədər, 1847-ci ildə 7 316 pud, 1848-ci ildə 12 830 pud, 1849-cu ildə 17 800 və 1862-ci ildə 17 800 pud neft hasil etmişlər.

Beləliklə iltizam və ya xəzinə idarəsində olan bir quyunun orta hesabla istehsalı 1920 pud təşkil etdiyi halda, xüsusi mülkiyyətdə olan Səlimxanov qardaşlarının 2 quyusunun orta istehsalı 3948 pud, yəni təxminən 2 dəfə çox idi.

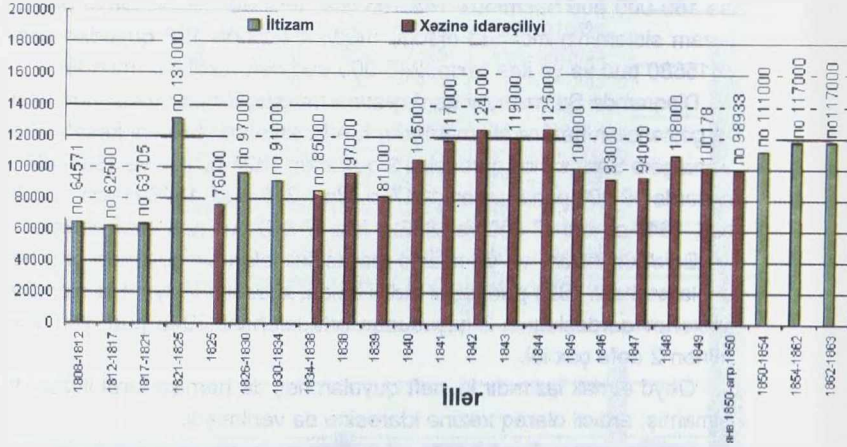
Qeyd etmək lazımdır ki, neft quyuları heç də həmişə fərdi iltizamda olmamış, ardıcıl olaraq xəzinə idarəsinə də verilmişdi.

Bakıda qara neftdən başqa ağ neft də çıxarıldı, lazımı təmizlənmədən sonra revmatizm, sinqa, dəri və digər xəstəliklərə qarşı dərman kimi istifadə olunurdu.

K.A.Pojitnovun təqdim etdiyi məlumatlar əsasında qurulmuş diaqramda illər üzrə ağ neftin hasilatı göstərilmişdir.²⁷

Qara neftin hasilatından xəzinəyə daxil olmuş gəlirin ümumi məbləği növbəti diaqramda verilmişdir.²⁸

1808-1863-cü illərdə neftin satışından əldə olunan gəlir, rublla

Yuxarıda verilmiş diaqramı nəzərdən keçirib belə qənaətə gəlmək olar ki, 1821-ci ildən başlayaraq gəlir 2 dəfə artmışdır. Göstərilən iltizam dövründə, yəni 37 ildən çox bir müddətdə neft hasilatından xəzinəyə daxil olan gəlir 3 567104 rubl və ya təxminən ildə 95868 rubl olmuşdur. Bununla yanaşı fərdi iltizamın payına 51,2% (239 ay ərzində), yəni 1788993 rubl, xəzinə idarəsinin payına isə 49,8% (207,5 ay), 1778111 rubl düşür. İltizam sisteminin və xəzinə idarəsinin fərqli müddətdə davam etməsini nəzərə alaraq orta illik gəlir: fərdi iltizamda - 89824 rubl, xəzinə idarəsində - 102828 rubl təşkil etmişdir. Beləliklə görünür ki, xəzinə idarəsində xəzinə fərdi iltizama nisbətən daha çox gəlir əldə edirdi. Ona görə də hökumət dairələrində xəzinə idarəsinin, yoxsa iltizam sisteminin daha sərfəli olması haqda fikir ayrılıqları mövcud idi. Məsələn, Qafqazın sərvətlərinin öyrənilməsinin əsas təşkilatçılarından olan Musin-Puşkin iltizam sistemini ümumiyyətlə ləğv edib, neft hasilatını alman sistemi əsasında, bu sahəyə daha çox sənayeçilərin cəlb edilməsini təklif edirdi.

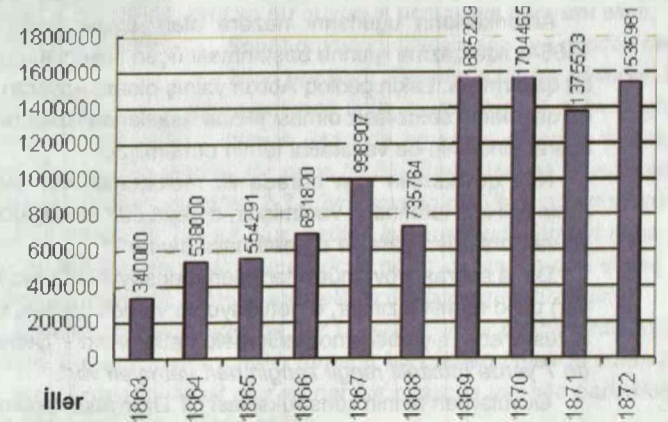
Dmitri İvanoviç Mendeleyev Ümumdünya Paris Sərgisində neft sahəsinin inkişafı barədə belə qeyd etmişdi: "Neft sahəsinin inkişafına ən

gəl neft mənbələrinin istisman ilə bağlıdır. Qafqazın neft mənbələri iltizamçılara verilir. Qısa müddətli iltizama sahib olan iltizamçı bu müddət ərzində böyük və əziyyətli iş qurub, kapital qoymağa, 9 quyuyu qazıb yalnız onuncudan öz xərcinin əvəzini çıxarmağa maraqlı deyildirlər. Belə həmin onuncu quyuyu iltizam müddətinin bitməsinə az qalmış tapılacaq və ya iltizamçı artıq öz təşəbbüskarılığından neft sahəsində qaçılmaz olan risk dərəcəsində uzun müddət istifadə edə bilməyəcək".²⁹

Həqiqətən də belə idi - iltizamçı 4 illik müddətdə neft hasil etmək hüququnu iltizama alırdı və az kapital sərf etməklə daha çox qazanc əldə etməyə çalışırdı, bu da son nəticədə neft mədənlərinin vəhşicəsinə işlənilib tükənməsinə səbəb olurdu. Bu cəhət sonralar Bakı neft sənayesində mənfi rol oynamışdır. İstehlakçıya çatdırılma vasitələrinin məhdud olması nefti quyular yaxınlığında qazılmış xəndəklərlə axıdılmasına səbəb olurdu ki, bu da ətraf mühitin ekologiyasının pisləşməsinə şərait yaradırdı.

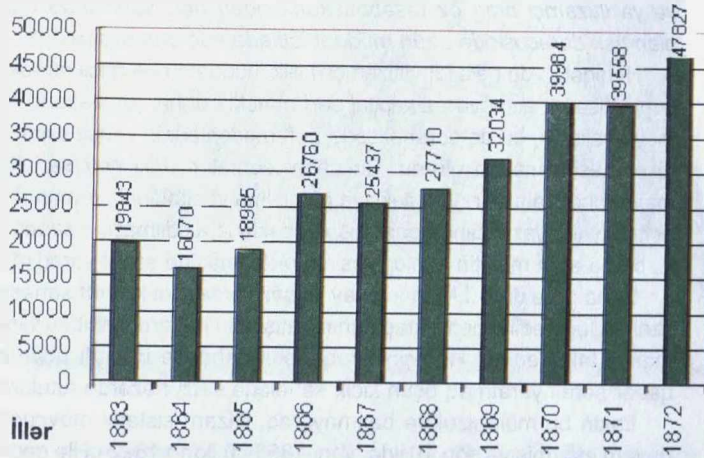
Buna görə də D.İ.Mendeleyev ilk şəxslərdən idi ki, neft sahəsində iltizamın ləğv edilib neft yataqlarının satış yolu ilə fərdi sahibkarlara verilməsini təklif edirdi. Həmçinin rəqabətin daha da inkişafı üçün kifayət qədər şərait yaratmaq üçün kiçik sahələrlə satış nəzərdə tutulurdu.

Lakin bu mülahizələrə baxmayaraq, iltizam sistemi mövcudluğunu davam etdirmiş və son 10 ildə, yəni 1863-cü ildən 1872-ci ilə qədər olan müddət ərzində neft hasilatı 10 mln. puda çatmışdı (diaqrama bax).

İltizam sisteminin son on ilində neftin hasilatı, pudra

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin 60-cı illərinə qədər ABŞ-da da nefti primitiv quyu və çuxurlardan çıxarırdılar. Lakin Drek tərəfindən qazılan ilk burma neft quyusu bol neft verdi və hasilat yüksəldi. Pensilvaniyada 10 il ərzində, yəni 1963-cü ildən 1972-ci ilə qədər 1000 neft quyusundan 300 mln. pud neft hasil edilmişdi (diqramma bax).

10 il ərzində Pensilvaniyada neft hasilatı

Amerikalıların uğurlarını nəzərə alan Zaqafqaziya ticarət şirkəti 1866-cı ildə qazma işlərinə başlanmasi üçün hökumət qarşısında vəsətət qaldırmışdı. Lakin geoloq Abixin yalnız olaraq Abşeron yarımadasında qazmanın səmərəsiz olması fikrinə əsaslanan hökumət Zaqafqaziya ticarət şirkətinin bu vəsətətini təmin etməmişdi.

Neft quyularının sayı barədə ilk məlumatlar XVI əsr İran müəllifi Amin ər-Razi tərəfindən verilmişdir, o qeyd edir ki, Abşeronda: "500 quyu var, onlardan qara və ağ neft hasil olunur".³⁰

Daha sonrakı dövr müəlliflərindən türk səyyahı Övliya Çələbini (XVII əsr) qeyd etmək lazımdır, o neft quyuları və neft hasilatı, qazın çıxmasını təsvir edir, qiymətli etnoqrafik məlumatlar verir: - "Şəhərin yaxınlığında 7 yerdə müxtəlif rəngli zəngin neft yataqları var".

Quyulardan birinin konstruksiyası İ.T.Drenyakin tərəfindən "Şirvanın təsviri"ndə (1796) verilmişdir. O yazır: "Qeyd olunan göldən [Masazır,

cənub-şərqə meyli edərək, 9 verst məsafədə Balaxanı kəndi yaxınlığında tükənməz ağ neft quyusu var, eni 2(1/2) arşın, dərinliyi 13 sajen olan quyu daş divarla hörülmüş. Buradan yuxarıda bir çox yerdə qara neft axan çeşmələr var, sakinlər ondan arabaların təkərlərinə sürtmək üçün pulsuz götürüb istifadə edirlər".³¹

Bu təsvirdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, quyunun dərinliyi 30 metr, eni 1 metr idi, quyu daxildən ağac lövhələr və çənərlərlə bərkidilmiş, xaricdən hasar hörülmüşdü. Maraqlıdır ki, sakinlər nefti öz ehtiyacları üçün pulsuz istifadə edirdilər.

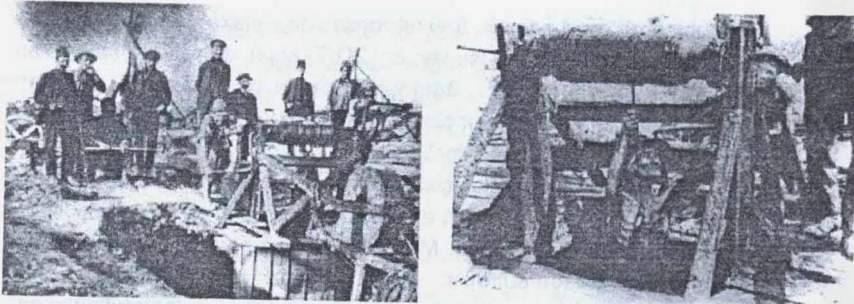
Hasil olunmuş neftin çalılara axdırılması

Neft quyuları əllə peşəkar ustalar tərəfindən qazılırdı. Qazma üsulu belə idi: "Hər hansı bir yerdə neft quyusu qazmaq istərkən əvvəlcə neftin mənbəyinə doğru bir quyu qazılır, ona dairəvi konusvari forma verilir, fəhlələrin quyunun dibindən çıxan torpağı asanlıqla bir birinə ötürərək kənarlaşdırılan üçün quyunun qıraqları pilləvari düzəldilirdi".

Bərk qruntda quyunun yuxarı diametri elə dərinlikdə olurdu ki, neft buxarı ondan asanlıqla xaric olsun və fəhlələrə zərər verməsin, lakin dənəvər dayanıqsız qumlu torpaqda quyu qazarkən isə yuxarı diametr onun dərinliyindən iki dəfə geniş olurdu və quyunun kənarları 450-li bucaq əmələ gətirirdi və bu quyunun uçmasının qarşısını alırdı.

Sonra quyunun dibində ağac və daşdan bərkitmə işləri aparılırdı. Quyuların dibinə ağacdan bərkitmə qoymaq üçün onun dibinə 4 qalın tir qoyub bir-birinə bağlayırdılar; bunun üzərində quyunun divarları şalban və ağac lövhələrdən tikilirdi. Bir neçə tiri bir-birinin üzərinə qoyub çənərlə əmələ gətirirdilər, xaricdən 2-3 düym yovşan düzüb qumla doldururlar. Quyunun diametri 2-3 fut olur, özündə isə quyunun diametri daha çox olur ki, neft buraya yığılır; bunun üçün neftin axınından asılı olaraq quyuların divarlarında, dibində müxtəlif ölçülü boşluqlar düzəldirdilər.

Quyular çox dərin olduqda hər 1-2 arşından bir çənərlərdən birinin uclarını 1 arşına qədər uzadıb torpağa bərkidirdilər, beləliklə bütün özül bir neçə hissədən ibarət olur və hər biri ayrılıqda torpağa bərkidildiyindən aşağı hissələrə ağırlıq salmır.

Yeni quyuların qazılması

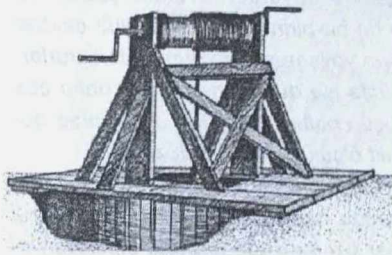
Adətən çox da dərin olmayan quyular daşdan tikilirdi; onlar dördbucaqlı və ya səhəngəoxşar şəkildə olurdular; birincinin diametri 2-3 fut olurdu".³²

Bu sitata onu da əlavə etmək lazımdır ki, neft quyuları qazan ustalar böyük təhlükəyə məruz qalırdılar. Quyunun dərinləşməsi ilə qatlarda təbii qazın təzahürü təhlükəsi artırırdı, bu da quyuların sonradan görmə qabiliyyətinin itirilməsi və bəzən isə ölümlə nəticələnirdi.

Daha sonra neft hasilatı haqda deyilirdi: "Neftin çıxarılması üçün torpaq şəkilli tuluqlardan istifadə olunurdu:

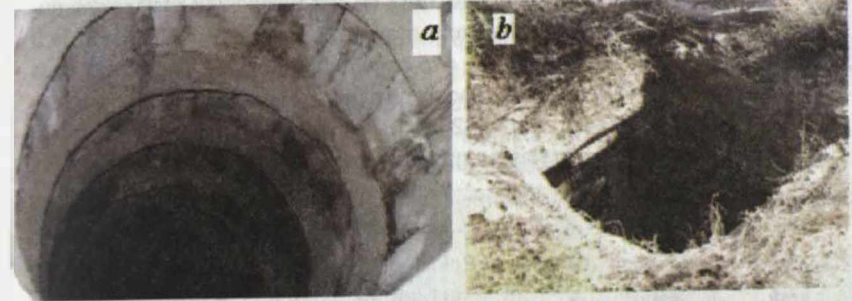
Əgər neftin çıxarılması atlar vasitəsilə həyata keçirilirdisə, onda at, öküz, kəl dərisindən hazırlanmış iri həcmli tuluqlardan istifadə olunurdu; əgər nefti fəhlələr çıxarırdılarsa, onda qoyun, keçi dərisindən olan kiçik tuluqlardan istifadə edilirdi. Bununla əlaqədar olaraq müxtəlif mədənlərdə onun tutumu fərqli olurdu - bir vedrədən 2-3 və ya 5 puda qədər çapırdı. Tuluqların kənarına dəmir həlqə tikirdilər, onlara iki dəmir qövs bərkidilirdi, bunlara isə kəndir bağlanırdı. Tuluq bu kəndirə əl dolamaçarxı və ya at ötürücüsü ilə yuxarı qaldırılırdı. Əl dolamaçarxı dəstəkli ağac valdan ibarət idi; onun ortasında arakəsmələrdə bir-birinə perpendikulyar iki kiçik tirin ucları şüvülə birləşdirilirdi.

Neftin belə dolamaçarxla çıxarılması zamanı 3 adam tələb olunurdu, onlardan

Quyuların çıxarılması

ikisi əlləri ilə və ayaqlarını şüvülə basmaqla çarxı hərəkətə gətirir; üçüncü isə kəndiri idarə edirdi ki, tuluq quyunun divarına dəyməsin, sonra isə o nefti tuluqlardan boşaldırdı. Neft tuluqlarını qaldırmaq üçün atın dartı qüvvəsindən istifadə olunduqda yalnız bir nəfər tələb olunurdu, proses belə həyata keçirilirdi.

Neft quyuları divarlarının taxta (a) və daş hörgü (b) ilə hörülməsi

Quyunun ortasında 4-5 fut hündürlükdə iki tərəfdən torpağa basdırılan tirlərə bərkidilmiş tərənmez blok dəmir ox üzərində fırlanırdı. Quyunun hər iki tərəfində onun ağızından bir az hündürdə eyni səviyyədə 3-4 fut məsafədə iki üfiqi val quraşdırılırdı.

Kəndir tərənmez blokdan keçib digər ucunda dəmir həlqə ilə tuluğa bağlanırdı. Blokun delik olan aşağı hissəsinə başqa bir kəndir bağlanırdı ki, o da valdan keçirdi. Hər iki kəndir ağac valın ortasına bərkidilirdi, onların uzunluğu eyni nisbətədə götürülürdü ki, tuluq yuxarı çıxarılanda ikiyə qatlanırdı.

Tuluq quyunun dibinə sallananda fəhlə yuxarı kəndiri dartırdı və tuluq neftlə dolurdu; tuluq yuxarı qalxarkən ikiyə qatlanırdı içindəki maye onun ortasında qalırdı, quyunun ağızına çatanda qısa kəndir onu tikəldir və neft delikdən tökülürdü".³³

Əllə qazılmış quyuların birinin üzərində olan yazı onun usta Allahyar Məmməd Nur oğlu tərəfindən 1594-cü ildə qazılıb istifadəyə verilməsi-ni göstərir.³⁴

Voskoboynikovun fikrincə neft quyularının əksər hissəsi müxtəlif dövrlərdə qazılmış, sonradan quyuların bir hissəsi və ya tamamilə təzələnməmişdi: "... məsələn yerli sakinlər deyirlər ki, üç il əvvəl Hələfi quyusu-

nun yaxınlığındakı zirzəmidən üzərində yazı olan daş tapılmışdı, burada Hələfi quyusunun 200 il sonra yenidən tikildiyi yazılmışdı. Çəmbü, Hacı-Zurabi və bir sıra digər quyular sonuncu xanlar dövründə yenilənmişdi".³⁵

Maraqlıdır ki, quyuların bir çoxu öz adları ilə adlandırılmışdı : "Urusi", "Çəmbü", "Şah-Səf", "Sövzəçal", "Şarapani" və s.

Koşkulun hesabatına görə 1863-cü ildə Bakıda 218 işlək xəzinə quyusu, Səlimxanov qardaşlarına məxsus 2 şəxsi quyu var idi. 1873-cü ilin əvvəlinə quyuların sayı 415-ə çatmışdı, yəni 10 ilə 195 quyu və 1872-ci ildə Mirzəyev tərəfindən qazılmış 1 buruq quyusu artmışdı.

Aşağıdakı cədvəldə 1862 və 1870-ci hesabat ilində bəzi quyuların dərinliyi və sutkalıq hasilatı göstərilmişdir.

1862-ci il			1870-ci il		
uyunun adı	ərinlik saen	utkalıq neft asilatı , pudla	uyunun adı	ərinlik saen	utkalıq neft asilatı , pudla
Hələfi	12,2	90	liman 1	15,2	610
ğayi	12,2	75	əfərov 2	13	376
Zabrat	8	75	ixaylovski	11	355
65	4 – 6	40	irzəyev	-	308
azı	11,4	32	abar	15,2	281
libeyi	10,2	30	ələi	9,2	164
orontsov	7	30	əfərov 1	9	140
37	4,1	28	Hələfi	13	86
102	5,1	21 – 27	ğəkber	14	79
66	4 – 6	25	ğan	11,2	54
35	4,1	20	liman 2	11,2	54
36	4,1	17	azı	11	32

Neft quyularının istismarı müəyyən çətinliklərlə üzleşirdi. Neft axınının zəifləməsinin qarşısını almaq üçün quyuları vaxtaşırı təmizləyirdilər,

belə ki, neftin çıxarılması zamanı quyuya qum dolurdu, həmçinin laylardan axan neft özü ilə birlikdə bəzi süxurlar gətirirdi ki, bu da quyunun dibini çirkəndirirdi. Bundan əlavə neftin açıq qaydada çıxarılması zamanı atmosfer havasının təsiri ilə neft kirə* çevrilirdi, bu da axını zəiflədirirdi.

Neft quyularını təmizləmək üçün oraya kəndir bərkidilmiş vedrədə fəhlə sallayırdılar, o tədricən orada toplanmış və quyunun məhsuldarlığını azaldan qatı maddəni əllə qoparırdı. Əlbəttə neftin buxarlandığı şəraitdə, xüsusilə yayda orada işləyən fəhlələr böyük təhlükəyə məruz qalırdı və onların əməyi bəzən dözülməz olurdu.

Neft hasilatı və neftayırma sənayesinin uğurlu inkişafı üçün xam neftin mədənlərdən neftayırma zavodlarına çatdırılma problemini həll etmək lazım idi. Həmçinin neftayırmanın hazır məhsulunun realizasiyası da bu vacib məsələnin həllini tələb edirdi.

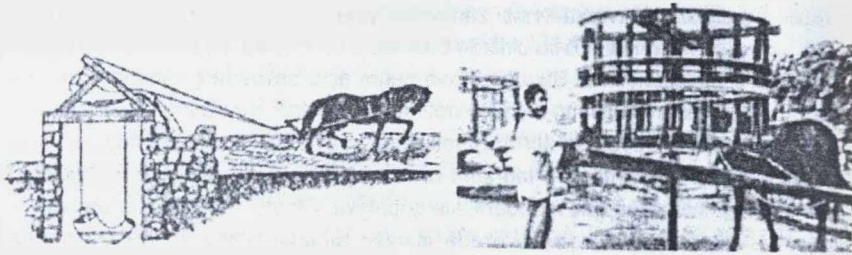
Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı neft sənayesi inkişafının ilkin mərhələsində xam neft mədənlərdən istehlakçıya ən primitiv üsullarla, arabaya yüklənmiş tuluq və ya çəlləklərlə, dəvələr vasitəsilə, daha sonralar isə 20 pudluq çəlləklərdə çatdırırdılar. Hər araba 25 pud neft daşıya bilirdi. On minlərlə araba iyrenc yollarla kəsilməz lent şəklində zavodlara neft daşıyırdı. Xam neftin daşınma haqqı, hətta yaxın məsafəyə olsa belə daşınan neftin öz qiymətindən bir neçə dəfə baha başa gəlirdi. Həmçinin daşınma yalnız hava yaxşı olanda həyata keçirilirdi, belə ki, bərk külək əsəndə və ya yağış yağanda arabacılar nefti daşımaqdan imtina edirdilər və emal zavodları xammalsız qalırdılar. Bir pud xam neftin daşınma haqqı bəzən 7-10 qəpiyə çatırdı.

"Mədənlərdən bir pud neftin Qara Şəhərə** 12 verst məsafəyə aparılması, - K.İ.Lisenko qeyd edir, - 5 qəpikdən az başa gəlmirdi. 1 pud ağı neft (kerosin) almaq üçün 3 pud neft işləndiyində, daşıma kerosinin qiymətini 15 qəpik bahalaşdırırdı ki, onun qiymətini 45-50 qəpikdən hesablasaq qiymətinin ələ 30% daşımaya sərf olunurdu".³⁶

Təbii ki, neftin istehlakçılara bu cür çatdırılması çox baha başa gəlirdi, bu çıxarılan neftin maya dəyərini artırır, nəticədə hazır məhsulun da qiymətinə təsir edirdi.

* Kir - neft əsaslı qara rəngli qatı maddə

** Qara Şəhər - Bakıdan çox da uzaqlıqda olmayan, daha çox neft ayırma zavodlarının yerləşdiyi yer

At qoşqusu ilə neftin quyudan çıxarılması

Neftayırma zavodlarının Kokorev və Mirzəyevin timsalında neft mədənlərinin yaxınlığında tikilməsi isə iki səbəbdən mümkün deyildi: bir tərəfdən yeni neft buruqlarının qazılması üçün faydalı ərazilər tutulurdu, digər tərəfdən isə hökumət neftayırma zavodlarının yalnız Qara şəhərdə tikilməsinə icazə vermişdi.

Neftin dəvələrlə daşınması

Az sonra yerli nəqliyyat yollarının vəziyyətini tədqiq edən "Nobel qardaşları şirkəti"nin məlumatı belə təqdim olunmuşdu:³⁷ "Neft yataqları Bakıdan 15-16 verst, dənizdən isə 10 verst məsafədə yerləşir, emal zavodları isə Bakı buxtasında şəhərdən 2-3 verstlikdə yerləşir. Yataqlar zavodlardan bitki örtüyündən məhrum olmuş, qumla örtülmüş, güclü küləklər əsəndə qumu bir yerdən başqa yerə sovuran bir ərazi ilə ayrılmışdır. Bu ərazi təmir bilməyən birçə at qoşulmuş minlərlə araba olan

torpaq yollarla kəşifirdi". Daha sonra elə həmin tədqiqatda göstərilirdi: "Abşeron yarımadası quraqlıq və bitki örtüyünün kasadlığı üzündən böyük işçi qaramal sürülərinin saxlanması üçün əlverişli deyil. Neft daşınması heç də daimi deyil və iqlim şəraitindən asılıdır, belə ki, pis hava şəraitində neft təchizatı kəsilir. Həmçinin zavod sahibləri arabaçıların tətillərindən də əziyyət çəkirdilər. Belə olduqda zavod sahibləri təcili sifarişləri yerinə yetirə bilmirdilər; vəziyyətdən çıxış yolu olmadığından onlar xammalın gəlməsini gözləyərək destilləni dayandırmaq məcburiyyətində qalırdılar".

Beləliklə mədənlərdən neftin daşınmasının primitiv üsulları neft sənayesinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə əngəl törədirdi. Təbii ki, neftin bu cür istehlakçılara çatdırılması onun maya dəyərini artırır ki, bu da hazır məhsulun qiymətinə mənfi təsir göstərirdi.

İri neftayırma sənayesinin inkişafı üçün xam neftin zavod və iri rezervuar anbarlara ucuz çatdırılması tələb olunurdu. Bununla əlaqədar olaraq Nobel qardaşları Neft şirkəti yarı basdırılmış və ya basdırılmış yerüstü rezervuarlar tikilməsinə təşəbbüs etdilər.

İlk dövrdə neftin saxlanması üçün hələ xan dövründən qalan neft anbarlarından istifadə olunurdu. Bu neft anbarları yeraltı daş tikili şəklində ancaq neft hasil olunan ərazidə deyil, digər əlverişli yerlərdə də tikilirdi. Belə ki, Lerxe Bakı yaxınlığında 3, Bayıl və Bibiheybətdə 15 belə neft anbarının olmasını qeyd edir.³⁸

Neft saxlanması üçün tikilən yeraltı neft anbarlarının konstruksiyası yerli əhaliyə hələ XVI-XVII əsrlərdən məlum idi. Yeraltı anbarlar əhəng məhlulu ilə daşdan hörülür və qədim reseptlə hazırlanmış sement qatışı ilə suvanırdı. Sement əhənglə dəvə və eşşək peyininin külü, üzüm nişastası, yumurta və keçi yununun qarışından hazırlanırdı. Anbarların damları tağ şəkilli idi və qırla örtülürdü.

Ali Gürcüstan hökuməti Mədən ekspedisiyasının 1825-ci il 18 yanvar raportunda göstərilirdi:

"Balaxanı kəndində xəzinənin qara neft quyularının sayı - 82-dir. Bütün quyularda dayaqlar yaxşı vəziyyətdədir.

Daş dayaqları olan quyular:

1. Ənbər. 2. Kiomenter. 3. Kiomenter. 4. Həsən-Əli. 5. Şərəpani. 6. Püskənaçal. 7. Urusi. 8. Həbli. 9. Abol. 10. Dəryaqı. 11. Dəryaqı. 12. Qala-Qalafim. 13. Biçaqlar.

Ağac dayaqları olan quyular:

1. Petrusi. 2. Saağa. 3. Əli-Bəyi. 4. Hadoni-Zurabi. 5. Mərzaği. 6. Qazi. 7. Çambu. 8. Şah-Səfi. 9. Kəblə-Hüseyn. 10. Kioment Qala. 11. Ağan. 12. Halosvaxana. 13. Heydəri. 14. Rzaqulu. 15. Xanami. 16. Petrusi. 17. Sövzəçal. 18. Şah-səfi.

Digər 51 quyuda yuxarıdan daş, aşağıdan ağac dirəklər quraşdırılıb. Balaxanı kəndində neft saxlanması üçün zirzəmilərin sayı - 12. İşlənməyə yararlı - 11.

Yararsız - 1.

Qeyd: Bu zirzəmilərin hər biri arakəsmələrlə 4 kiçik zirzəmiyə bölünmüşdür, onlar kiçik dəliklərlə bir-birilə əlaqələnir. Bu zirzəmilərdən birinin tağtavanı uçmuşdur.

Balaxanı zirzəmilərində v. Tarumovdan qalmış qara neftin cəmi həcmi - 4898 xalvar*

Yeni:

Xələfi zirzəmisində - 655 xalvar

Zabrat zirzəmisində - 498 xalvar

Ağadonu zirzəmisində - 340 xalvar

Ağayi zirzəmisində - 80 xalvar

Ağayi-Kçi-Dəzqi zirzəmisində - 276 xalvar

Çambu zirzəmisində - 85 xalvar

Ağayi quyusunun yaxınlığındakı 3 zirzəmidə - 2964 xalvar

Qeyd: Hər 3 zirzəmi arakəsmələrlə 4 kiçik zirzəmiyə bölünmüşdür.

Binəqədi k. yaxınlığında xəzinənin qara neft quyuları - 5.

Quyulardakı dirəklər daşdandır, yaxşı vəziyyətdədir.

Suraxanı k. yaxınlığında xəzinənin ağ neft quyuları - 15.

Bütün quyularda dayaq daşdandır, çox yaxşı vəziyyətdədir.

Bağça və Şubani kəndlərində quyular yoxdur. Burada qara neft kiçik çuxurlardan çıxarılır.

Bakı qalasında qara neft saxlamaq üçün zirzəmilər - 16; yaxşı vəziyyətdə - 9; yararsız - 7.

Qeyd: Bu zirzəmilərin görünən zədələri yoxdur, ancaq neft divarlarıdakı çatlardan sızır.

v. Tarumovun zirzəmilərdəki qara neftin həcmi - 220 xalvar.

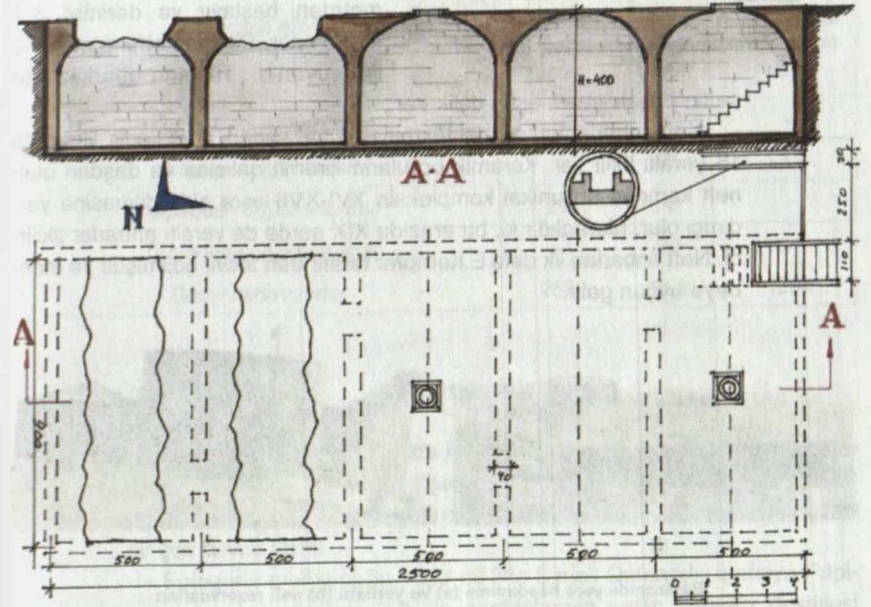
* 1 xalvar 0,2 puda bərabərdir

v. Tarumovun Bakı qalasında ağ neftin həcmi - 90 pud
Qeyd: Ağ neft Bakı qalası yaxınlığında 2 kiçik daş tikilidə basdırılmış gil bardaqlarda saxlanılır".³⁹

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəlində neftə olan tələbatın artması dünya miqyasında neft "bum"una səbəb oldu. Belə ki, artıq XX əsrin əvvəllərinə qədər Sabunçu, Suraxanı, Balaxanı, Binəqədi, Zabrat, Ramanıdakı əsas neftli ərazilər əsasən neft şirkətləri və fərdi şəxslər arasında bölünmüşdü.

Bu fəaliyyət nəticəsində neft hasilatının orta əsr abidələri aradan qaldırılmış oldu. XX əsrin 20-ci illərinin sonlarından etibarən neftli ərazilərin mənimsənilməsinin üçüncü dövrü başladı ki, bu neft sənayesinin simasını dəyişdi. Beləliklə üç texniki dövr ərzində neftli ərazilərin işlənməsi nəticəsində orta əsrlərdən XX əsrin əvvəlinə qədər mövcud olan neft hasilatı abidələri əsasən aradan qaldırılmış oldu.

Ancaq Balaxanıda kənddən 2 km cənub-şərqə XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə aid neft quyuları hələ də qalmaqdadır və buradan indi

də neft çıxır. Quyuların diametri 80 sm-dir. Onlar metal borulardan pərçimlənmiş çənbər şəklindədir. Onların bir çoxu daş çərçivə ilə örtülüb və bu ərazidə geniş yayılıb. Bu sahədə əllə qazılmış quyuların da çuxurları görünməkdədir. Quyular dairəvi və dördbucaq şəklindədir. Hər bir metrden bir şaquli lövhələr və üfiqi dirəklər qalmaqdadır. Quyuların ətrafında quyunun ağızını bağlamaq üçün vaxtilə istifadə olunmuş yerə sancılmış şalbanlar, daş tökmələr nəzərə çarpır.

Yeraltı neft anbarının daş tağı

Mənbələrdə ətraflı bəhs olunan konstruksiya və bərkitmələr bu quyularda əyani olaraq görünür.

Balaxanı kəndində həmçinin daşdan tikilmiş yeraltı neft anbarları da qalır. Onlar düzbucaqlı formada hər iki tərəfdən tağlarla əhatə olunmuşdur, aşağı pilləkənlər düşür. Onların eni 4 metrden və uzunluğu 8 metrden başlayır və dərinliyi 3-4 metrə çatır. Divarları əhəng mehlulu ilə suvanıb. Tağların mərkəzində

neftin boşaldılması üçün dəlik var.

Neft anbarlarının ərazisi təxminən 1 ha. sahəni əhatə edir. Buarada 16 yeraltı tikili var. Keramik boruların kirəmit qalıqları və daşdan olan neft kəmləri bu unikal kompleksin XVI-XVII əsrə aid edilməsinə yardımçı olur. Maraqlıdır ki, bu ərazidə XIX əsrdə də yeraltı anbarlar tikildi. Neft anbarları ilk dəfə E.Kempfer tərəfindən təsvir edilmişdir və mənbəyə uyğun gəlir.

a

b

Balaxanıda yerə basdırılmış (a) və yerüstü (b) neft rezervuarları

Neft anbarlarının belə konstruksiyasından Nobel qardaşları Neft şirkəti də xam neft və neft qalıqlarının saxlanması üçün istifadə edirdilər. Hazır neft məhsullarının saxlanması üçün isə Nobel qardaşları Neft şirkəti dəmirdən pərçimlənmiş, konus şəkilli dam örtüyü olan neft rezervuarları tikdirmişdi.

Daş neft anbarlarının yanında XX əsrin əvvəlinə aid metal rezervuarlar da qalmaqdadır və mövcud arxiv məlumatlarına əsasən onlar Nobel qardaşları Neft şirkətinə aid edilir. Yerli əhalinin sorğusu nəticəsində aydın olmuşdur ki, daş neft anbarları nəinki XIX əsrdə, XX əsrin 30-cu illərində də dəfələrlə bərpa olunub möhkəmləndirilmişdir.

Nobel qardaşları Neft şirkətinin nümunəsi əsasında digər zavodlar da xam neft və neft qalıqlarının saxlanması üçün anbarları inşa etməyə başladılar. Belə ki, 1900-cü ilə qədər Bakı ətrafında 2000-ə yaxın müxtəlif tipli anbar tikilmişdi.

Anbarların növləri	anbarların sayı		
	Xam neft üçün	Neft qalıqları üçün	Neft-əməli məhsulları üçün
Daşdan örtülüb anbarlar	15	33	-
Daşdan açıq anbarlar	1	75	-
Torpaqdan örtülüb anbarlar	21	4	-
Torpaqdan açıq anbarlar	-	70	-
Dəmir rezervuarlar	259	203	1296

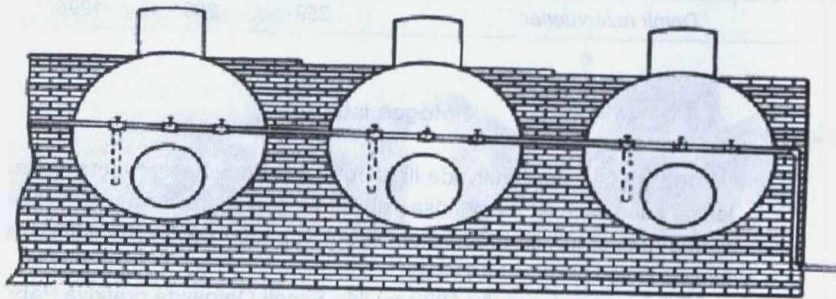
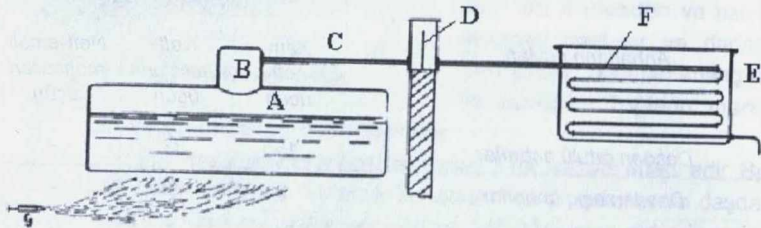
Fotogen istehsalı

1832-ci ildə Burqundiyada ilk dəfə işıqlandırıcı məhsul - fotogen istehsal edən kiçik bir zavod inşa edildi. Fotogen istehsalının inkişafı çox uğurla gedirdi. Az bir müddət ərzində Avropada fotogen istehsal edən bir çox zavod tikildi.

Fotogenə məhsurluğu 1823-cü ildə Şimali Qafqazda qrafinya Papiyanın təhkimliləri olan Dubinin qardaşlarının neftin uğursuz destilləsi

Boğboğa vulkanının etəyində keçmişdə
Voskoboynikova məxsus neft emalı zavodunun qalıqları

Neftin distilləsi avadanlığının çertyoju

gətirdi və onlar neftdən destillə yolu ilə fotogen almağın mümkünlüyünü kəşf etdilər.

Raqozinin⁴⁰ verdiyi məlumata əsasən Qafqaz əyaləti rəisi general Səfonovun Qafqaz cənibinə 1847-ci il 21 fevral tarixli raportunda belə qeyd olunmuşdu: "Polkovnik Şahzadə, Sizə 1823-cü ildə Dubinin qardaşlarının həqiqətən indiyə qədər məlum olmayan üsulla qara neftdən ağ neftin alınması haqqında şəhadətnamənin 2 surətini, onların tikdikləri müəssisənin çertyoju və alınmış ağ neftin nümunəsini təqdim edirəm. Qeyd edirəm ki, Dubinin qardaşlarının kəşf etdikləri ağ neft böyük həcmdə satış üçün Rusiya imperiyasının müxtəlif şəhərlərinə yayılmış və keyfiyyətinə görə apteklərdə istifadə edilir..." Daha sonra elə oradaca qeyd olunur: "... Dubinin qardaşlarının neftin destilləsi prosesi zavodun öz konstruksiyası kimi primitiv sadəliliyi ilə fərqlənir. Qrafıya Papinanın təhkimli kəndlisi Vasili Dubininin* qardaşları ilə birlikdə kəşf etdiyi qara neftin təmizlənməsi üsulu arxiv işlərində vardır. Verilən təsvir Dubininlərin öz sözləri ilə ifadə edilib. Əlavə edilən zavodun çertyoju onların Qafqaz cənibinə mükafat vəsəti üçün təqdim olunmuş çertyojun dəqiq surətidir:

A - kərpic peçə bərkidilmiş dəmir kub, buraya bir dəfəyə 40 vedre qara neft tökülür.

1899-cu il Abşeronun xəritəsində yerləşən
Voskoboynikovun zavodunun yerləşdiyi ərazi

B - mis qapaq, kuba neft tökdükdən sonra ağzı onunla bağlanır.

C - qapaqdan mis boru içərisində su olan ağac arakəsmədən dövrə vurub yuxarı qalxır.

D - arakəsmənin qarşısında borunun ağzında ağac vedrə qoyulub.

Kərpic peçi E - aşağıdan, F - külbəsi ilə sovurub od qalandıqda kubdakı neft su

vasitəsilə sovrularaq boruya dolur, burada o təmizlənir və ağ neftə çevrilir, buradan vedrəyə axır. 40 vedrə qara xam neftdən - 16 vedrə alınır,

* Dubininlər 3 qardaş idilər

kubda isə 4 vedrə tullantı və 20 vedrə qatı qara neft qalır".

Dubinlinlərin ağ neft almaq üçün neftin destilləsi çertyojunun əslinin olmamasından burada qismən təkmilləşdirilmiş variantı verilir.⁴¹

Neftin destilləsi üçün nəzərdə tutulmuş hər bir kub silindrşəkilli (əvvəllər küreşəkilli) qabdan A -ibarətdir, tez soyumasının qarşısını almaq üçün ətrafına kərpic hörülüb. Kubdan A - yuxarıya doğru buxar silindri B - quraşdırılıb, o C - borusu ilə içərisindən su axan E - çənində yerləşən soyuducu F - spiral borusuna birləşir. Neftlə doldurulan kub açıq ocaqda qızdırılırdı. Kubda temperatur artdıqca neft hər fraksiyanın (benzin, liqroin kerosini (ağır benzin), solyar yağı və s.) buxarlanma temperaturuna əsasən destilləyə məruz qalırdı. Bu məhsulların buxarları soyuducuya daxil olub burada kondensasiya olunurdu və müxtəlif fraksiyalı distillata çevrilirdi. Destillə prosesi bitdikdən sonra qalıq kubdan buxarılırdı, kub soyuduqdan sonra yenidən xam neftlə doldurulurdu və proses təkrarlınırdı. Destillənin bu üsulu dövrü destillə adı almışdır.

Neftdən fotogenin alınmasının bu üsulu sonralar amerikalılar tərəfindən istifadə edilmişdir. 1846-cı ildə Amerikada Abraham Hesnerə qətran şəkilli daş kömürdən işıqlandırıcı yağ almaq müyəssər olmuşdur ki, bu kerosin adı almışdır.

Dubinlin qaradaşlarından başqa neftin destilləsi ilə mədən mühəndisi Voskoboynikov da məşğul olmuşdur. Roqozinin sözlərilə: "... *Bakıdan 15 verst məsafədə, Buğ-buğ palçıq vulkanının ətəyində indiyə qədər xarabalıqlar qalmaqdadır, rəvayətə görə burada mədən mühəndisi Voskoboynikov un (təxm. 1836-cı il) neftin destillasilə məşğul olan zavodu yerləşirdi*".⁴²

Voskoboynikovu təsvir edərkən İ.V.Roqozin qeyd edir ki, o kifayət qədər işgüzar fəaliyyət göstərmiş. Qafqazda çox işləmiş, mədən sənayesinin müxtəlif sahələrinə aid öz əsərlərini çap etdirmişdir, lakin o neft destilləsi haqda heç nə qeyd etmir. Daha sonra o belə bir qərara gəlir ki, çox guman ki, onun (Voskoboynikovun) təcrübələri hələ Fars hökumranlığı dövründə sələflərinin etdiyi təcrübələrin təkrarıdır.

Bununla da İ.V.Roqozin akademik Lerxenin "*hələ 150-200 il əvvəl (təxm. XVI əsrdə*) yerli əhaliyə neftin destilləsi üsulu məlum idi.*" sözlərini təsdiq etmiş olur.

* müəllifin qeydi

Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən dövrdə Avropada da işıqlandırmada istifadə olunan baha bitki yağının daha ucuz məhsul ilə əvəz edilməsinə cəhdlər edilirdi.

1832-ci ildə Seliq Burqundiyada kiçik bir zavod inşa etdi, burada ona qətrandan quru destillə yolu ilə işıqlandırıcı məhsul almaq müyəssər oldu, bunu o fotogen adlandırdı.

1860-cı ildə fotogen kerosin adı ilə Avropa bazarlarında peyda oldu.

Avropa bazarlarındakı uğurlar amerikalı kerosininin Rusiya bazarına da daxil olmasına səbəb oldu. Belə ki, Rusiyaya 1864-cü ildə - 189,1 min pud, 1869-cu ildə - 1099,5 min pud, 1872-ci ildə - 1790,3 min pud kerosin gətirilmişdi. İdxal edlimiş kerosindən gələn gəlir 35 min. rubl təşkil edirdi.

Kerosin satışından gələn yüksək gəlir baron Tornaunun (Almaniya) Bakıda kerosin zavodu tikməyinə əsas olmuşdu. Burada o xüsusi maddə olan kirdən kerosin almaq istəyirdi. Bakıda kir çox idi və onu çox ucuz almaq olardı. Kirdən kerosin almaq üçün baron Tornau Zakaspi Ticarət şirkəti ilə əlaqə yaratmışdı, onun başında Kokorev və Qubonin dururdu. Qeyd etmək lazımdır ki, bu illərdə Zakaspi Ticarət şirkəti hökumət tərəfindən müəyyən güzəştlər almışdı və İranla aktiv ticarət aparırdı.

Kirin emalı zavodu Bakıdan çox da uzaq olmayan Suraxanı kəndində alman alimi Libixin layihəsi əsasında tikilmişdi. Layihə fotogen istehsal edən alman zavodlarının nümunəsi əsasında hazırlanmışdı. Libix zavodun tikilməsi və avadanlığın quraşdırılmasına kömək etmək üçün öz asistenti Moldenqaueri Bakıya göndərmişdi. Lakin kirin emalı müsbət nəticə vermədi. Kirin emalından alınan kerosin çox ağır idi və işıqlandırmaya yaramırdı. Belə olduqda Moldenqauer kerosin almaq üçün Balaxanı kəndi ətrafında bol olan duru neftin destilləsini təklif etdi. Görünür, Moldenqauer Balaxanı kəndinin sakinlərinin biliklərindən istifadə etmişdi. Moldenqauerin özü nəticədən heyran olmuşdu: alınan distillat, yəni kerosin çox şəffaf və işıqlandırmada istifadə üçün yararlı idi. Moldenqauerin neftin destilləsi yolu ilə daha keyfiyyətli işıqlandırma məhsulu alması, kirin quru destilləsi ilə müqayisədə müəssisə üçün dönüş nöqtəsi oldu.

Yekun işıqlandırma məhsulunu təkmilləşdirmək üçün təcrübələr V.E. .Eyxler tərəfindən davam etdirilmiş və 1860-cı ildə onu "şirkət" Moskvadan Suraxanı zavoduna dəvət etmişdi. Suraxanı zavodunda alınan işıqlandırma məhsulu yeni olduğundan, kirin quru destilləsindən alınan foto-

gendən keyfiyyətinə görə fərqləndiyindən Moldenqauer və Eyxler ona yeni ad fotonafitil adı vermişdilər, fos - işıq, nafta - neft sözündən.

Daha sonra Eyxler ilk dəfə olaraq destillə məhsulunun təmizlənməsi üçün sulfat turşusu və qələvidən istifadə etmişdi. Bu üsulla təmizlənen kerosinin ilk partiyası Tiflisə gətirilmiş və böyük tələbatə səbəb olmuşdu. 1864-cü ildən Suraxanı zavodunun kerosini Rusiya bazarına da daxil oldu və tədricən amerikan kerosinini sıxışdırmağa başladı.

Neft işi jurnalı qeyd edir: "... Bakıda işləyən Eyxlerin kəşf etdiyi kerosin distillatının təmizlənməsi əsas etibarilə indi də qalmaqdadır və amerikan kerosinindən geri qalmayan, hətta öz keyfiyyətinə görə ondan üstün kerosin almağa imkan verir..."⁴³

İlk dövrdə zavod Eyxlerin təklif etdiyi təmizlənmə üsulunu kommersiya sirri kimi gizli saxlayırdı, lakin sonralar digər zavod sahibləri də sulfat turşusu və natrium hidrokسيد qələvisi ilə təmizlənmənin bu üsulunu öyrəndilər. Sulfat turşunu Rusiyadan, natrium hidrokسيدini isə İngiltərədən gətirməyə başladılar.

V.İ.Roqozinin kitabında Suraxanı zavodunun təchizatı tam şəkildə təsvir edilir: "Zavod, əvvəldə qeyd olunduğu kimi, kirdən fotogen almaq üçün tikilmişdi, lakin Moldenqauer aşkar etdi ki, bunu neftdən almaq daha sərfəlidir. Ona görə kirdən quru destilləsi üçün nəzərdə tutulmuş çuqun retortalar istifadəsiz qaldı, yalnız distillatın ikinci emalı üçün küraşəkili qazanlar istifadə olunurdu. Bu qazanlar dəmirdən idi, yalnız neft tökmə, təmizlənmə calaqları yerləri çuqundan hazırlanırdı və qazan sıxıcı vintlə qapaqla bağlanırdı. Qazanın qırağında apancı boru soyuducuya birləşirdi. Aşağı hissədə suaparan borucuq vardı ki, neftin distilləsindən sonra qalıqları təmizləmək üçün neftə əlavə edilən su bu boru vasitəsilə kənar edilirdi. Qızdırılmaya od dəyməyən yuxarı və aşağı hissə istisna olmaqla bütün küra məruz qalırdı. Qazanı qızdırmadan əvvəl oradakı su buraxılırdı. Bu qazanlar o dövr üçün çox böyük idi: Onlara 100 pud xam neft tökülürdü və destillə 3 gün davam edirdi. 1861-ci ildə 3 belə qazan vardı, onlardan distillat alınır: 100 pud xüsusi çəkisi 0,819 q/sm³ olan fotogen, 100 pud xüsusi çəkisi 0,860 q/sm³ olan fotogen. Sonra ikinci növ fotogen ikinci dəfə destillə olunurdu və təxm. 15% xüsusi çəkisi 0,819 q/sm³ olan fotogen alınır; beləliklə o dövrdə neftdən 50% işıqlandırıcı yağ alınır, yəni neft baha olanda 50% kerosin verir, nəinki 30%, çünki solyan yağlarının təkrar emalından da kerosin almaq mümkün idi".⁴⁴

Raqozin qeyd edir, "Eyxler fəaliyyətinin ilk dövrlərində təxminən 0,867 q/sm³ xüsusi çəkiyə malik quyu neftindən 20% təxm. 0,815 q/sm³ xüsusi çəkili fotogen alırdı. Daha sonra fotogenin alınmasını artırmaq üçün xüsusi çəkisi daha çox: 0,8175 q/sm³ və 0,819 q/sm³ olan fotogen istehsal etməyə başladılar. 1873-cü ilə qədər, yəni aksiz sisteminin meydana çıxmasına qədər belə davam etdi. Aksiz sisteminin meydana çıxmasına qədər mümkün deyildi. Onda fotogen emalını artırmaq üçün onu daha ağır xüsusi çəki ilə 0,820 q/sm³ və artıq 50% deyil, cəmi 32-34% alırdılar. Neftin küraşəkili qazanlarda qızdırılması bərabər səviyyədə getmirdi, odur ki, tezliklə onu silinşəkili ilə əvəz etdilər: zavodda köhnə sistemdən qalmış boruşəkili buxar qazanı vardı, ondan boruları çıxardılar, qapaq qoydular və nefti köhnə qayda ilə destillə etməyə başladılar. Bu 1862-ci ildə oldu. Bir il sonra bu qazanı yastı dibli dik silindrik qazan ilə əvəz etdilər, daha bir il sonra isə qazanları çökük dibli etmək məqsədyönlü oldu..."⁴⁵ Daha sonra elə orada qeyd olunur ki, neft buxar və qazlarının soyudulması üçün Suraxanı zavodunun ilkin layihəsində xüsusi quruluşlu boruşəkili soyuducudan istifadə olunurdu. Bu sistem şaquli metal borulara birləşdirilmiş 2 metal qutudan ibarət idi, onların sayı 30-a çatırdı. Bütün sistem soyuq su ilə dolu olan taxta çənə yerləşdirilirdi. Qazandan çıxan neft buxarı borucuqla yuxarı qutuya daxil olur, burada yalnız buxarın bir hissəsi qatılaşırdı, buxarın digər hissəsi isə borucuqla aşağı hərəkət edərək qatılaşırdı və maye halı alaraq aşağı qutuya, buradan isə xüsusi qəbul ediciyə axırdı. Bu tip soyuducuda buxarın qatılması tamşəkili getmirdi, intensiv distillədə neft buxarı qatılaşa bilmir və borudan kənara çıxırdı, bu halda isə havada oksidləşərək dərhal alışırdı. Təbii ki, bu tez-tez yanğınlara səbəb olurdu., odur ki, tezliklə bu soyuducunu digəri ilə əvəz etdilər. Yeni soyuducu kəskin konusşəkili iki divarlı dəmirdən ibarət idi, su dolu ağac çənə qoyulurdu. Konusun daxili hissəsi də su ilə doldurulurdu. Burada su dövr etmirdi odur ki, buxarın soyuması təkmil deyildi. Sonra adi spiralşəkili soyuducudan istifadə etməyə başladılar, bu sistemdən indi də bir çox fotogen zavodlarında istifadə olunur.

Suraxanı zavodunun ardınca polkovnik Vitte də neft, kir və ozokeritin* quru destilləsindən fotogen almaq üçün zavod tikmək qərarına gəldi.

* Ozokerit - mineral mum, yerli dialektlə naftaqil adlanırdı; nafta -neft, gil-gil.

Bakı quberniyasında bu mineral qazıntıların bütün yataqlarını nəzərdən keçirib o, zavodun Bakıdan 50-60 verst cənub-şərqdə yerləşən Müqəddəs (Pirallahı) adasında tikdirməyin daha məqsədyönlü olduğu qərarına gəldi.

Bu adada knyagina M.S.Vorontsovanın kəndliləri 1864-cü ildə neft yataqları aşkar etmişdilər. 1859-cu il 6 iyun tarixli xüsusi "Ali fərmanla" Müqəddəs (Pirallahı) adasının 10 desyatin ərazisi boyunca yayılmış bütün neft mənbələri Vitteyə verilmişdi ki, "... burada parafin zavodunu tiksin və zavod mövcud olana qədər ərazidən irsi istifadə etsin".

Torpaqdan istifadə üçün xəzinə hesabına hər desyatınə görə 25 qəpik, neft mənbələrinin hər desyatınə görə isə 1 rubl təyin olunmuşdu. Həmçinin neft mənbələri tükəndiyi halda Vitte xəzinəyə vergi verməkdən azad olurdu. Bu torpaqdan və neft mənbələrindən istifadə üçün kifayət qədər məqbul və sərfəli idi, odur ki, Vitte zavod tikintisinə başlamış, 1862-ci ilin sonuna qədər tikintini bitirmiş və 300 min rubl xərcləmişdi. Fotogen almaq üçün quru destillə edilən ozokerit (naftagil) Çələkən adasında çıxarılır və dəniz yolu ilə Müqəddəs (Pirallahı) adasına getirilirdi.

1899-cu il Abşeronun xəritəsində yerləşən Vitteyə məxsus zavodunun yerləşdiyi ərazi

rısqdırma o vaxta qədər davam etdirilirdi ki, yaranmış köpüyün rəngi ağ olsun; sonra qarışıqı sönməmiş əhənglə qarşındılır və yenidən destillə olunurdu".⁴⁶ Parafindən isə kükürd turşusu ilə təmizlədikdən sonra şamlar tökülürdü.

Lakin parafin istehsalı üçün yararlı xammalın çatışmazlığı və çatdırılmanın baha başa gəlməsi səbəbindən tezliklə bu zavod öz fəaliyyəti-

ni dayandırdı.

1863-cü ildə Vittenin zavodunun keçmiş işçisi Cavad Məlikova açıq səma altında nefti destillə etməklə kerosin almağa imkan verən çox sadə zavod tikmək müyəssər oldu. Əvvəlcə Cavad Məlikovun kerosin istehsal etmək fikrinə etinasız yanaşırdılar.

Lakin kifayət qədər kapitalı olmamasına baxmayaraq, Cavad Məlikov çox təşəbbüskar idi, az kapitalla ona zavod tikib çox təmiz və şəffaf kerosin almaq müyəssər olmuşdu. Bu uğur bütün şübhələrə son qoydu və ilkin kapitalı 2000 ryl olan Yoldaşlıq təşkil etməyə imkan verdi, lakin sonralar Cavad Məlikov bu işdən kənarlaşdırıldı. Raqozin V.E. bu işgüzar şəxsi belə təsvir edir: "Cavad Məlikov - bu qarabuğdayı, savadsız şəxs, şimali Qafqazda Dubinin qardaşları olduğu kimi, Abşeron yarımadasında fotogen istehsalının əsl pioneridir. Bütün ideyaları insanlar kimi o hər şeyin əsasını öz ideyasını həyata keçirməkdə görürdü, ona görə də bəkilərə görə o əcaib və qəribə idi. Necə də qəribə görünməyəsən: o asan qazanc axtarmırdı, hətta sabahkı günü fikirləşmədən öz axırını qəpiyinə qədər xərcləmişdi ki, tək öz məqsədinə çatdır! Texniki istehsalın inkişaf tarixində biz belə qəribə insanlara çox rast gəlmişik, onlar istehsalat təkan verir, onu irəliyə aparır, lakin özləri sonradan işdən kənar qalır, səfəliyi içində həlak olurlar, onlara inanmayanlar isə istehza ilə gülərək onların yaratdıqları hesabına var-dövlət toplayırlar. C.Məlikovla da belə olmuşdu. O Mirzəyevi şimali Qafqazda (Qroznda) neft mənbələrindən istifadə etməyə və orada şimali Qafqazı fotogenlə təmin edəcək zavod tikdirməyə inandırılmışdı. Zavodun tikintisi Məlikova tapşırılmışdı. Onun tikdiyi və zavod bu gün də mövcuddur. Lakin ölkə sənayesinin mühüm sahəsinin inkişafına təkan verən bu şəxs tezliklə lazımsız hesab olundu, haradansa səfəliyi içində naməlum şəraitdə öldü. Onun keçmiş həmyoldaşları - kompanyon və ağaları isə neftin destilləsi hesabına böyük var-dövlət sahibi olmuşlar".⁴⁷

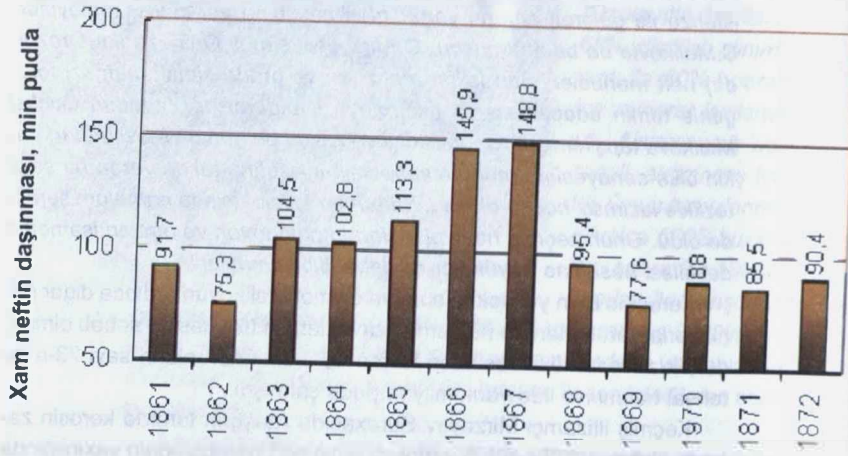
Kerosinə olan yüksək tələbat və qiymət Məlikovun ardınca digər sahibkarlar tərəfindən də neft emalı zavodlarının tikilməsinə səbəb olmuşdu. İlk zavodun tikilməsindən keçən 10 il ərzində onların sayı 23-ə istehsal həcmi isə ildə yarım milyon puda çatmışdı.

Keçmiş iltizamçı Mirzəyev Suraxanıda Atəşgah tərəfdə kerosin zavodu tikdirmişdi. Zavodun yerləşməsinin neft mənbələrinin yaxınlığında seçilməsi isə xam neftin daşınmasının qiymətinin yüksək olması ilə əla-

1899-cu il Abşeron yarımadasının xəritəsində, Ateşgah rayonunda yerləşən Kokorev, Qubonov və Mirzəyevə (Bakı Neft Cəmiyyəti) məxsus zavodunun yerləşdiyi ərazi

latı 340 min pud olmuşdusa, 1867-ci ildə hasilat 1 mln puda çatmışdı. Bakıdan xam neftin ixracı isə nəzərə cərpacaq qədər azalmışdı. Tədricən xam neftlə birgə, daha çox gəlir gətirən fotogen də ixrac olunmağa başlamışdı. Aşağıda verilmiş diaqramda İrana daşınan xam neftin dinamikası verilmişdir.

İranda xam neftin daşınması dinamikası

Neftə olan tələbatın artması yeni neft buruqlarının qazılması, bununla yanaşı həmçinin neft sənayesinə qoyulan kapitalın artmasını tələb edirdi. Lakin mövcud iltizam sistemi buna imkan vermirdi. Neftə olan tələbatın daim artmasına baxmayaraq 1821-ci ildən 1872-ci ilə qədər xəzinənin gəliri yarım milyona güclə çatırdı.

Roqozin qeyd edirdi: "Abşeron yanmadasının yerli sakinləri neftin yalnız istehlakçılar və daşıyıcıları idilər. Gəlmə əhali də məmur və sürgün edilmiş təriqətçilərdən ibarət idi ki, bunlar da neft işi ilə məşğul olmurdu. Beləliklə bu sahənin bütün idarəsi iltizamçıdan asılı idi, ondan isə neft sənayesinin mövcud şəraitinin dəyişməsinə gözləmək olmazdı... Bununla yanaşı xəzinənin gəliri nəinki artmış, əksinə 36 min gümüş rubl azalmışdı, neft məhsulları istehlakçıları isə onları yüksək qiymətlə alırdılar".⁴⁸

Bununla əlaqədar olaraq Peterburqda hersoq Leyxtenberqskinin sədrliyi ilə neft sahəsinin inkişafı üzrə komissiya təşkil edilmişdi. Məşhur kimyaçı Dmitri İvanoviç Mendeleyevin də üzvü olduğu bu komissiya mövcud iltizam sisteminin azad rəqabət şəraitində sahibkarlığın inkişafına mane olduğunu qeyd etmiş və neft sənayesinin inkişafı yolunda əngəl olduğu üçün ləğv edilməsini təklif etmişdi. Komissiyanın qərarında qeyd olunurdu: "İltizam sistemini ləğv etməklə hökumət özəl istehsalın inkişafına şərait yaradır. Hökumətin əsas vəzifəsi hər hansı sahənin inkişafına əngəl olan iqtisadi maneələri aradan qaldırmaqdır. Yerdə qalanı isə fiziki şəxslərin bacarıq və təşəbbüsündən asılı olacaqdır".

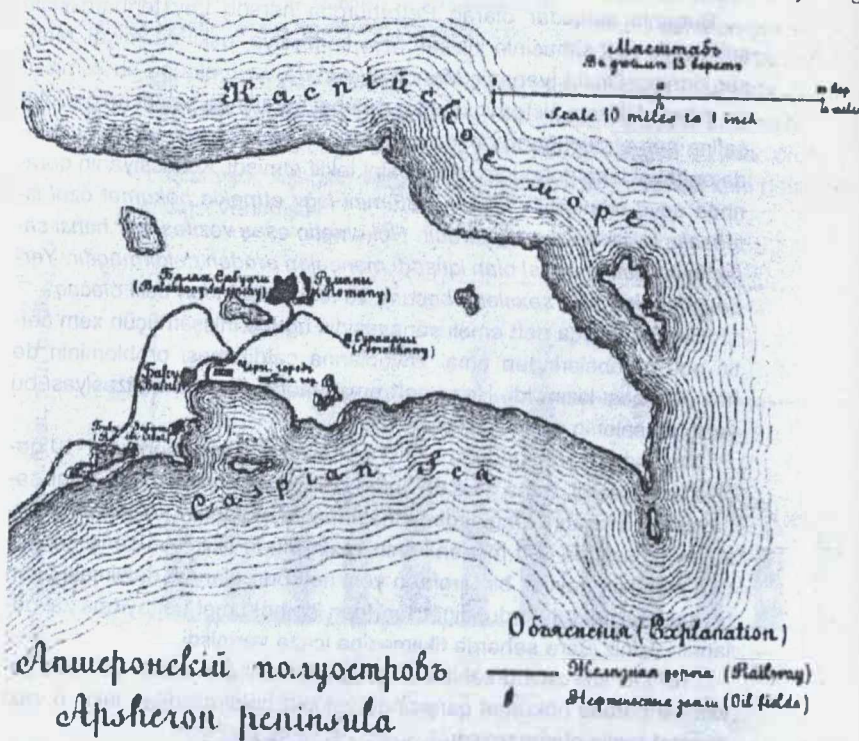
Bundan başqa neft emalı sənayesinin uğurlu inkişafı üçün xam neftin neft mənbələrindən emal zavodlarına çatdırılması probleminin də həll olunması lazım idi. Hazır neft emalı məhsullarının realizasiyası bu vacib məsələnin də həllini tələb edir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi 1 pud xam neftin daşınması 7-10 qəpiyə başa gəlirdi. Buna görə də neftin araba ilə daşınması neft emalı sənayesinin inkişafını ləngidirdi. Neftayırma zavodlarının Kokorev və Mirzəyev təmsalında neft mədənlərinin yaxınlığında tikilməsi isə iki səbəbdən mümkün deyildi: bir tərəfdən yeni neft buruqlarının qazılması üçün faydalı ərazilər tutulurdu, digər tərəfdən isə hökumət neftayırma zavodlarının yalnız Qara şəhərdə tikilməsinə icazə vermişdi.

1877-ci ildə zavod sahibləri neft mədənlərindən dəmir yolunun çəkilməsi barədə hökumət qarşısında vəsatət qaldırmışdılar, lakin o vaxt vəsatət təmin olunmamışdı.

Yalnız 1878-ci ilin sonunda zaqafqaziya dəmir yolu cəmiyyəti Bakı-Baxanı yolunun çəkilməsinə başlamışdı. Dəmir yolunun çəkilişi 1879-cu ilin aprelində başa çatmışdı. Zavodlara neftin çatdırılması indi 1,5 qəpiyə başa gəlirdi ki, bu da hazır məhsul olan kerosinin dəyərinə təsir edirdi. Lakin xam malın əsas hissəsi yenə də araba vasitəsilə daşınırdı. Onda "Nobel qardaşları neft yoldaşlığı"nın yaradıcısı Lüdviq Nobel neft mədənləri ilə zavodları birləşdirəcək neft borularının çəkilməsini təklif etmişdi.

Xam neftin emal zavodlarına nəqli vəziyyətini tədqiq edən "Nobel qardaşları neft yoldaşlığı" neft mədənləri ilə emal müəssisələrinin fasiləsiz əlaqələndirmək üçün neft borularının çəkilməsi qərarına gəlmişdi. Bu təkliflə Lüdviq Nobel digər neft sənayeçilərinə də müraciət etmiş və boru kəməri ilə neft axıdılmasının səmərəliliyini hələ 1876-cı ildə yazdığı

"Bakı neft sənayesi və onun gələcəyinə dair baxışlar"⁴⁹ qeydlərində əsaslandırmışdı. Bu qeydlərdə L.Nobel göstərdi ki, Amerikada əvvəlcə nefti kərəçilərdə, sonra dayaz sulu çaylarda barkalarda və nəhayət nasoslarla borular vasitəsilə daşımağa başladılar. Bu üsul daha sərfəli olduğundan Abşeron yarımadasına da tətbiq edilmişdir.

Nobel qardaşları neft yoldaşlığı tərəfindən neft emalı zavodlarına sadə boru kəməri layihəsi hazırlanmışdı, lakin bu layihə çox səy və maliyyə xərci tələb edirdi. Bu layihə 1878-ci ildə reallaşdırıldı və öz aralarında boru kəməri ilə birləşmiş iki nasos stansiyasından ibarət idi. Bu stansiyaların biri neft mədənlərində, digəri isə Qara şəhərdə neft emalı müəssisələri yaxınlığında tikilmişdi. Bu boru kəməri ilə gün ərzində 35 min pud xam neft axıdmaq olurdu ki, bu da neft daşımının qiymətini 1 qəpiyə qədər ucuzlaşdırmışdı.

Araba ilə neft daşınmasına nisbətən boru kəmərlə neft nəqlinin yüksək effektivliyi digər neft sənayeçilərini də neft borularının inşasına həvəsləndirdi. Artıq nəinki neft mədənlərini emal müəssisələri ilə birləşdirən kəmərlər, həmçinin mədən və zavodları öz aralarında birləşdirən boru kəmərləri də çəkməyə başlamışdı. Boru nəqliyyatından artıq hazır neft məhsullarını neft daşıyan gəmilərin yan aldığı körpülərə daşımaq üçün də istifadə edilirdi.

XX əsrin əvvəlinə qədər neft mədənlərində boruların sayı 38-ə, ümumi uzunluğu isə 390 versta çatmışdı. O cümlədən bu boruların 25-i nefti zavodlara vurur, qalanları isə buxar qazanlarını təchiz etmək üçün dəniz suyunu müəssisələrə daşıyırdı. Mədənlərdən müəssisələrə neft vurulması yalnız 1900-cü il üçün 427 mln. pud həcmində reallaşdırılmışdı. Çatdırma qiyməti 0,25 qəpiyə qədər ucuzlaşmışdı.

İltizam sisteminin ləğvi, neft borularının çəkilməsi, həmçinin kerosin və digər neft məhsullarına olan tələbatın artması hasilat həcminin artması, xam neftin qiymətinin ucuzlaşmasına gətirib çıxardı ki, bu da yeni neft emalı zavodlarının tikilməsinə təkan vermiş oldu.

Neft hasilatı və emalının həcminin artdığını bəzi arxiv sənədlərində izləmək olar:

"Xəzər-Qara dəniz neft kəmərləri" yoldaşlığının konsessiya layihəsinin müzakirəsi üzrə komissiyanın 1872-1876-cı illər ərzində Bakı neft sənayesinin qiymətləndirilməsi haqda qeydlərdən⁵⁰

22 may 1878-ci il.

... İltizamın ləğv edilməsindən 1877-ci ilə qədər , 4 il ərzində Bakı neft mədənlərinin istehsalı təxminən 10 dəfə artmışdır; Mədən sahəsi idarəsinin topladığı statistik məlumatlara əsasən Bakı neft sənayesinin istehsal artımı aşağıdakı rəqəmlərdə ifadə edilir:

Neft hasilatı

"1872-ci ildə - 1 395 114
"1873 -cü ildə - 3 951 575
"1874-cü ildə - 4 862 642
" 1875-ci ildə - 6 285 728
" 1876-cı ildə - 10 324 453

Fotogen alınmışdır

500 000 pud.
1 212 390"
1 419 797"
2 179 374"
(məlumat yoxdur)"

Sonuncu 1877-ci il üçün rəsmi məlumatlar hələ alınmamışdır, lakin neft sənayeçilərinin özlərinin dediklərinə görə istehsal artıq ildə 10 mln-ə çatmış ki, bu da müvafiq olaraq 20 dəfə artım deməkdir...

Komissiyanın sədri İ.Şteyman

Yeni neft emalı zavodlarının tikilməsi üçün Bakıdan 2 verst məsafədə yer ayrılmışdı, sonralar bura ətrafda hisin çox olmasından "Qara şəhər" adı almışdı.

Lvov "Neft səltənətində" kitabında yazır: "Bakıdan şimala 2 verst məsafədə, dənizin sahilində tamamilə kerosin zavodlarından ibarət olan yer var. Həmişə palçıq, his, qatı qara dumana büründüyündən bu yer Qara şəhər adı almışdı. Bura mədənlərdən bir neçə verstlikdə yerləşən zavodlara neft borularla axıb gəlir, bu zavodlarda neftdən kerosin və yaxud digər yağlar alınır. Mən bura gəldim ki, neftin sonrakı emalı ilə tanış olum." Daha sonra Lvov elə oradaca Qara və Ağ şəhərlərin vəziyyətini təsvir edir: "Şəhərdən çıxamışdıq ki, mənzərə kəskin dəyişdi: evlər, küçələr, döşəmələr - bütün bunlar yox oldu; bundan əlavə şəhərdən kənarda gözlənilən yaşıllıqdan isə əlamət belə yox idi. Biz enli qara yola gedirdik, yolun hər iki tərəfində xəndəklər çirkli su ilə dolu idi, bura radan kəskin kerosin iyi gəlirdi. Biz getdikcə mənzərə daha da tutqunlaşdı. Çirkli su ilə dolu xəndəklərin sayı daha da artırdı. Su dolu xəndəklərdən irəliləyərkən taxta hasarlardan iri zavod binaları və qatı qara tüstü

buraxan hündür borular görünürdü. Kerosin iyi isə daha da güclənirdi, elə bil ki, hava yalnız onun buxarlarından ibarət idi.

Qara şəhərdən şərqə doğru daha bir cərgədə nisbətən səliqəli zavodlar qrupu uzanırdı ki, bura Ağ şəhər adlanırdı".⁵¹

Aşağıda verilən cədvəldə Qara və Ağ şəhərdə nisbətən iri zavodların siyahısı və onların 1912-ci il üçün istehsal etdikləri kerosinin həcmi göstərilmişdir.

Zavodun adı	Zavodun yerləşməsi	Kerosin istehsal edilmişdir 1912-ci il, min pud	İşçilərin sayı
Şəmsi Əsədullayevin zavodu	Qara şəhər, 6-cı zavod küç.	3037	45
K.L. Kvanstremın «Bakunit» zavodu	Qara şəhər, 12-ci Qaraşəhər küç.	2084	34
K.V. Bıxovskinin zavod u	Ağşəhər şossesi	6824	63
«Şərq» şirkətinin zavodu	Qara şəhər, 8-ci Qaraşəhər küç.	117	14
H.Z. Tağıyevin zavodu	Qara şəhər, 5-ci zavod küç.	1595	28
İskoviç və «Petro» şirkətinin zavodu	Qara şəhər, 2-ci Qaraşəhər küç.	3816	78
Xəzər şirkətinin zavodu	Ağşəhər şossesi	8541	100

Xəzər-Qaradəniz neft sənaye və ticarət şirkətinin zavodu	Ağ şəhər	9441	285
Qulu bəy və Məmmədovun zavodu	Qara şəhər, 4-cü zavod küç.	1798	26
Lev və oğullarının zavodu	Qara şəhər, 6-cı zavod küç.	2336	21
Q.M.Lianozovun neft istehsalı şirkətinin zavodu	Ağ şəhər	3349	120
Mantaşov və K0 zavodu	Ağ şəhər	3776	180
Ağa Musa Nağıyevin zavodu	Qara şəhər, 2-ci zavod küç.	4861	60
Nobel qardaşlarının neft istehsal şirkəti	Qara şəhər	17148	600
«Oleonaft» neftsənaye və ticarət cəmiyyətinin zavodu	Qara şəhər	6012	-
Rus-Qafqaz neft cəmiyyəti	Qara şəhər	2704	97
I.K. və A.V.Ritskiların «Lövbər» və «İman» səhmdar cəmiyyətinin zavodu	Qara şəhər, 8-ci Qarashağ küç.	1617	125
Şibayev və K0 zavodu	Ağ şəhər	10282	
S.L.Şifrinin zavodu	Ağ şəhər	120	165

İltizam sisteminin ləğvindən keçən ilk 6 ay ərzində artıq 80 neft emalı zavodu tikilmişdi. Lakin zavodların texniki təchizatı geri qalırdı. Hər bir belə zavod 1 və ya 2, bəziləri isə daha çox 200-700 pud həcmli silindrik qazanlarla təchiz olunmuşdu. Kublarda xüsusi çuqun borular var idi ki, onlar su ilə doldurulmuş taxta çənlərə yerləşdirilmişdi. Destillə məhsulu kiçik həcmli rezervuarlara axırdı, mazutdan ibarət olan neft qalığı isə zavodların yaxınlığında qazılmış xəndəklərə boşaldılırdı. Bu mazutun bir hissəsi sonralar qazanların altındakı odluqlarda yandırılır, qalanı hissəyə öz-özünə alışır və ya yandırılırdı.

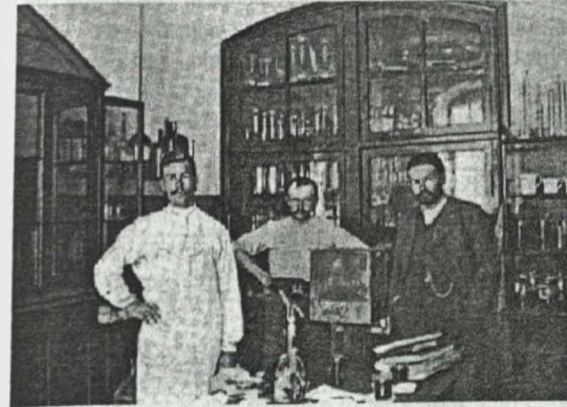
Kerosinin təmizlənməsinin müxtəlif üsullarının tətbiqi ilə onun turşu və qələvi ilə qarışdırılmasını nəzərdə tutan buna uyğun avadanlıqdan istifadə edilirdi. Bu avadanlıqlar öz sadəliyi ilə fərqlənirdi və içərisindən artırmalı val keçən yarım dairəvi uzun qablardan ibarət idi. Valın fırlanması ilə kerosin turşu və ya yeyici natrium hidroksidlə qarışdırılırdı, sonra kerosini təmizlənmək üçün vedrələrlə palıd çənlərə daşıyırdılar, buradan isə onu tara çəlləklərinə yığırdılar.

Lakin daha təkmil avadanlıqlı zavodlar da var idi. Belə ki, "Çakeli və K0 yoldaşlığı"nın zavodu 1878-ci ildə Bibiheybətdə fransız professoru Peletyenin çertyojları əsasında inşa olunmuşdu. Bu zavod hər biri 600 pud həcmində olub çuqun soyuducularla təchiz olunmuş iki çamadan şəkilli qazandan ibarət idi. Soyuducular buxar maşını ilə hərəkətə gətirilən vakuum-nasosa birləşdirilmişdi. Kerosin təmizlənməsi üçün demir

qarışdırıcıda Arximed vintləri ilə qarışdırılırdı, bu isə buxar maşınına birləşdirilmiş dişli çarxla hərəkətə gətirilirdi. Kerosinin reaktivlə qarışması burada daha mükəmməl gedirdi, ona görə də bu şirkətin kerosini bazar da daha yüksək qiymətə satılırdı. Daha sonra Xəzər yoldaşlığının zavodunda uzunluğu 20 fut, eni 12 fut, hündürlüyü 10 fut olan amerikan tipli qazan quraşdırılmışdı. 3000 pud xam neft tutan bu kubun dibi dalğavari idi, bu da qızdırılma və buxarlanma sürətini artırırdı.

Neft emalı, istehsal edilən hazır məhsulun həcmi və zavodun texniki təchizatına görə "Nobel qardaşları neft şirkəti" fərqlənirdi.

Emanuel Nobelin oğullarından biri Robert Nobelin 1874-cü ildə Bakıya gəlməsi ilə dünya neft emalı sənayesinin inkişafında yeni mərhələ başlamış oldu. Robert Nobelin qardaşı, Lüdvig Nobel yüksək texniki hazırlığa və istehsal təcrübəsinə malik idi, o əvvəlcə Bakıda, daha sonra isə S.Peterburqda neft məhsullarının destilləsi və təmizlənməsi üzrə təcrübələr aparmaq üçün xüsusi texniki laboratoriyalar açmışdı.

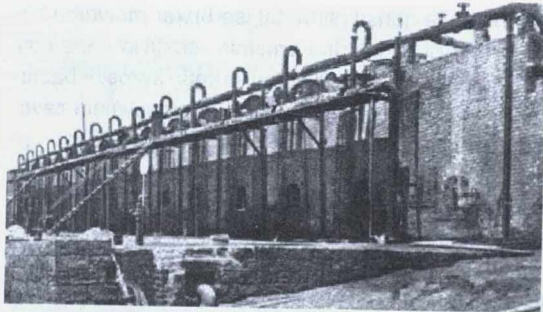
Nobel zavodunun laboratoriyası

İşə belə elmi yanaşma Nobel qardaşları neft şirkətinə istehsalı yaxşılaşdırmaq və ucuzlaşdırmağa imkan verməklə yanaşı öz məhsullarına yüksək nəzərə tətbiq etməyə də imkan verdi. Ona görə də bütün ticarət bazarlarında Nobel qardaşları neft şirkətinə məxsus məhsullar digərlərinə nisbətən daha qiymətli hesab olunurdu.

1885-ci ildə Lüdvig Nobel ilk dəfə öz zavodunda

fasilsiz işləyən destillə qazanı quraşdırdı, gün ərzində 4-5 tutumluq fəaliyyət göstərən bu sistem dünyada hələ tanınmayan fasilsiz neft destilləsinin əsasını qoydu.

Öz istehsalını genişləndirən və ucuzlaşdıran Nobel qardaşları neft şirkəti artıq XIX əsrin 90-cı illərində bütün neft emalının sahəsinin təxminən üçdə birinə nəzərə edirdi.

Fasilesiz faaliyyət göstərən destille qazanlı batareyalar

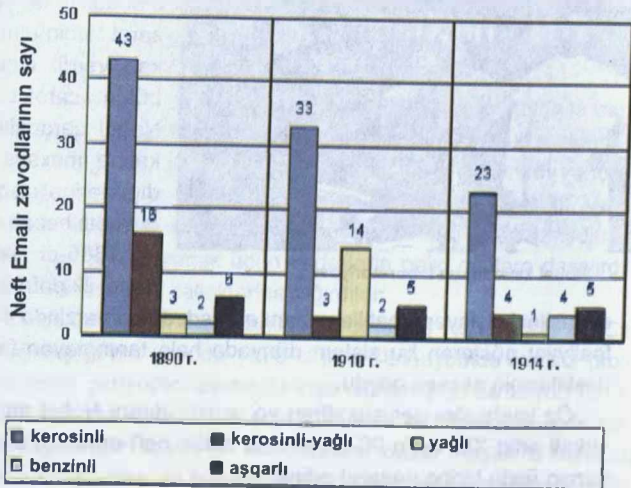
Neft emalının işıqlandırma məhsullarının alınması sahəsindəki uğurları mineral sürtkü yağlarının da istehsalının başlanmasına təkan verdi.

1878-ci ildə Bakı taciri Q.F.Çeknoverov ilk yağ zavodu tikdirdi. Mineral yağ istehsalından gələn yüksək gəlir sənayenin bu sahəsinin sonrakı inkişafının əsası oldu.

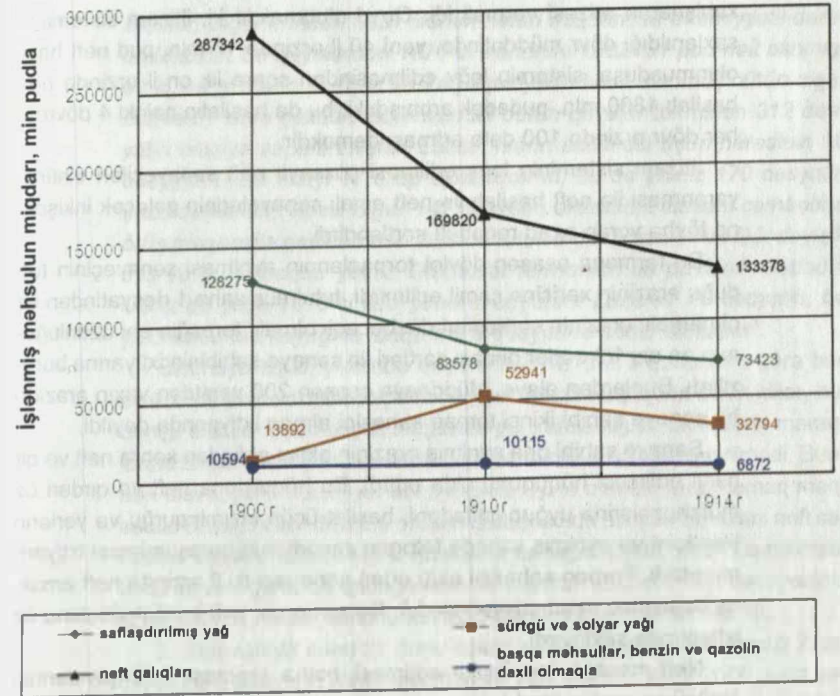
Belə ki, Bakıda yeganə sulfat turşusu istehsal edən zavodun sahibi, Sibir qızılşənayeçisi S.M.Şibayev 1882-ci ildə mineral yağ istehsal edən zavod tikdirdi. Elə həmin ildə yeni mineral yağ zavodun tikilməsinə Nobel qardaşları şirkəti də qoşuldu. Nobel qardaşları şirkətinin zavodunda mineral yağlar əsasən neft qalıqlarının təkrar destilləsi yolu ilə alınır.

I dünya müharibəsinin başlanmasına qədər ümumi neft emalı zavodlarının sayı aşağıdakı diaqramda göstərilmişdir.

Bu zavodlarda istehsal olunmuşdur:

1890-1914-cü illər ərzində neft emalı zavodlarının sayının dəyişməsi dinamikası

Neft quyularının qazılması

1 Yanvar 1983-cü il tarixdən "Neft mədənləri və fotogen istehsalından aksizlər barədə müddəalar"ın qüvvəyə minməsi iltizam sistemini ləğv etdi. Bu fərman həm xüsusi mülkiyyətdə, həm də istifadəsiz dövlət torpaqlarında neftin kəşfiyyət və hasilatı üçün böyük imkanlar verirdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, neftin kəşfiyyət və hasilat məqsədi ilə dövlət mülkiyyətində olan ərazilərdə torpaq işləri ilə məşğul olmaq üçün yer əldə etmək arzusunda olan sənayeçi götürüləcək ərazini 80 sajen əhatələyən yerin məşğulluğunu müəyyən edən sütunları quraşdırmalı və yerli idarəyə neft hasilatı ilə məşğul olmaq üçün ərazi ayrılması haqqında

xahişnamə ərizəsi verməli idi. Qeyd olunmalıdır ki, iltizam sisteminin saxlanıldığı dövr müddətində, yəni 40 il ərzində 17 mln. pud neft hasil olunmuşdusa, sistemin ləğv edilməsindən sonra ilk on il ərzində neft hasilatı 1800 mln. pudadək artmışdı ki, bu da hasilatın nəinki 4 dövrdə, hər dövr ərzində 100 dəfə artması deməkdir.

İltizam sisteminin ləğv edilməsi çoxsaylı neft sənayeçiləri sinfinin yararlanması ilə neft hasilatı və neft emalı sənayelərinin gələcək inkişafına tövhə verən azad rəqabəti şərtləndirdi.

Bu fərmana əsasən dövlət torpaqlarının ayrılması sənayeçinin tutduğu ərazinin xaricinə şamil edilmirdi, tutulmuş sahə 1 desyatindən az olmamalı, ərazinin sərhədləri düzbucaqlı olmalı, torpağın eni uzunluğunun ən azı 1/3 qədər olması şərtləri ilə sənaye sahibinin ixtiyarına buraxılırdı. Bunlardan əlavə, Müddəaya əsasən 200 verstdən yaxın ərazidə bir sənaye sahibi ikinci torpaq sahəsini almaq ixtiyarında deyildi.

Sənaye sahibi ona ayrılmış ərazinin aktını aldıqdan sonra neft və qır hasil edilməsi hüququnu əldə edirdi. Bu hüquq ona neft və qırdan öz mülahozələrinə uyğun istifadəni, hasilat üçün lazımlı qurğu və yerlərin tikintisini və ayrılmış sahədə fotogen zavodunun quraşdırılması ixtiyarını verirdi. Torpaq sahəsini əldə edən sənayeçi iki il ərzində neft emalına başlamaq məcburiyyətində idi. Bu zaman o, neft hasilatı üsulunu öz ixtiyarında saxlayırdı.

Neft mənbələrinin aşkar edilməsi, plana alınması, neft quyularının ölçüsü və məhsuldarlığı haqqında məlumatların toplanması, dövlət mülkiyyətindəki binaların təsviri, eləcə də bütün ərazilərin qruplara bölünməsinə həyata keçirmək üçün Qafqaz canişinin sərəncamına əsasən xüsusi komitə yaradıldı.

V.P. Raqozin qeyd edirdi: "Zaqafqaziya vilayətinin iltizamında olan neft mənbələrinin vəziyyəti haqqında məlumatların toplanması nəticəsində məlum oldu ki:

1. Əsas neft mənbələrinin cəmləşdiyi yer olan Balaxanada 125 quyu aşkar olunmuşdur ki, onlardan xüsusi çəkisi 0,861 - 0,905 olan yaşıl-qara neft hasil olunurdu. Quyuların ən dayazı 2 sajən, ən dərinini isə 21 sajəndir. 21 sajən dərinliyindəki quyu qazma üsulu ilə alınmışdır. 10-12 sajəndən çox dərinliyə malik əl əməyinə söykənən quyulara nadir hallarda rast gəlinir. Bu qazma quyudan sutkada təxminən 700 pud neft hasil olunur. Adi quyular sutkada 100 pud neft vermə qabiliyyətinə ma-

likdirlər. Digərlərindən hasil olunan neftin miqdarı isə əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Bu quyulardan 1870-ci il ərzində 1482101 pud neft alınmışdır ki, bu göstərici Qafqaz və Zaqafqaziyada hasil olunmuş bütün digər neftdən 7 dəfə çoxdur. Bu ərazidəki bütün quyular təxminən 312 desyatın əraziyə səpələnmişlər. Lakin onların satılması üçün hərəsinin 10 desyatın təşkil etdiyi 17 qrup ayrılmışdır ki, bu da yalnız 170 desyatın ərazi deməkdir. Əvvəl digər 142 desyatın ərazinin Balaxanı camaatına örüş məqsədilə paylanması nəzərdə tutulsa da, sonralar bu fikir dəyişilmiş və bu torpaqlar yalnız Əlahəzrət fərmanları ilə paylanılmışdır. Məhz bu yolla 1878-ci ildə general-adyutant Lazarev 10 desyatın, bu yaxınlarda isə knyagina Qaqarina 5 desyatına sahib olmuşlar".

Baxmayaraq ki, yuxarıda qeyd edilən 1872-ci il qanununa görə boş ərazilərdə yerli sakinlər torpaqlara yiyələnmək hüququna malik idilər, bu, qonşu ərazilər üçün böyük miqdarda pul xərcləmiş sənayeçilərin maraqlarına zərbə vurduğundan, müdiriyyət tərəfindən həyata keçirilmədi. Bundan əlavə, yerli müdiriyyət sənayeçilərin işinə maneə yaratmaq məqsədilə Balaxanı kəndlilərinə onların istifadəsində olan və Balaxanı neft sahəsinə bitişik ərazilərdə neft hasilatına qadağa qoydu. Prof. Lisenkonun haqlı iradına görə, bu qadağa əslində 1 fevral 1872-ci il neft sənayesinin azad elan olunması qanununun açıq-aşkar pozulması demək idi.

2. Suraxanıda cəmi 21 quyu aşkar edilib. Onlardan ən dayazı 2, ən dərinini isə 5 sajəndir. Neft hasilatı ayda 160, il ərzində isə 2000 puda bərabər olurdu. Ancaq buranın nefti yarımağdır və fotogendən yüngüldür, xüsusi çəkisi 0,78 təşkil edir, tərkibində çoxsaylı buxarlanan maddələr var, təmizləmədən və destillə edilmədən yalnız adi çıraq ləmpələrində istifadə oluna bilər. Bu quyuların hamısı 18 sayılı qrupu təşkil edirlər.

3. Bakıdan 6 verst cənubda, Bibi-Heybətdə, təxminən 20 desyatın ərazidə 27 neft quyusu vardır ki, onların dərinliyi 10 sajəndən çox deyil. Bu neft Balaxanı neftindən yüngül olmaqla, daha çox fotogenə də malikdir. Xüsusi çəkisi 0,850 - 0,910-dir. Quyular il ərzində birlikdə 6000 pud neft vermə qabiliyyətindədirlər. Bu sahə 19 və 20 sayılı qruplara bölünməkdədir.

4. Kır-Maku dağı və Binəqədi kəndinin yaxınlığında, Bakıdan 11 verst, Binəqədidən 2 verst aralıqda, 45 desyatın ərazidə 1 və 4 sajən aralığında dərinliyə malik olan 57 neft quyusu yerləşməkdədir. Bu torpağın nefti qatı və qaradır. Bütün quyular sutka ərzində 19 pud neft verirlər və 21, 22, 23 və 24 sayılı qrupları təşkil edirlər.

5. Biləqədi kəndində 4 quyu vardır ki, onların dərinlikləri 1-4 sajen aralıqlarıdır. Sutkada cəmi 3 pud neft verirlər, xüsusi çəkili 0,912 olmaqla, 25, 26 və 27 sayılı qrupları təşkil edirlər.

6. Bakı quberniyası, Şamaxı uyezdində, Cəngi stansiyasından cənub-qərbdə, Bakı və Şamaxı şəhərləri arasında, Zəylərdağdan 5 verst şərqdə, Çiyil adı ilə məşhur olan üç quyu 28 sayılı qrupu təşkil etmişlər.

7. Beriköy kəndindən 7 verst şimal-şərqdə, Dağıstan vilayətinin Qaytaq-Tabasaran dairəsində, Cəmikənd stansiyasının yaxınlığında 22 quyu 29 sayılı qrupu təşkil etmişlər.

8. Cəngi stansiyası istiqamətində, Mərəzə stansiyasından 6 verst uzaqlıqda və poçt yolundan 1 1/2 verst sağda, 30 sayılı qrupu 5 ədəd quyu təşkil etmişlər.

9. Bakı quberniyasının Quba uyezdində, Xıdırzində stansiyasından 1 verst şimaldakı beş quyu 31 və 32 sayılı qrupları təşkil ediblər.

10. Bakı quberniyası, Lənkəran uyezdindəki Salyan adlı yerdən 45 verst məsafədəki beş quyu 33 və 34 sayılı qruplarda birləşmişlər.

11. Bakıdan 16 verst cənub-qərbdə Bağcı adlı yerdəki 3 quyu və 5 çuxur 35 və 36 sayılı qrupları təşkil etmişlər.

12. Binəqədi kəndindən 1 1/2 verst şimal-qərbdə yerləşən neft quyuları 37 sayılı qrupu təşkil etmişlər.

13. Binəqədi kəndindən 5 verst cənub-qərbdə, Xırdalan kəndindəki 5 quyu 38 sayılı qrupu təşkil etmişlər.

14. Cəngi stansiyasının 5 verstliyində yerləşən təbii neft çıxışları 39 sayılı qrupda birləşdirilmişlər.

15. Cəngi stansiyasından 15 verst cənub-qərbdə yerləşən Kür-Qışlaq adlı ərazidəki təbii neft çıxışları 40 və 41 sayılı qrupları təşkil etmişlər".⁵²

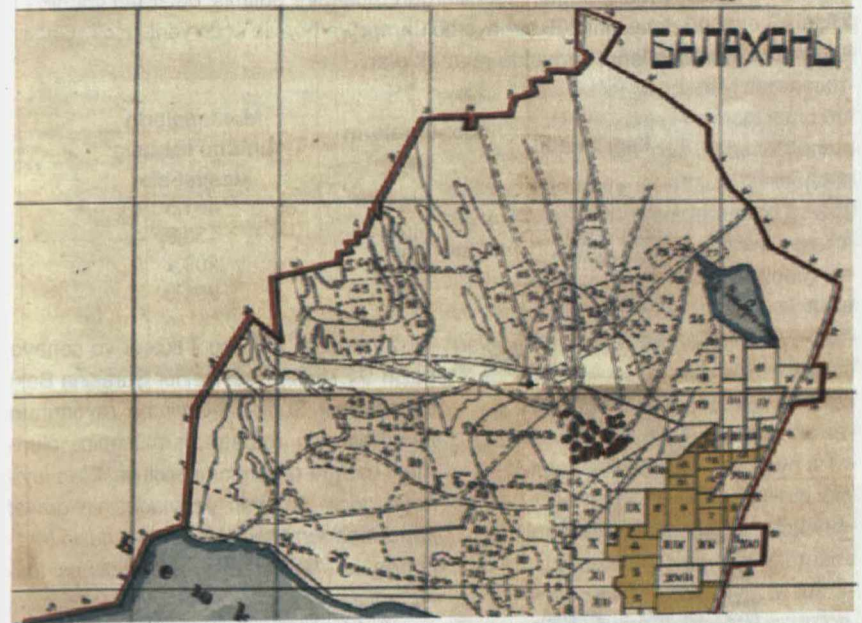
16. ...*

Beləliklə, xüsusi komitə bütün neftli dövlət torpaqlarını 48 əraziyə bölmüşdür. Ancaq onlardan paylanma üçün nəzərdə tutulanlar ümumi sahəsi 459 desyatın 2351 kv. sajen olan 46 ərazinin qiyməti 552221 gümüş rublla qiymətləndirilmişdir.

Ümumi sahəsi 173 desyatına çatan 18 qrupdan 15-i Balaxanı bağları, 2-i Bibi-Heybət, 1-i Suraxanıda yerləşmişlər. Neft hasilatında əsas

yer tutan bu ərazilər hərəcəda 10 sayda şirkətə satılmışdır ki, onlardan cəmi 2901518 gümüş rubl birdəfəlik ödəmə alınmışdır.

Bundan əlavə qeyd olunmalıdır ki, xüsusi komitə neft sənayeçilərinin maraqlarını müdafiə etmiş və bununla 1 fevral 1872-ci il Müddəalərinə zidd olaraq, Balaxanı kəndinin sakinlərinə, onların istifadəsində olan torpaqlardan neft hasil etmələrinə qadağa qoymuşdu.

Balaxanıda yerləşən neft sahələri

İltizam sisteminin qüvvədə olduğu zaman neft hasilatı bir neçə iltizamçının əlində cəmləşmiş və bəzən isə dövlət büdcəsinin idarəsi altında olmuşdusa, 1 fevral 1872-ci il Müddəaləri neft sənayeçilərinin artmasına, milli burjuaziyanın yaranmasına, kapitalın əldə olunması, texnikanın və hasilat - emal texnikasının inkişafına şərait yaratdı. Neft hasilatı dövlət torpaqları ilə bərabər, əsas etibarilə Sabunçu bağları olmaqla, xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlarda da hasil olunmağa başlandı. Torpağın hər desyatını 1000-1500 rubla satılmaqla, çox da baha qiymət

* Bundan sonra Tiflis Quberniyasına aid olan 16-22-ci bəndlər gəlməkdədir - müəllif

hesab edilmirdi. Ramana və Zabrat kəndlərinə yaxın isə torpağın qiyməti ümumiyyətlə 500 rubldan baha olmurdu.⁵³

Artıq əvvəlcədən məlum "neftli torpaqlar" sənayeçilərə hərəracdan 1-10 desyatin birdəfəlik ödəmə ilə, yaxud pud əsasında ödənişlə icarəyə verilirdi. Bütün Abşeron yarımadası belə "neftli torpaqlara" aid edilmişdi. Məhz bu səbəbdən də, Bakı uyezdirinin 11 kəndinin 5572 desyatin əraziyə malik bağları kəndlilərdən müsadirə edilmiş, onlardan təxminən 1000 desyatini 206 sahəyə bölünmüş və hərərac üçün verilmişdir. Onlardan bəzilərini cədvəldə görmək olar:

Kəndin adı	Məntəqələrin sayı	Məntəqələrin ümumi sahəsiç desyatinlə
Balaxanı	79	401,5
Sabunçu	42	150,9
Ramanı	27	109,1
Bibi-Heybet	58	294,0

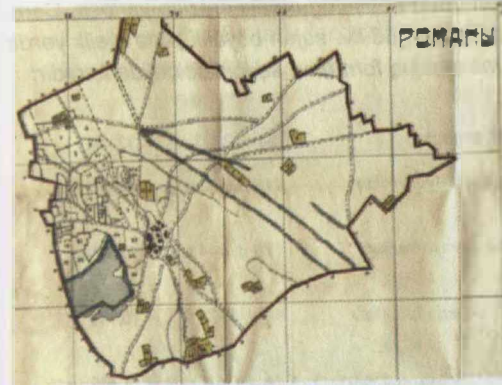

Sabunçuda yerləşən neft sahələri

21 avqust 1910-cu il ticarət və sənaye naziri S.İ.Timaşevin Nazirlər Şurasına Bakı quberniyası Suraxanı-Əmircan rayonunun kəndlilərdən torpaqların müsadirə olunması barədə raportunda bildirilir: "Cari layihəyə görə, Abşeron yarımadasının dövlət kəndlilərdən ticarət və sənaye naziri tərəfindən neft hasilatı üçün yararlı olması təsbit edilən torpaqların müsadirə olunması, həmin kəndlilərin bu torpaqdan əldə etdikləri gəlirin iki mislinin 5% izafi dəyərinin kapitəla çevrilməsi şərtlə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. İlk növbədə, bu müsadirənin 2 min desyatin sahəyə malik Suraxanı-Əmircan rayonunda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bununla əlaqədar olan, 500 min rubl dəyərində kəndlilərin mükafatlandırılması xərcləri isə bu məqsədlə yarıdılmış smetaya daxil olunsun."⁵⁴

Suraxanıda yerləşən neft sahələri

Ramanıda yerləşən neft sahələri

tarixli 12410 sayılı ərizəsinə rədd cavabı verilir".⁵⁵

Kəndlilərin neftlə zəngin torpaqlardan köçürülməsi siyasəti daha sonralar, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti bərqərar olan dövrdə, yeni

Aydındır ki, belə müsadirələr kəndlilərin iradəsinə zidd olaraq və təkçə nəzərdə tutulan ərazilərdən kənarda da həyata keçirilirdi. Bunu isbat edən isə, ali şəxslərə ünvanlanmış bir çox xahişnamələrin olmasıdır. Ancaq bir qayda olaraq, bu xahişnamələrə rədd cavabı verilirdi. Qafqazda Yer quruluşu və Əkinçilik İdarəsinin müdiri A.A.Rattixin öz səlahiyyətli K.İ.Şaşkova göndərdiyi sərəncamda Bakı quberniyasının Ramanı kəndinin sakinlərinin, onlara neft sənayeçilərinin xeyrinə müsadirə olunmuş torpaqların qaytarılması barədə ərizəyə rədd cavabı verilsin: "25 iyun 1912-ci il tarixli qanuna (Qanunlar toplusu, 1195-ci maddə) və Ticarət və Sənaye Nazirliyi ilə Qafqazda Yer quruluşu və Əkinçilik İdarəsi və Qafqazda İmperator həzrətlərinin canişini

arasında əldə edilmiş razılığa əsaslanaraq, ayrılmış torpaq sahələrinin neft hasilatı üçün istismar edilməsi və kəndlilərə birdəfəlik ödəmə ilə mükafatlandırılması məsələsinin Qafqazda Yer quruluşu və Əkinçilik İdarəsinin Qafqazda İmperatorun canişini ilə razılışaraq, Ramanı kəndinin sakinlərinin, onlara neft sənayeçilərinin xeyrinə müsadirə olunmuş pay torpaqlarının otlaq məqsədilə geri qaytarılmasını xahiş edən 29 oktyabr

XX əsrin 30-cu illərində də həyata keçirilirdi. "Vişka" qəzetinin məlumatına əsasən, "Soyuzneft" "Azneftə" ərazisində iri neft yataqları aşkarlanan Suraxanı kəndini əvvəlkindən azacıq aralıda yerləşən əraziyə köçürmək icazəsini vermişdir.* 1931-ci ilin əvvəlindən köhnə kəndin sökülməsi və yenisinin tikintisinə başlanılacaq. Bu tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün 6 mln. rubl ayrılmışdır. Suraxanı kəndinin əhalisinə fəhlə qəsəbələrində mənzillər təklif olunacaq".⁵⁶

Xatirə şəkli. Mühacir-kəndlilər Suraxanı kəndində

Bakı neft sənayeçiləri qurultayı ittifaqının statistika bürosunun müdirinin məlumatlarına əsasən: "... Dörd əsas sahədən üçü, yeni Balaxanı, Sabunçu və Ramana sahələri Bakıdan şimal-şərqdə, demiryolu xəttinin 14 verstliyində, eyniadlı keç-

miş tatar kəndlərinin bağlarında yerləşirlər. Dördüncü sahə olan Bibi-Heybət Bakı şəhərinin cənub-qərbində, eyniadlı buxta və Bakı buxtası ilə onları ayıran Bayıl burnunun qonşuluğundakı ərazidə yerləşir. Cəmi bu dörd sahədə 1003 desyatin 968 kv. sajen böyüklüyünə malik yerlə işlər aparılır ki, onların məxsusluq formaları aşağıdakı qayda üzrədir:

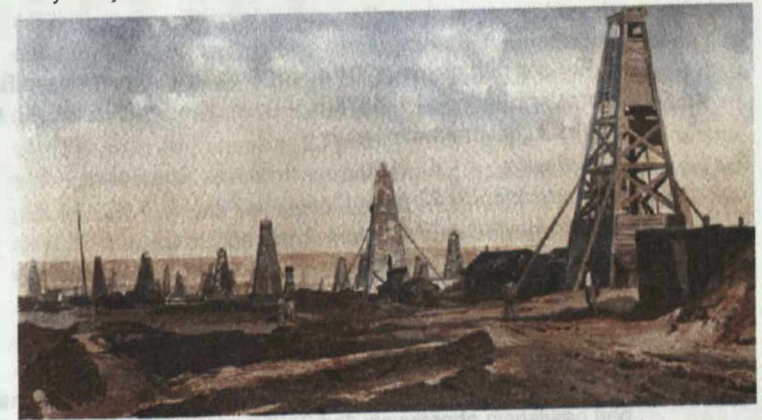
1. Xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlar	324 d. 2093 s.	32,4%
2. Pud, yaxud pay əsasında icarəyə verilən dövlət torpaqları	416 d. 895 s.	41,5%
3. Desyatin ödəniş əsasında icarəyə verilən dövlət torpaqları	178 d. 844 s.	17,8%
4. Desyatına görə 125 rubl əsasında birdəfəlik icarəyə verilən dövlət torpaqları	66 d. 1995 s.	6,7%
5. Kəndlilərdən icarəyə götürülən dövlət -icma torpaqları	16 d. 2341 s.	1,6%
	1003 d. 968 s.	100%

* Bu yeni qəsəbə sonralar Yeni Suraxanı adlandırılmışdır.

Xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlar 2 kateqoriyaya bölünür: Əlahəzrətin bəxş etdiyi torpaqlar (yalnız Balaxanı sahəsi üçün, 97 desyatin 1280 kvadrat sajen) və digər üsullarla əldə edilmiş torpaqlar (Sabunçu sahəsi 221 desyatin 408 kvadrat sajen və Ramana sahəsi 6 desyatin 405 kvadrat sajen). Pud, yaxud pay əsasında, desyatin ödəniş əsasına, və ələxsus desyatına görə 125 rubl əsasında birdəfəlik icarəyə verilən dövlət torpaqlarını xüsusi mülkiyyətə aid etmək olar. Neft sənayesində illik desyatin əsasında 100 rubl ödəmə cəsarətlə sifirə endirilə bilər; desyatına görə 125 rubl birdəfəlik ödəmə, həmçinin, olduqca xırdadır ki, bu torpaqları xüsusimülkiyyətdən ayırmağın heç bir əhəmiyyəti yoxdur. "Xüsusi mülkiyyət" anlayışının bu cür başa düşülməsi şərtilə, Bakı neft sənayesindəki torpaqların 58,7%-i xüsusi mülkiyyət (587 des. 73 sajen) və 41,5%-i dövlət mülkiyyəti hesaba olunurdu.⁵⁷

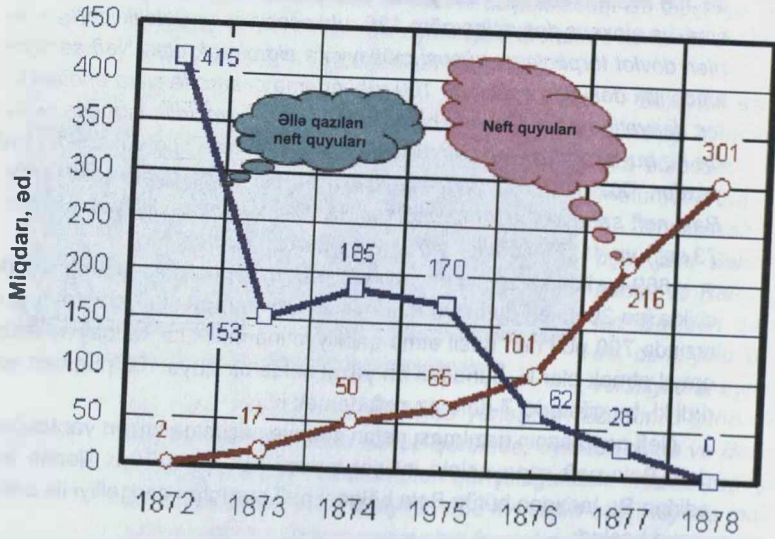
1869-cu ildə Mirzoyev soyadlı yerli sakin ilk buruq quyusunu, 1870-ci ildə isə 20 sajen dərinliyə malik ikinci quyuyu qazdı. İkinci quyuyu gün ərzində 700 pud neft hasil etmə qabiliyyətinə malik idi. Müqayisə üçün qreyd etmək olar ki, bunadək ən yaxşı halda bir quyuyu 100 pud neft verirdi ki, bu göstərici 7 dəfə az neft demək idi.

Neft quyularının qazılması neftin sənayə seçiminə imkan yaratdığından, Bakı neft sənayesinin inkişaf tarixini XIX əsrin 70-ci illərinə aid edirlər. Bu tarixdən bütün Bakı bölgəsi neft buruqları cəngəlliyi ilə örtülməyə başladı.

Bütün Bakı bölgəsi neft buruqları cəngəlliyi ilə örtülməyə başladı

1873-cü ildə 17, 1874-cü ildə 50, 1875-ci ildə 65, 1876-cı ildə 101, 1877-ci ildə 216, nəhayət 1878-ci ildə 310 neft buruğu qazılmışdır. Buruqların sayı artdıqca neft quyularının sayı azalır və 1878-ci ildən sonra ümumiyyətlə dayandırılır.

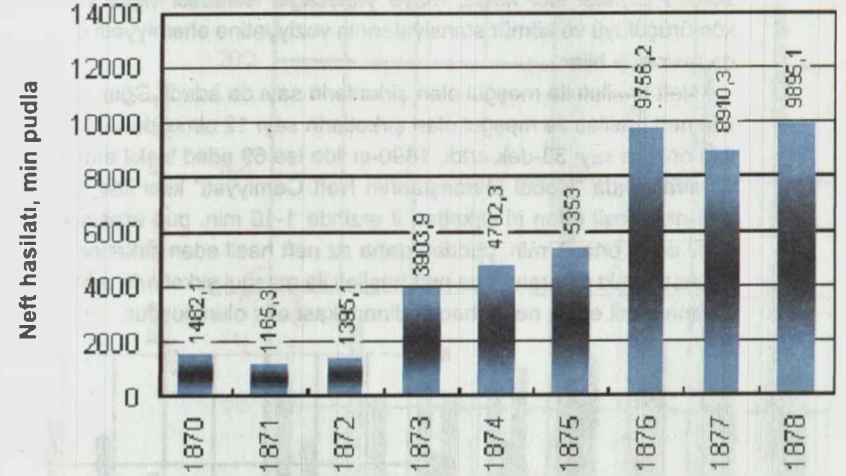
Neft quyularının artma dinamikası

Ən çox neft quyusu (204 ədəd) Sabunçu və ona bitişən Ramana və Zabrat ərazilərində idi. 1878-ci il üçün digər neftli ərazilərin bölünməsi aşağıdakı qaydada olmuşdur:

Balaxanı	- 47 quyuy
Suraxanı	- 22 quyuy
Bibi-Heybət	- 19 quyuy
Bülbülə	- 1 quyuy
Binəqədi	- 4 quyuy
Masazır	- 2 quyuy
Xırdalan	- 2 quyuy

Buruqların qazılması və yeni quyuların istifadəyə verilməsi Bakıda neft hasilatının əhəmiyyətli dərəcədə artımına gətirib çıxardı. 1870-1872-

ci illərdə neft hasilatı 1,5 mln. pudu keçmirdisə, 1873-1875-ci illərdə 3-5 mln. pudaya çatmış, 1878-ci ildə isə bu göstərici 10 mln. pudaya çatmışdır.

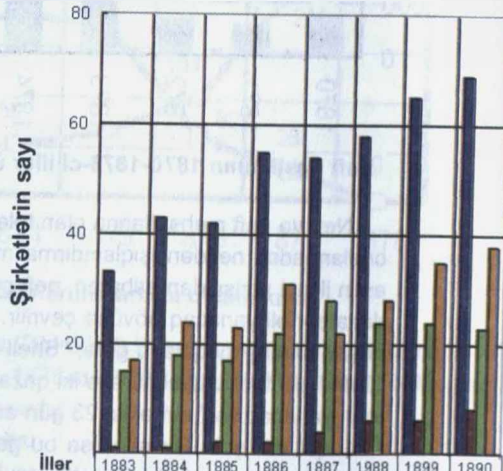
Neft hasilatının 1870-1878-ci illər üzrə artma dinamikası

Neft və neft məhsullarına olan tələbat artmaqda idi. Əgər XIX əsrin ortalarında neftdən işıqlandırma məhsulu kimi istifadə olunurdusa, əsrin ikinci yarısından etibarən, neft maye yanacaq kimi daş kömürdən daha sərfəli yanacaq növünə çevrilir. "Neft işi" jurnalında 1900-cü ildə nəşr olunmuş məqaləyə görə, "Shell Transport" şirkətinə məxsus olan "Calm" paroxodu uzal sürətlə iki qazanxananın işləməsi və gündəlik 18 tonn yanacaq sərf etməklə, 23 gün ərzində Süveyş - Sinqapur marşrutunu qət etmişdir. Əvvəllər isə bu gəmi üç qazanxananın işləməsi və gündəlik 26 tonn əla keyfiyyətli uels kömüründən istifadə etməklə yalnız 9 3/4 uzal sürət yağa bilirdi. Maye yanacağının istifadəsi gəminin maşın bölməsində yalnız dörd nəfər işçinin iştirakını tələb etmiş, bundan əlavə ocaqçıların iştirakı isə ümumiyyətlə lazımsız olmuşdu. Yağların* anbarlara böyük sürətlə dolması, ocaqxanaya yanacağın çatdırılmasında işçi qüvvəsinə qənaət, nəhayət tüstünün az miqdarda yayılması

* Çox güman ki, olduq mazutu nezerde tutulurdu

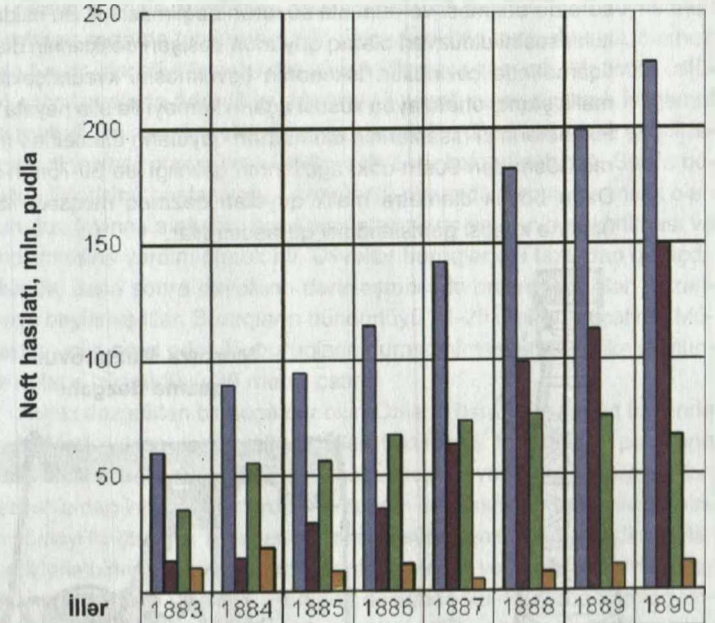
böyük üstünlük sayıla bilər. Bu hal da qeyd edilməlidir ki, paraxodların isinməsi ingilislərdən daha əvvəl alman paraxod cəmiyyəti tərəfindən istifadə olunub. Hər halda, maye yanacağın istifadəsi ingilis paraxod kömürüçülüüyü və kömür stansiyalarının vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilər.

Neft hasilatı ilə məşğul olan şirkətlərin sayı da artırdı. Əgər 1873-cü ildə neft hasilatı ilə məşğul olan şirkətlərin sayı 12 olmuşdusa, 1883-cü ildə onların sayı 33-dək artdı, 1890-cı ildə isə 69 ədəd təşkil etdi. Onların sıralarında "Nobel Qardaşlarının Neft Cəmiyyəti" kimi ildə 10 mln. pud neft hasil edən iri şirkətlər, il ərzində 1-10 mln. pud arasında neft hasil edən orta, 1 mln. puddan daha az neft hasil edən şirkətlər də var idi. Aşağıdakı diaqramlarda neft hasilatı ilə məşğul şirkətlərin artması və onların hasil etdiyi neftin həcmi dinamikası əks olunmuşdur.

İllər	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890
■ Şirkətlərin ümumi sayı	33	43	42	55	54	58	65	69
■ 10 mln. puddan çox neft hasil edən şirkətlərin sayı	1	1	2	2	4	6	6	8
■ 1-dən 10 mln. puda qədər neft hasil edən şirkətlərin sayı	15	18	17	22	28	24	24	23
■ 1 mln. puddan az olmayaraq neft hasil edən şirkətlərin sayı	17	24	23	31	22	28	35	38

1883-1890-cı illər
üzrə şirkətlərin
artım periodu

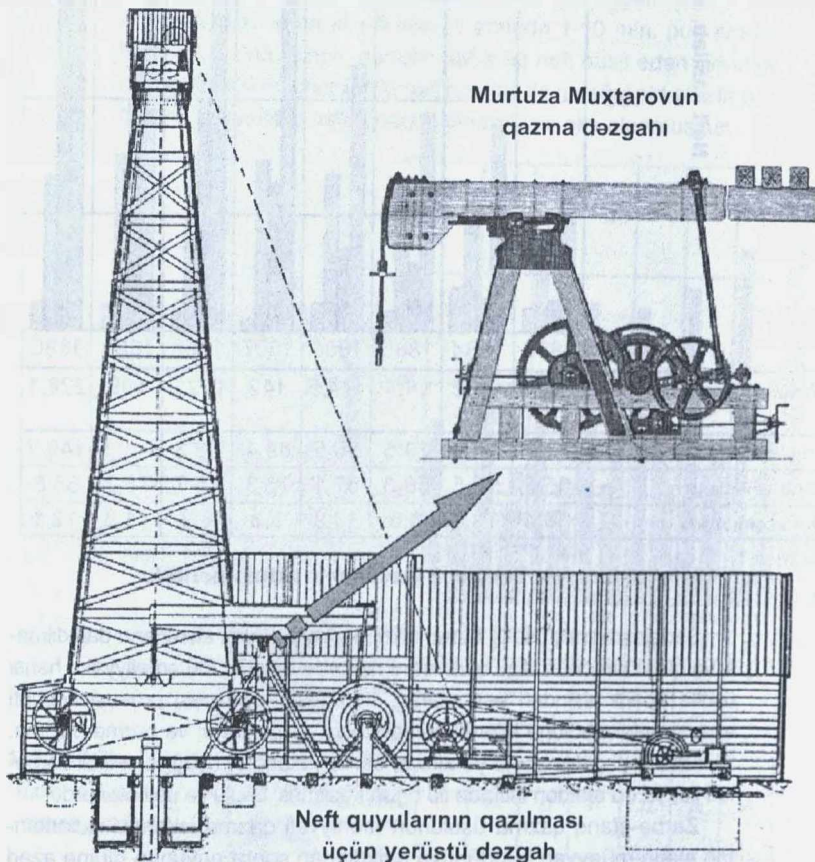
İllər	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890
■ Ümumi neft hasilatı	60	89,2	94,4	114,5	142	182,2	199	228,1
■ İri şirkətlərlə	13,8	14,5	29,5	35,5	63,4	98,3	112,5	149,2
■ Orta şirkətlərlə	35,8	55,5	56,3	67,1	73,3	75,7	75,2	66,8
■ Xırda şirkətlərlə	10,4	19,2	8,6	11,9	5,3	8,2	11,3	12,1

1883-1890-cı illər üzrə neft hasilatının artma periodu

Sadələşdirilmiş üsulla buruq qazılması əməliyyatı süxurların dağıdılması və quyudan onun ləğv edilməsini nəzərdə tuturdu. Bu əməliyyatın hansı üsulla aparılmasından asılı olaraq, buruqların qazılması prosesi növbəti əsas qruplara bölünə bilərdi: zərbə-ştanq, zərbə-kanat və burma-qazıma. Süxurların dağıdılmasına ya xüsusi alətin yuxarıdan-aşağıya ardıcıl zərbələri ilə, ya da alətdən istifadə ilə onun kəsilməsi üsulu ilə nail olunurdu.

Zərbə-ştanq qazma üsulunun mahiyyəti qazma iskanəsi adlandırılan alətin müəyyən hündürlüyə qalxdıqdan sonra quyunun dibinə azad

suretdə düşməsi və bununla süxurun dağılması idi. Bu halda iskenənin iti hissəsini ulduzvari olaraq quyunun kəşişən dəliklərinin diametrləri istiqamətində çeviridilər. İskənənin çevrilməsini kvadratşəkilli döyməyə malik ştanqı əhatələyən xüsusi açarın köməyi ilə əllə həyata keçirirdilər. İskənələrin iti hissələrinin diametrləri quyuların diametrinə müvafiq olaraq 30sm-dən 90sm-dək, ağızlarının qalınlığı isə 50-75mm-dək olurdu. Daha böyük diametrə malik quyuları qazmaq məqsədi ilə iskenənin üzərinə xüsusi genişləndirici quraşdırırdılar.

Buruq işlərinin aparılması qaydası belə idi: birincisi, neft quyusunun qazılması nəzərdə tutulan ərazidə dairəvi şəkildə taxta dayaq, diametri 2-4 metr, dərinliyi 8 metrədek olan kiçik quyuyu qazılırdı. Mədənin üstünü qalın taxtalarla örtürdülər. Mədənin təyinatı quyuya şaquli istiqamət vermək idi. Taxtadakı dəliklərdən içəriyə doğru digər kolonlara şaquli istiqaməti verməli olan dövrəsi əkilmiş ilk boru kolonu salınırdı. Sonra buruğun tikintisinə başlanılırdı. Dördküncü piramida formasına malik olan buruğun təyinatı aletlərin, boruların, ştanqların və s.-nin qaldırılması və endirilməsinə yardım etmək idi. Əvvəllər buruqlar adı taxtadan quraşdırılırsa da, daha sonra quyuların dərinləşməsi ilə onları dəmirdən düzəltməyə başlamışdılar. Buruqların hündürlüyü 21-25 metrədek çatırdı. Müqayisə üçün qeyd edək ki, buruqların quraşdırılmasının amerika üsulunda onların hündürlüyü 38 metrə çatırdı.

Buruq dəzgahları bir neçə cür olur. Onların hər biri iki dayaq üzərində bərkidilərək yuxarı-aşağı yellənə bilən taxta brus formasında pərsəngə malik olurlar. Bakı buruqlarında Murtuza Muxtarovun konstruksiyası olan dəzgahlardan istifadə olunurdu. Pərsəngin ön hissəsinə tənzimləyici vintin köməyi ilə ştanqlar asılır, arxa hissə iki sürgü qolu vasitəsilə dişçikli təkerciklərlə birləşdirilir və bununla pərsəng yuxarı və aşağı istiqamətlərdə yellənən hərəkətə yiyələnir. Pərsəng dəqiqədə 35-40 zərbə vurmaq imkanına malikdir. Aletin üzərində bunlardan əlavə, bilavasitə kanatın üzərində qaldırıcı və endirici baraban və quyunun təmizlənməsi və sınaq dartayçılığı üçün təmizləyici dartay* barabanı yerləşdirilmişdir.

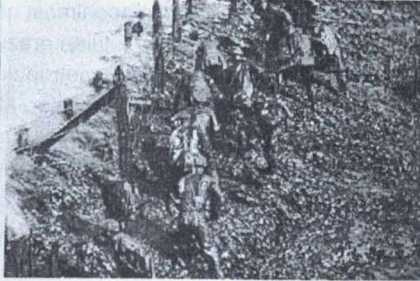
Təkanverici qüvvə buxar maşını, neft mühərriki, yaxud elektrik mühərrikindən alınır. Ən çətin şəraitdə işləmə qabiliyyətinə malik və eyni zamanda ən sadə qulluq tələb edən buxar maşını daha geniş yayılmışdı. Buxar maşını buxar enerjisini tiyandan buxar borusu vasitəsilə alır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı neft rayonunda neft buruqlarının qazılması texnika və texnologiyası olduqca bənzəri olmayan şəkildə inkişaf edirdi. "Neft işi" dərgisinin yazdığına görə, 20-30-il əvvəl Qalisiya və Şm.Amerikadan iki cür qazma üsulu qəbul olunsada, sonrakı inkişafında yerli qazma üsulları ilə qarışmanın təsiri, hazırda tətbiq olunan üsulu öz prototipindən çox fərqləndirir.⁵⁸

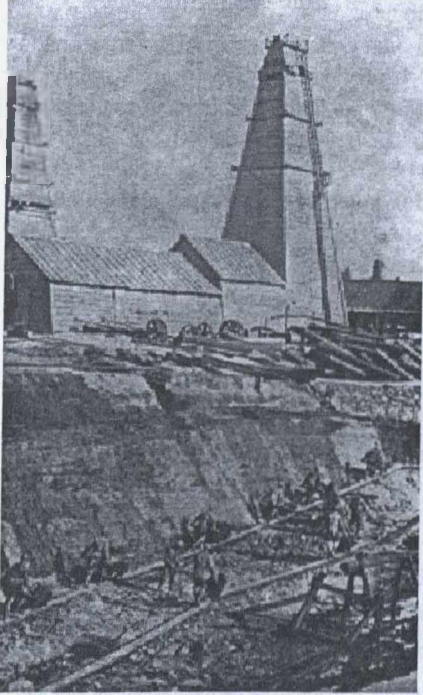
* "Dartay" termini azərbaycan dilindəki "dartmaq" felindən götürülmüş və hal-hazırda da neft ədəbiyyatında geniş istifadə olunmaqdadır. Məsələn, neft sənayesində istifadə edilən bütün yükqaldırıcı barabanlar dartay adlandırılır.

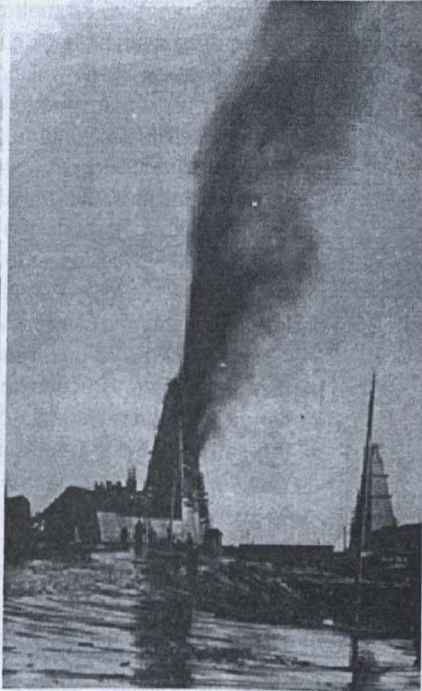
Neft sənayesi işçiləri

Neft fantanı yatağının təmizlənməsində çalışan işçiləri

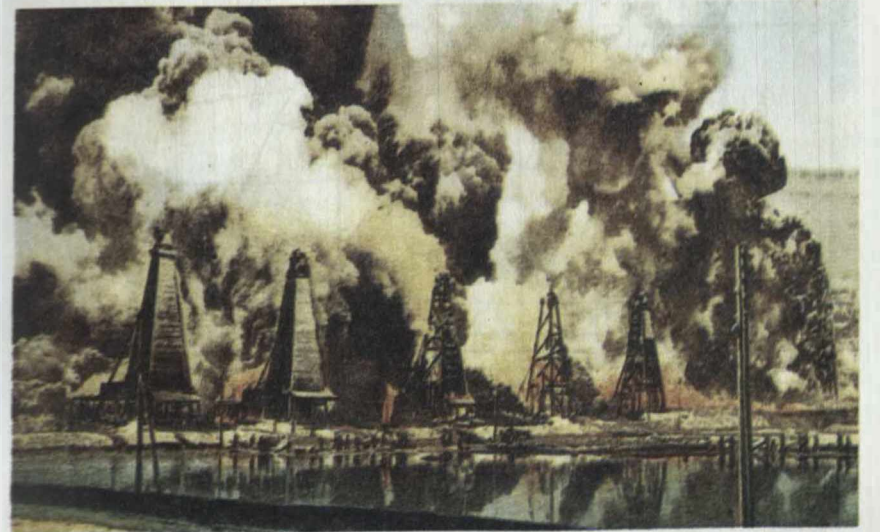
Neft fantanı üçün yerə çala-anbarın qazılması

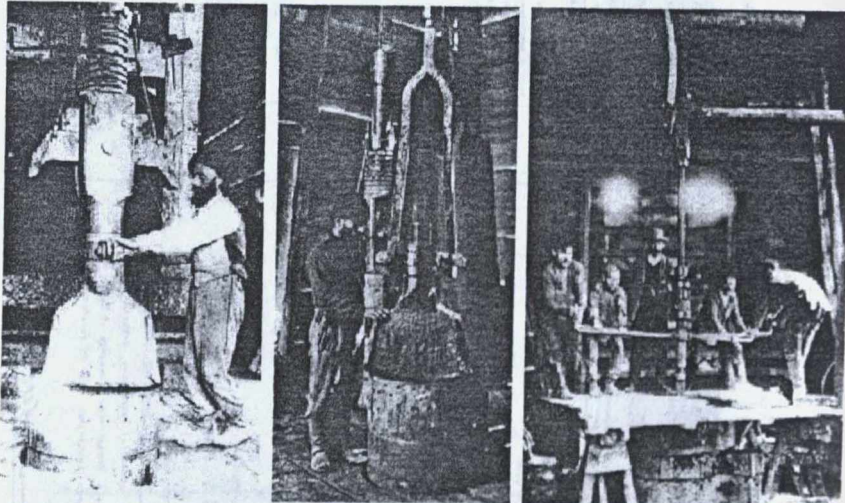
Vermişev fantanı

Neft mədəninə yanğın

Texnika və qazma texnologiyalarının, eləcə də neftin emalı üsullarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə neft texnologiyaları sahəsində müxtəlif araşdırma və kəşfiyyatları şirnikləndirmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atılırdı. Belə üsullardan biri Rus İmperator Texniki Cəmiyyətinin Lüdviq Nobel adına təsis etdiyi mükafat idi. "Neft işi" dərgisində qeyd olunmuşdu: "Çətin ki, həvəsləndirici amil olmadan texnikanın hansısa bir sahəsində inkişafa nail olmaq mümkün olardı. Bunun lazımlılığı o amillə də şərtlənir ki, çox nadir hallarda xüsusi kəşfiyyatlar bunda ehtiyac duyan belə sahələrə diqqət ayrılır. Bu səbəbdən də, cəmiyyətdə səlahiyyətli orqanlar tərəfindən belə hallara ehtiyac duyan sahələrə diqqət yetirmək üçün ayrı-ayrı şəxslərə təsir lazım olur. Bu vəziyyətdə səlahiyyətli orqanlar qismində əsasən elmi cəmiyyətlər çıxış edir. Sənayenin bu sahəsində, məlum olduğu kimi, neft texnikası sahəsində ən yaxşı əsər və tədqiqatlar üçün Rus İmperator Texniki Cəmiyyətinin Lüdviq Nobel adına təsis etdiyi mükafatdır."¹⁶⁰

Genəldici balta

Açarın köməyi ilə
ülgücün fırladılması

Diqramda göstərilədiyi kimi, 1889-1894-cü illərdə Balaxanı, Sabunçu, Ramana, Bibi-Heybət və Binəqədi sahələrində ümumilikdə 533 quyunun qazılması, orta hesabla hər ildə təxminən 100 quyunun qazılması demək

idi. "Bakı neft sənayesi icmalında" göstərilədiyi kimi: "Cədvəldə göstərilənlər çox gözəl şəkildə qazma və neft bazarındakı vəziyyətin sıx bağlılığını nümayiş etdirir: neftin qiyməti qalxdıqca qazma işləri də çoxalır, əksinə, qiymət düşdükdə, buruqların qazılması ləngiyir. Əmtəə təsərrüfatında qiymətləri bərqərar edən və istehsalatı iqtisadi böhranlarla nizamlayan tələb və təklif qanunu, digər sahələrdə olduğu kimi, neft işində də özünün "kədarli xüsusiyyətlərini" biruzə vermişdir."¹⁶⁰

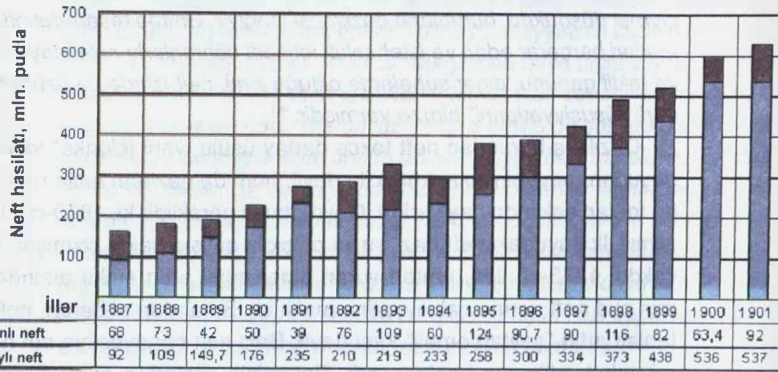
Qazılmış buruqdan neft təkə dartay üsulu, yəni jelonka* vasitəsilə quyudan mayenin çıxarılması ilə deyil, həm də qazların təsiri nəticəsində fontan şəklində baş verirdi. Qeyd etmək gərəkdir ki, 1870-ci ildə qazılmış ilk quyudakı neft qaz, su və palçıqla qarışıq halda çıxmışdı. Gələcəkdə, 1873-cü ildə, fontan vuran digər quyu artıq sutka ərzində 200 min pud neft vermə qabiliyyətinə malik idi. Bu andan etibarən, neft fontanları artıq "şeytan əməli" kimi deyil, Bakı neft sənayesinin adı halı kimi qəbul edilməyə başlanmışdı. Roqozinin sözlərinə görə, "...Xələfi" şirkətinə məxsus olan XIV qrupdakı ərazidə 1873-cü il iyul ayının sonlarına yaxın vuran məşhur Vermişev fontanını heç bir yolla dayandırmaq mümkün olmurdu. Fontan çox sürətlə və böyük miqdarda vurduğundan, ətrafda bir neçə iri göl əmələ gətirmişdi. Quyunun ətrafında əmələ gələn konusdan ətraflara sanki neft çayları tökülürdü. Əlahəzrət İmperator Mixail Nikolayeviçin Bakı şəhərinə təşrif buyurması zamanı onun bu göldə üzməsi üçün xüsusi qayıq da hazırlansa da, pis hava şəraiti bu hadisəyə əngəl olmuşdu."¹⁶¹

1875-ci ildə polkovnik Burmeysterin ərazisində də güclü neft fontan vurdu. Roqozin bu hadisəni belə təsvir etmişdi: "Burmeysterin fontanından bir neçə böyük göl əmələ gəldi ki, orada neft istehsalatsız yox olmağa başladı - bir hissəsi torpağa hopdu, digər hissəsi isə buxarlandı. Onlardan yalnız biri yeni quyuların qazılması məqsədi ilə yandırıldı. Bu yanğının dəhşətli qızartısı bir neçə gün Bakı səmasını işıqlandırır. Yandırılmış neftin həcmi ağlagəlməz dərəcədə olmuşdur."¹⁶²

Neft fontanları təhlükəli və bəzən istehsalatsız olmalarına baxmayaraq, onlardan əldə edilən gəlir dartaylı neftdən daha çox idi. Aşağıdakı

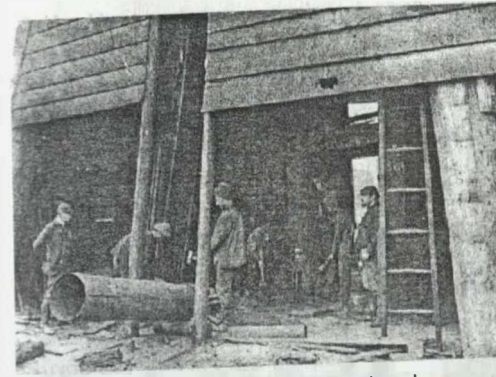
* Jelonka dibində klapan düzəldilmiş uzunsov formalı dəmir vedrədir. Klapan ələ düzəldilmişdir ki, onun dibinə çatan neft açılır və neft jelonkanın daxilinə keçirdi. Sonra neftli jelonka quyudan çıxarılır və neft xüsusi qablara, məsələn, ləyəne tökülürdü.

diaqramda statistika idarəsinin dartaylı neft və fontanlı neftlərin 1887-1901-ci illərdəki hasilat göstəriciləri nümayiş olunub.

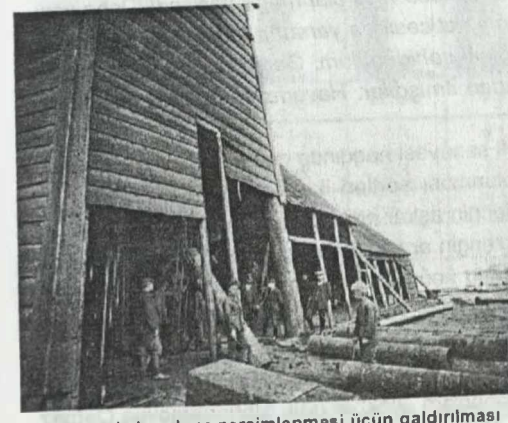

Abşeron yarımadasındaki neft fontanları bir neçə saatdan bir neçə sutkayadək davam edən dövrü, eləcə də, aylarla davam edən daimi fontanlar ola bilərdilər. İkincilər yerin təkindən böyük miqdarda nefti çıxararaq, ətraf ərazini xeyli çirkəndirir və yerli ekologiyaya düzəldilməsi mümkün olmayan ziyan vururdu.

Lvov özünün "Neft seltənətində" kitabında neft fontanlarının yetəri qədər dolğun təsvirini verir: "...Buxar sürətlə burulub qalxdı, quyunun dəliyindən çirkli-qəhvəyi rəngli maye çıxdı və ani sürətdə böyüyərək gözəl bir neft fontanına çevrildi. Həqiqətən də, inanılmaz təəssürat bəxş edən görüntü idi. Ümumiyyətlə, neft fontanı su fəvvarəsinə bənzəmir. Bənzeri olmayan küy və hər tərəfə səpələnən damcılar ona yaxınlaşmaq imkanı vermir. Neft fontanı bəzən qazma işlərinin hələ də davam etdiyi zaman vurmağa başlasa da, onun başlayacağını bezi göstəricilərə görə təyin etmək mümkündür. Fontanlı neft quyularından əvvəl az miqdarda neft hasil olmasına baxmayaraq, böyük miqdarda qaz ayrılır. Burğu aparatı tez zamanda dərinə düşür və asanlıqla qazın təzyiqi altında yenidən yuxarıya qalxır. Elə hallar da olur ki, aparatın özü neft, su, gil, qum və müxtəlif ölçülü daşlarla birgə qırağa tullanılır. Belə bir hal da müşahidə olunub ki, heç nədən şübhələnməyən fəhlələr işlərini davam edən zaman, qəflətən neft ilə bir qüvvə ilə fontan vurmağa başlayıb ki,

Boruların quyuya buraxılmasına hazırlıq

Quyularda boruların perçimlənməsi üçün qaldırılması

o buruğun özünü sındırmış, buruğu alətlərini* göyə tullamış və çox hündürə qumla qarışıq neft şaquli istiqamətdə qalxmağa başlamışdır. Digər bir halda isə, qazma işlərinin tamamına hələ 45 sajen qalsa da, neft özü süxurları keçərək neft 45-mərtəbəli tıxacı deşərək fontan vurmuş və yuxarıda çalışan maşınları torpaqla örtmüşdü.

Fasiləsiz neft fontanları bəzən bir neçə gün, yaxud hətta saat, bəzən isə fasiləsiz olaraq bir neçə gün davam edə bilər. Fontan çox böyük dərinlikdən çıxdığından, torpaq üzərində böyüklüyü bəzən 50 sajənə çatan hündürlüyə qədər ucalır. Güclü fontan sutka ərzində yüz minlərlə pud neft vurur. Elə hallara da rast gəlinib ki, bir fontanın sutkada vurduğu neftin miqdarı 700000 puda, hətta milyon puda qədər çatmışdır! Adətən belə baş verdikdə, quyunun ətrafında əvvəlcədən hazırlanmış quyular (ambarlar) neftlə dolur

və qalan neft ətraflara dağılaraq böyük göllər əmələ gətirir. Fontanın üzə çıxardığı böyük miqdarda qum quyunun ətrafında təpəcik yaradaraq, quyunun ağızlığını məhdudlaşdırır və neft fontanı ətrafında olan hər şeyi sanki yağış damcılarını kimi örtür. Fontana yaxınlaşdıqca ayaq altındakı torpağın titrəməsinin şahidi olmaq mümkündür. İri dalğalarla yerə

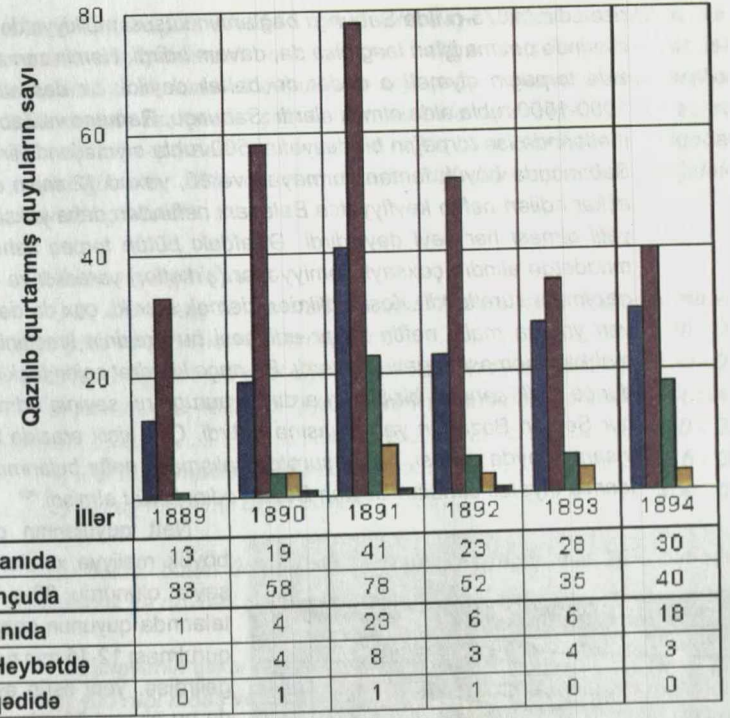
* Burğu alətləri adı altında burada ştanqlar bərkidilmiş iskenə nəzərdə tutulur. Təkcə genişləndirici ilə iskenənin ağırlığı 300 - 400 kq-a çatırdı - müəllif

düşən neft xüsusi qazılmış yollarla hazırlanmış quyulara axıdılır. Neft çaylarının içində gəzişən fəhlələr neftin gətirdiyi qumun yolları tutmaması üçün onu daim təmizləyirlər. Onun yaxınlığındakı hava getdikcə boğucu olur, ətrafdakı atmosfer tezəlişən və təhlükəli yanğınlar törədən yanar qazlarla dolur.¹⁶³

Eyni kitabında Lvov neft sənayesində baş verən yanğınları da təsvir edir. "Ümumiyyətlə yanğınlar bu sənayedə adi haldır. Yüksək təhlükəsizlik tədbirlərinə rəğmən, onların baş vermə səbəbləri müxtəlifdir. Ərazidə alov qalamaq və papiros çəkmək qadağandır. Hər yerdə elektrik işıqlandırılma quraşdırılmışdır. Buxar maşınlarının odluları daşdan tikilmiş və quyudan yetərinə uzaqlıqda yerləşən tikililərdə quraşdırılırlar. Ancaq iki xırda daşın toqquşmasından yaranan qığılcım nəticədə böyük bir alovun başlamasına gətirir. Bir gün Bibi-Heybət yaxınlığında uzaqdan yanq və ya ağ neftin qoxusu hiss olunmağa başladı. Daha yaxına gəldikdən sonra yanqın nəticəsində yaranan nəhəng bir qara buludun yerdən göyə qalxdığının şahidi oldum. Qara üstüdə neft buruqları tüstüyə qarışmış və gözdən itmişdilər. Havada yanqının boğucu dəmi hiss edilməkdə idi.¹⁶⁴

3 iyun 1892-ci ildə neft sənayesi haqqında qəbul edilən yeni qaydalara əsasən, neftin əldə olunması şərtləri iki dərəcəyə bölünürdü: fiziki şəxslər üçün neft mənbələrinin aşkar edilməsi açıq elan edilən və qapalı elan olunmuş artıq neftlə zəngin ərazilər. Birinci sinfə mənsub ərazilərdə neft hasilatı ilə məşğul olmaq üçün ərazilər haqqında dağ nizamnaməsi qaydaları ilə sahibkarlara imkanlar verilir. Aşağıda göstərilən iki sənəd və neft sahəsinin planı neft sənayesinin açılışı üçün hazırlanmışdır.

Bu sənədlərdən birində Bakı şəhər sakinləri Hacı Zeynalabdin Hacı Məmməd oğlu və Hacı Məhərrəm Ələkbər oğlu Məhərrəmovun Qafqaz Dağ İdarəsinə 23 dekabr 1913-cü il tarixdə göndərdikləri xahişnamədə qeyd edilir: "Dağ nizamnaməsinin 549, 222 və 594 sayılı maddələrinin tələblərinə əsasən Bakı Şəhər İdarəsinin Bülbülə kəndində yerləşən 11 sayılı sahənin 1-ci B literi kimi qeyd edilən ərazinin qəbala kağızının nüsxəsini təqdim edərək, Qafqaz Dağ İdarəsindən xahiş edirik ki, adı qeyd olunan ərazidə neft sənayesini təşkil etməyə icazə verəsiniz".¹⁶⁵

Qafqaz Dağ İdarəsi 31 oktyabr 1914-cü il tarixdə göndərilmiş xahişnaməyə bölgə mühəndisinin adına ünvanlanan məktubla belə cavab göndərir: "Bakı şəhər sakinləri Hacı Zeynalabdin Hacı Məmməd oğlu və Hacı Məhərrəm Ələkbər oğlu Məhərrəmovun Qafqaz Dağ İdarəsinə Bakı Şəhər İdarəsinin Bülbülə kəndində yerləşən 11 sayılı sahənin 1-ci B literi kimi qeyd edilən ərazinin qəbala kağızının nüsxəsi ilə bərabər №_ tarixli xahişnaməyə cavab olaraq, Dağ İdarəsi Sizə qeyd edilən elanı nəzərə almağı və Hacı Zeynalabdin Hacı Məmməd oğlu və Hacı Məhərrəm Ələkbər oğlu Məhərrəmovu qeyd edilənləri icra etməyi təklif edir".¹⁶⁶

1870-ci ildən sonra üç onillik ərzində Bakı neft sənayesi heç Amerikada da müşahidə olunmayan böyük inkişaf templərinə nail olmuşdu. Bu illərdə neft quyularının qazılması əməliyyatını Raqozin belə xarakte-

rizə edir: "1875-ci ildə Sabunçu bağlarının xüsusi mülkiyyətdə olan ərazilərində qazma işləri ləng olsa da, davam edirdi. Həmin zaman bu ərazidə torpağın qiyməti o qədər də bahalı deyildi: bir desyatın torpağı 1000-1500 rubla əldə etmək olardı. Sabunçu, Ramana və Zabrat istiqamətlərində isə torpağın bir desyatını 500 rubla qiymətləndirilirdi. Ancaq Sabunçuda böyük fontan vurmayan və 10, yaxud 12 sajen dərinlikdə aşkar edilən neftin keyfiyyətcə Balaxanı neftindən daha yüksək keyfiyyətli olması hər şeyi dəyişirdi. Ətrafdakı bütün torpaq sahələri qısa müddətdə alındı, çoxsaylı cəmiyyətlər (şirkətlər) yaradıldı və quyuların qazılması sürətləndi. Xoşbəxtlikdən demək olar ki, çox da dərin olmayan yatağa malik neftin aşkar edilməsi bu ərazinin kreditinin sürətlə möhkəmlənməsinə gətirib çıxardı. Bir neçə kvadrat sajen təşkil edən olduqca kiçik sahədə bir-birinin ardınca buruqların sayının artması məşhur Şeytan Bazarının yaranmasına gətirdi. Çox kiçik ərazidə bu qədər insanın peyda olması, qızğın surətdə çalışması, neftə bulanmış və çirkənlənmiş qiyafəli olmaları Şeytan Bazarı adını ləbüd etmişdi."⁶⁷

Neft quyularının qazılması böyük maliyyə xərcləri ilə müşayiət olunurdu. 80-ci illərin ortalarında quyunun qazılması və qurulması 12-15 min rubla başa gəlirdisə, yeni əsrin əvvəllərində bu qiymət 50 min rubl təşkil etməyə başlamışdı. Maliyyə xərclərinin belə artımı, əlbəttə ki, yeni sahibkarların axınının qarşısını almadı, əksinə onların sayı daha da artdı.

"Neft işi" jurnalında göstərilirdi ki, "Neft quyusunun eksploatasiyası xərclərini iki kateqoriyaya bölmək olar: birinci kateqoriya bilavasitə və bütünlüklə neftin hasilatı ilə əlaqədardır; buxar mühərriki üçün buxar xərcləri, dartayçıların təmin

olunması, buruğun, alətlərin təmiri, istifadəyə yararsız kanatların, kəmərlərin dəyişdirilməsi və s. xərclər... Digər kateqoriya xərclər isə eksploatasiya olunan neft quyularının sayı qədər, onlar arasında bərabər bölünməlidir; Bu xərclər şirkətlərdən asılı olaraq dəyişir".⁶⁸ Daha sonra bu məqalədə quyuların qazılması və neftin hasil olunması ilə əlaqədar xərclər göstərilir: "Birinci kateqoriya xərclər orta rəqəmlərlə aşağıdakı cədvəldə göstərilir:

Her quyuya görə xərc

1) 20 rubl maaş və hər dartayçı üçün kirayə, istilik, işıqlandırma və suya görə 10 rubl məsrəf. Ayda, cəmi.....	90 - 00
2) Hər il ayda 1440 rubl qiymətində üç dövrə məftil kanat.....	120 - 00
3) Hər il ayda 480 rubl qiymətində mühərrikdən barabanadək olan kəmərlər.....	40 - 00
4) Elektrik ləmpələri ilə işıqlandırma.....	6 - 00
5) Hər ay mühərrik üçün buxar.....	400 - 00

Bu halda, bütün ümumi xərclər hər quyuya hesabına 20% olmaqla ödəniləcək və növbəti maddələrdə özünü göstərəcək:

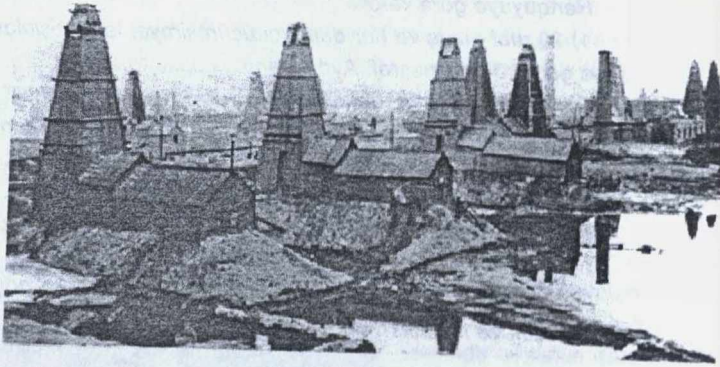
1. Sənayenin şəxsi heyətinin təminatı

a) 400 rubl maaş və 50 rubl kirayə haqqı ilə Sənaye üzrə müdir, bir quyuya görə, hər ay.....	90 - 00
b) 200 rubl maaş və 50 rubl kirayə haqqı ilə Baş köməkçi, yaxud sənaye mexaniki, bir quyuya.....	48 - 00
s) 60 rubl maaş və 20 rubl kirayə haqqı ilə Sənaye maşinisti, bir quyuya.....	25 - 00
d) 60 rubl maaş və 20 rubl kirayə haqqı ilə Sənaye prikazçiki (dargı), bir quyuya.....	16 - 00
e) 25 rubl maaş və 10 rubl kirayə haqqı ilə iki nəfər yağçının hər birinə, bir quyuya.....	14 - 00
f) 20 rubl maaş və 10 rubl kirayə haqqı ilə üç nəfər ocaqçı, hər quyuya.....	18 - 00
g) 20 rubl maaş və 10 rubl kirayə haqqı ilə iki Qarovulçunun hər birinə, hər quyuya görə.....	12 - 00

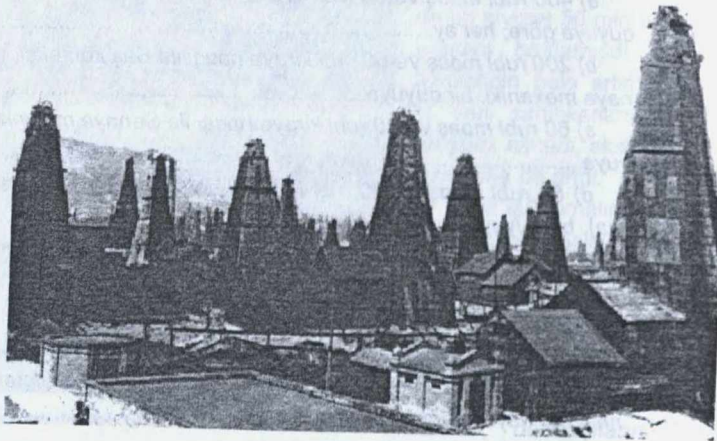

Su-neft gölü, Ramana kəndində bu günə qədər saxlanılıb

h) Hər birinə 20 rubl maaş və 20 rubl kirayə haqqı ilə 10 nəfərin Sənaye üzrə qara fəhlələr, gözətçilər, arabaçılar və s., hər quyuya.....	60 - 00
i) 150 rubl maaş və 90 rubl kirayə haqqı ilə üç nəfərdən ibarət sənaye kontorı, bir quyuya.....	48 - 00
j) 60 rubl maaş və 20 rubl kirayə haqqı ilə Maddi işlər üzrə prikaz-çık, bir quyuya.....	16 - 00
Cəmi.....	347 - 00

Bakıda neft mədənləri

il ərzində şəxsi heyətin təmin olunması üçün hər quyuya orta hesabla 4000 rubl düşürdü.

2. Sənaye mülkiyyətinin ödənişləri.

Tərəfimizdən orta kimi qəbul edilmiş cari sənaye, aşağıdakı mülkiyyətə sahib olmalıdır: ümumilikdə 12000 rubl dəyərində qiymətləndirilən 5 istehsalat quyusu, onların nəzdində olan çənlər, ölçücülər, ambarlar, saxlanclar, nasoslar və s.

3. Torpağın icarəsi

...torpağın icarəsi yaxın zamanlarda bütövlükdə pud əsasında ödənişə keçiriləcək ki, onun hazırkı orta hesabla miqdarı 4,36 qəpik təşkil edir. Bu rəqəmdən istehsalat quyusuna düşən torpağın icarəsi əsasında xərclərə keçmək məqsədi ilə quyunun istehsalat qüvvəsini, yeni onun illik hasilat göstəricisini müəyyənləşdirmək vacibdir.

1898-ci ildə bu istehsalat göstəricisi 439000 puda bərabər idi; fontan neftini nəzərə aldıqda bu göstərici hər quyuya görə 337000 puda-dək azalacaqdır. Sonuncu rəqəm daha doğrudur və quyuların istehsalat qüvvəsi haqqında daha aydın təsəvvür yaradır: fontanlar ya sahələrinde çoxsaylı quyular olan iri şirkətlərə, ya da ki, daha münasib sahələrdə neft quyularına malik kiçik şirkətlərə məxsusdurlar; belə ki, 1898-ci ildə fontan neftinə 102 şirkətdən yalnız 21 sahib idi. Onlardan yalnız 12-i 1 mln. pud və daha artıq fontan neftinə malik idilər.

Əgər bu yolla 1898-ci il üçün orta hesabla 337000 pud neft istehsalat qabiliyyəti qəbul olunsaydı, 4,36 qəpik hesabla pud əsasında ödənişlə neftli torpaqların istismarı üçün icarə haqqı 14693 rubl, yaxud hər istismar olunan quyuya əvəzində 15000 rubl təşkil edəcək.

Beləliklə, ümumi nəticədə beş quyudan alınan və hər istismar edilən quyuya görə orta hesabla qəbul etdiyimiz növbəti xərclər alınacaqdır.

1. Hər quyuya görə xərclər bir ildə (şəxsi heyət, quyuların nəzdində mülkiyyət ödənişləri və təmir, buxar, işıqlandırma və s. xərclər)... 10000 - 00

2. Hər quyudan 20% həcmində çıxılan ümumi xərclər:

a) hər quyuya il ərzində, şəxsi heyət üçün (maaş və kirayə haqqı-ışıqlandırma, istilik və su xərcləri)..... 4000 - 00

b) hər quyuya il ərzində, ümumi qiyməti 250000 rubl təşkil edən istismarı alətlərinə malik beş ədəd quyunun xərclərinin ödənilməsi.....10000 - 00

s) hər quyunun sənaye mülkünün xərclərinin ödənilməsi (qeyri-yaşayış binaları, anbar, çən və mexaniki qurğular.....2000 - 00

d) hər quyuya görə pud əsasında orta hesabla 4,36 qəpik və il ərzində orta istehsalat həcmi 337 t.p. təşkil edən torpağın icarəsi.....15000 - 00

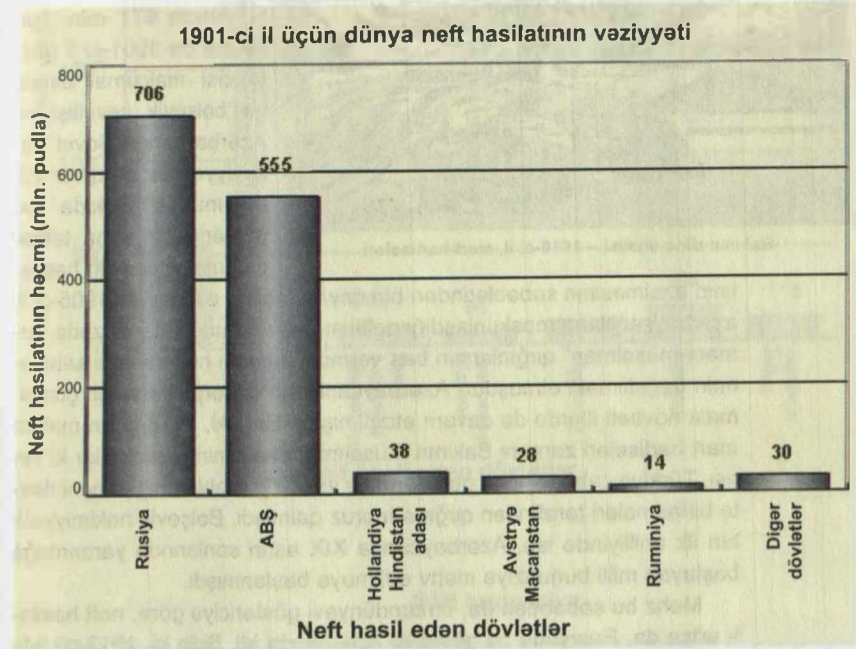
Cəmi.....41000 - 00

Böyük xərclərlə müşayiət olunmasına baxmayaraq, neft işi ilə məşğul olmaq istəyənlərin sayı artmaqda idi. Fərdi şirkət və cəmiyyətlər meydana olurdur. Xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlar qazma işlərinin aparılması məqsədilə alınır, xırda-xırda, yaxud təkrarən satılırdı. Roqozinin sözlərinə görə, "torpaqlar artıq yüz desyatınlarla deyil, onluqlarla satılırdı. Elə ərazilər var idi ki, orada arabani yerləşdirməyə şərait olmurdu. Hətta xüsusi torpaqlarla anaşi, pay və cəmiyyətə məxsus torpaqlar da parçalanmaya məruz qalırdı. Neft sənayeçilərinin əldə etdikləri mənfəəti yada saldıqda bu cür parçalanmalara təəccüblənmək lazım gəlmirdi. Bir çoxları bu üsulla varlandırlar və kapitalist oldular. Hər bir sahibkar bu və yaxud digər dərəcədə mənfəət əldə edir və iflas halları müşahidə olunmurdu.⁶⁹ Torpağın sajeni əvvəl 5rubla satılınsa, qısa müddət ərzinə qiymət 10 rubla çatdı. Həyəcan o həddə çatmışdı ki, böhranlar və neftin lazımsızlığı heç kimi dayandırmırdı və bu illərdə neftin qiyməti 1000 rubldan 2400 rubladək artmışdı. Daha sonra isə neftli torpağa yiyələnmək istəyənlərin sayı durmadan artır, əksinə satıcıların sayı kəsilmişdi."

XIX əsrin sonları üçün neft hasilatı Rusiya, ABŞ, Rumıniya, Avstriya-Macarıstan və Hindistanda ("Holland Hindistanı" və "Britaniya Hindistanı") dünya miqyasında həyata keçirilirdi. Aşağıdakı diaqramda Bakı neft sənayeçiləri qurultayı ittifaqının statistika bürosunun adları çəkilən ölkə və bölgələr üzrə 1901-ci il üçün göstəriciləri nümayiş olunmuşdur.⁷⁰

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri üçün Rusiyada neft sənayesi haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən dövr ərzində Rusiyanın özündə neft demək olar ki, hasil olunmur, hasilat isə, əsasən, müstəmləkə və asılı bölgələrdə - Bakı quberniyası, eləcə də Qroznıda həyata keçirilirdi. Rusiyanın özündə neft hasilatı XX əsrin əvvəllərində

rində Ural-Emba bölgəsi və Maykopdan başlandı. Bundan əlavə, XX əsrin əvvəllərindən Rusiya imperiyasının digər yerləri, məsələn Fərqa-na vadisi və özünün neft hasilatı əhəmiyyətinə görə Bakı quberniyasına aid edilən Çələkən adasında da hasilata başlanılmışdı.

1901-ci ildə dünya miqyasında 1371 mln. pud, yaxud 171,4 mln. barrel* neft hasil olunmuşdur. Rusiya üzrə göstərici 706 mln pud, yaxud 88,2 mln. barrel idi ki, bu ümumdünya neft hasilatının 51,4% demək idi. Bakı neft sənayeçiləri qurultayı ittifaqının statistika bürosunun məlumatına əsasən, Bakı quberniyasında 671 mln. pud, Qroznıda isə yalnız 35 mln. pud neft hasil edilmişdir. Beləliklə aydın müşahidə olunur ki, XX əsrin əvvəlləri üçün ümumdünya neft hasilatı göstəricilərinə görə Bakının neft sənayesi aparıcı mövqeyə sahib idi. Ümumdünya neft hasila-

* 1 barrel 8-puda bərabərdir

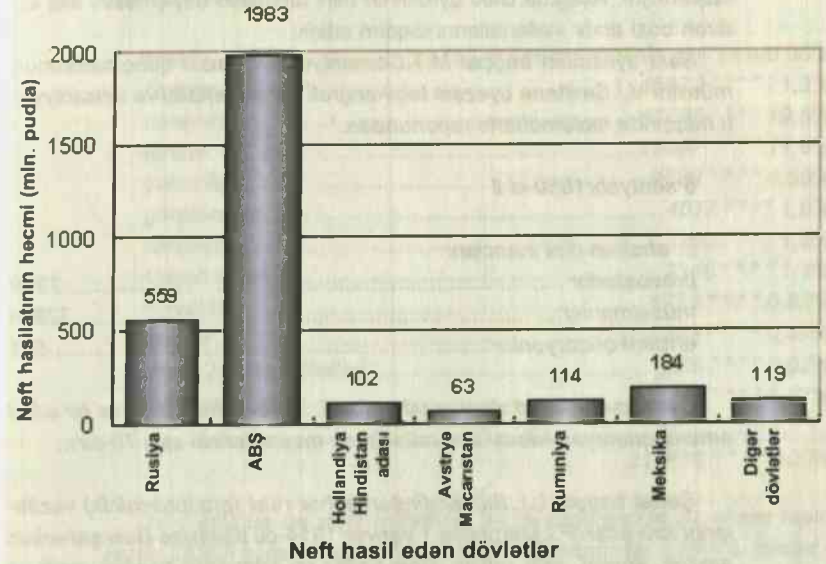
Bakının dinc əhalisi – 1918-ci il, mart hadisələri

tında onun payı 48,9% idi ki, bu, dünya üzrə göstəricinin demək olar ki, yarısına bərabər idi.

Ancaq 671 mln. pud həcmində 1901-ci il göstəricisi maksimal olmuş və bolşevik çevirilişi və Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin bərqərar olmasına qədər Bakıda bu göstərici bir daha təkrar olunmamışdı. Neft hasilatının azalmasının səbəblərindən biri qeyri-stabillik, əsasən də 1905-ci il, azərbaycanlıların məskunlaşdığı neftli ərazilər uğrunda mübarizədə "erməni-müsəlman" qırğınlarının baş verməsi zamanı neft sənayə sahələrinin dağıdılması olmuşdur. Azərbaycanlıların öz torpaqlarından çıxarılması növbəti illərdə də davam etdirilmişdir. Belə ki, 1918-ci ilin məlum mart hadisələri zamanı Bakının müsəlman əhalisinin demək olar ki, yarısı, Türkiyə cəbhəsindən geri dönmüş və yaxşı silahlanmış erməni dəstə birləşmələri tərəfindən qırğına məruz qalmışdı. Bolşevik hakimiyyətinin ilk onilliyində isə, Azərbaycanda XIX əsrin sonlarında yaranmağa başlayan milli burjuaziya məhv edilməyə başlamışdı.

Məhz bu səbəbdən də, ümumdünyəvi göstəriciyə görə, neft hasilatı artsa da, Rusiyada bu göstərici azalmaqda idi. Belə ki, 1913-cü ildə neft hasilatında artım ABŞ-da 357%, Holland Hindistanında 268%, Ruminiyada 814% və s. yaşanmışdır. Meksika, Britaniya Hindistanında və s. ərazilərdə yeni neft yataqları işlənilməyə başlanmışdı. Rusiyanın Bakı quberniyasında (Suraxanı və Binəqədi sahələri, Svyatoy və Çələkən adalarında), Maykopda, Ural və Fərqana bölgələrində ümumdünya miqyasında yeni neft yataqlarının işlənməsinə baxmayaraq, Bakı quberniyasının əsas yataqlarında hasilatın səviyyəsinin azalması səbəbindən, ölkədə ümumi hasilat üzrə göstərici 20,8% aşağı düşmüşdür. Bakı neft sənayeçiləri qurultayı ittifaqının statistika bürosunun məlumatlarına əsasən,⁷¹ Rusiya üzrə 1913-cü il ümumi neft hasilatının həcmi 559 mln. pud, yaxud 69,9 mln.barrel təşkil etmişdir.

1913-cü il üçün dünya neft hasilatının vəziyyəti

Milli burjuaziya

Azərbaycan Rusiya İmperiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra Bakının neft sənayesində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir ki, bu, feodal Rusiyanın iqtisadi və texniki səviyyəsinin inkişafında öz əksini tapmaya bilməzdi. Rusiya hökuməti işğalın ilk günlərindən bütün neftli torpaqları dövlət mülkiyyəti elan edərək, yerli aristokratiyanı neft gəlirlərindən məhrum etdi. Məhz bu andan etibarən, Azərbaycanda mərkəzi Bakı olmaqla burjuaziya sinfi formalaşmağa başladı.

Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasəti burjuaziyanın inkişafının ilkin mərhələsində onun milli tərkibini əvvəlcədən müəyyən etməyə başladı - neftli torpaqların sahiblərindən yalnız 2 nəfər azərbaycan türkü idi və onlar cəmi mövcud olan 163 neft quyusundan yalnız 2-nə sahib idilər.

Bakı uyezdidin milli tərkibi neft sənayesinin inkişafı ilə dəyişməyə başlamışdı. Aşağıda Bakı uyezdidin milli tərkibinin dəyişməsinə əks etdirən bəzi arxiv materiallarını təqdim edirik:

Bakı uyezdidin başçısı M.T.Demyanovun Şamaxı qubernatorunun müavini V.İ.Smittenə uyezdin təbii-coğrafi şəraiti, əhalisi və iqtisadiyyatı haqqında məlumatlarla raportundan.*

6 sentyabr 1850-ci il

... əhalinin dini inancları:

pravoslavlar.....	1399
müsləmanlar.....	32889
erməni-qriqoryanlar.....	561

Uyezddə bir ədəd atəşpərəst məbədi, 2 pravoslav kilsəsi və bir ədəd erməni-qriqoryan kilsəsi var; müsləman məscidlərinin sayı 70-dir...

Şəhər başçısı L.L.Bıç tərəfindən şəhər rəisi (qradonaçalnik) vəzifələrini icra edən P.İ.Martinova 1 yanvar 1914-cü il tarixinə Bakı şəhərinin ərazisi, əhalisi, xalq təhsili, Bakı-Şollar su kəmərinin tikintisi, gəlir və xərcləri barəsində**

29 may 1915-ci il

II Əhali

1913-cü ildə Bakı şəhəri və onun bələdiyyədaxili ərazilərində ümumi əhalinin sayı 214679 nəfər idi.

1903-cü il üçün müvafiq rəqəm 143786 nəfərdir. Beləliklə, 10 il ərzində əhalinin artımı 70893 nəfər, yaxud 49,3% təşkil etmişdir.

1913-cü ildə əhalinin ümumi sayından 120798 nəfəri, yaxud 56,3% kişi, 93881 nəfər, yaxud 43,7% qadınlar olmuşlar.

1903-cü ildə də əhalinin cinsi tərkibi oxşar olmuşdur; 57%-ün 43%-ə nisbətində kişilər çoxluq təşkil etmişlər.

1913-cü il üçün əhali millətinə görə növbəti rəqəmlərlə təsnifləşdirilirdi:

ruslar.....	76229	ümumi əhalinin sayı yaxud	36%
Qafqaz tatarları*.....	45972	" " " "	21,3%
ermənilər.....	41685	" " " "	19,5%
farslar**.....	25097	" " " "	11,8%
yəhudilər.....	9689	" " " "	4,55%
gürcülər.....	4077	" " " "	1,9%
almanlar.....	3280	" " " "	1,5%
Qazan tatarları.....	2346	" " " "	1,1%
polyaklar.....	1772	" " " "	0,83%
ləzgilər.....	1343	" " " "	0,49%
digər Qafqaz millətləri.....	476	" " " "	0,02%
digər millətlər.....	2713	" " " "	1,27%
			214679 " " " " 100%

10 il ərzində müxtəlif millətlərin artımı rəqəmlərdə öz əksini tapır: ruslar 25257 nəfər, Qafqaz tatarları - 3840, ermənilər - 16848, farslar - 15183, yəhudilər - 4522, gürcülər - 1822, Qazan tatarları - 767, polyaklar 596, ləzgilər - 823, digər Qafqaz millətləri - 382, digər millətlər üçün - 1007 nəfər. Almanların sayı isə, digərlərindən fərqli olaraq 140 nəfər azalmışdır.

Doğulma yerinə görə Bakı əhalisi növbəti nisbətədir: yerli əhali - 76243 nəfər, yaxud 35,5%, gəlmələr - 138436 nəfər, yaxud 64,5%...

Şəhər başçısı

Şəhər katibi

Bakının milli tərkibinin dəyişməsi dinamikasını nümayiş etdirmək üçün diaqramla diqqət yetirək:

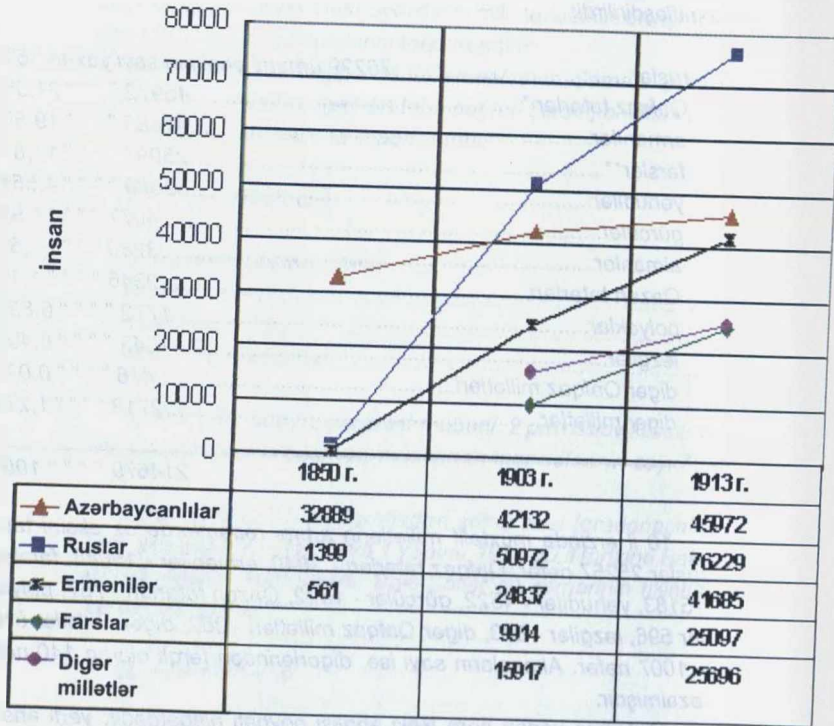
* Burada və bundan sonra azərbaycan türkləri nəzərdə tutulur.

** Burada və bundan sonra Cənubi Azərbaycandan Bakıya qazanc dalınca köçüb gəlmiş azərbaycan türkləri nəzərdə tutulur.

* ЦГИА Азерб.ССР, ф.44, оп. 2, д. 26, лл. 26-30 об., 32 об.-33, 35-38.

** ЦГИА Азерб.ССР, ф.389, оп. 1, д. 643, лл. 8-14

Bakı Qəzasında milli tərkibin dəyişmə dinamikası

Qrafikdən aydın görünür ki, neft bumunun inkişafı ilə yeri əhalinin hesabına rus və erməni mənşəli miqrantların sayı sürətlə artırdı. Uzun müddət ərzində milli burjuaziyanın mövqələrini möhkəmlətmək niyyətləri bir sıra çətinliklərlə üzləşirdi.

Hər halda, XX əsrin əvvəllərində milli burjuaziya məxsus neft sənaye müəssisələrinin sayı onların cəmi 167 sayından yalnız 49-u idisə, heç bu göstərici də onların istehsal gücünü nümayiş etdirən rəqəm deyildi. 167 neft sənaye sahəsində çalışan şirkətdən rus hakimiyəti tərəfindən dini oxşarlıqlarına görə dəstək görən erməni sahibkarlarına 55, ruslara 21, yəhudilərə 17, gürcülərə 6, xarici şirkətlərə isə 19 şirkət məxsus idi.

Azərbaycan kapitalistlərinə məxsus neft sənaye müəssisələri əsasən xırda, yaxud orta həcmli idilər.

Erməni və rus kapitalistləri əsasən orta və iri müəssisələrlə təmsil olunurdular. XIX əsrin 70-ci illərindən isə xarici kapital onlarla rəqabətə girməyə başladı.

Azərbaycan milli burjuaziyasını H.Z.Tağıyev, Ş.Əsədullayev, M.Nağıyev, M.Muxtarov və digər sahibkarlar təmsil edirdi.

Erməni sənaye burjuaziyası Mantaşov, Lianozov, Ter-Qukasov, Pitoyev, Mayılov və digərləri ilə təmsil olunurdu.

Rus sənaye burjuaziyası Kokorev, Benkendorf, Şibayev, Raqozin və digərləri ilə təmsil olunurdu.

Erməni-rus neft sənaye burjuaziyasının çiçəklənməsi və inkişafı çar hökuməti tərəfindən dəstəklənməsi ilə təmin olunurdu. O ki qaldı azərbaycan kapitalistlərinə, çar üsul-idarəsi hər vəchlə neft sənayesində onun inkişafının qarşısını almağa çalışırdı.

Azərbaycan mənşəli sahibkarlara məxsus neft sənayelərində 1915-ci ilin göstəricilərinə əsasən 6000 fəhlə çalışırdı. Milli burjuaziyanı təmsil edən neft müəssisələrində ümumilikdə 40 mln. pud neft hasil olunmuşdu. Bu, ümumi göstəricinin qarşısında əhəmiyyətli rəqəm deyildi. 1913-cü ildə Xəzər-Qara Dəniz Neft Sənaye və Ticarət cəmiyyətinin göstəricisinin 30 mln. pud, Nobel qardaşlarının Neft Cəmiyyəti isə 60 mln. pud neft hasil etməsini qeyd etmək kifayətdir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasının ilk günlərindən ölkənin milli burjuaziyası nümayəndələrinin taleyi olduqca faciəvi oldu. Onlar təqib edir, mülkiyyətdən məhrum edir, repressiyaya məruz qoyur və güllələyirdilər; bu ayrı-seçkilik yenidənqurmanın dağılması və SSRİ-nin süqutunadək davam edirdi. Nəşrlər və filmlərdəki ideoloji təbliğat "qəddar kapitalist", "neft maqnatı", "kapitalist Bakısının istismarçısı" obrazı yaradır və nədənsə bu obrazların qəhrəmanları ancaq azərbaycanlılar olurdular.

1905-ci ildə Bakının erməni və azərbaycanlı əhalisi arasında millətlərarası qırğın provokasiya məqsədilə təhrik edilmişdi. Qafqazda vəziyyətin qeyri-sabit olduğu bütün yerlərdə millətlərarası qırğınlar dalğası keçdi.

Rus imperiyası tərəfindən ölkədə, o cümlədən Bakıda iltizama yiyələnməmişdi. XX-əsrin əvvəli neftli torpaqlarda yaşayan yerli əhali üçün çətin sınağa çevrilmişdi. Abşeronun neftli torpaqlarında yerləşən kəndlə-

rin ərazisi tədricən neft maqnatları tərəfindən alınır, yaxud tutulurdu. İcma torpaqları ya pulla ilə, ya da hiylə nəticəsində yerli əhalidən götürülür, bununla yerli ənənəvi təsərrüfat tipi və həyat tərzini pozurdu. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Qasım bəy Səlimxanov kimilərin təmsil etdiyi birinci nəsil milli burjuaziyanın nümayəndələri milli iqtisadiyyat, mədəniyyət və maarifin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. XIX əsrin sonlarından, xüsusilə 1905-ci ilədən sonra neft sənayesində yerli burjuaziyanı təmsil edən sahibkarların sayı daha da artır.

Milli burjuaziyanın ikinci nəslini fərqli sosial köklərə malik idi. Yeni burjuaziya ya kiçik kapitalla malik olmuş, yaxud neftli torpaqlara malik və neft hasilatı ilə məşğul olan kəndlilərdən təşkil olunmuşdu. Buraya, o cümlədən, iri, yaxud xırda sahibkarlara neft sənayesində işləmiş, neft daşınması, ərazinin neftdən təmizlənməsi, fəhlə, yaxud sənayedə qarovulçu işi ilə məşğul olmuş fəal insanlar da bəzən daxil ola bilərdilər.

Məhdud iqtisadi imkanlara malik olmalarına baxmayaraq, Bakı həqiqətləri üçün milli burjuaziyanın yaranması və inkişafı əhəmiyyətli hadisə oldu. Milli burjuaziyanın iqtisadi və siyasi reallıqlara uyğunlaşması, ona milli təfəkkür məsələsini, yerli əhalinin maraqlarının imperiya kapitalından qorunması fikirlərini irəli sürmək imkanı verirdi. Yerli əhali neft sənayeçiləri tərəfindən onların hüquqlarının pozulması, qanunsuz zəbt edilmiş torpaqlar, neft hasilatı nəticəsində yararsız hala düşmüş otlaq və tarlalar barədə hökumət qarşısında məsələ qaldırırdı.

Arxivlərdə İmperator hökuməti və İmperator qarşısında yerli əhalinin neftli torpaqlardan köçürülməsi barədə məsələ qaldırılmasını isbat edən yetərinə sənədin mövcudluğuna rast gəlmək mümkündür. Bununla əlaqədar olaraq, Sabunçu kəndinin icma torpaqlarının neft maqnatları tərəfindən müsadirə etmək cəhdlərini isbat edən sənəd təqdim edilir.

1901-ci ildə Bakı neft sənayeçiləri qurultayı gələcəkdə ərazidə fəhlələr üçün kazarmaların tikintisi məqsədilə dövlətdən 300 desyatin torpağın alınmasına qərar verir. Xeyriyyəçilik pərdəsi altında neft maqnatları ərazidə yeni neft çıxarma və işləmə əməliyyatlarına başlayır və paralel olaraq, ucuz işçi qüvvəsi üçün barakların tikintisini həyata keçirirlər. Milli burjuaziya və ziyalıları tərəfindən dəstəklənən Sabunçu icması bir neçə il öz maraqlarını müdafiə edə bilər. Bu cəhətdən 1905-ci ildə Sabunçu icmasının Rusiya imperatorunun adına göndərdiyi Xahişnamə diqqətəlayiqdir. Aşağıda sənədin məzmunu gətirilir:

ƏLAHƏZRƏT İMPERATOR, MÜDƏDDƏS MONARX ƏN MƏRHƏMƏTLİ HÖKMDAR

Bakı quberniyası və uyezdirin Sabunçu kəndinin icması şəxsi evlərində yaşayan eyni kəndin sakinləri Məhərrəm Murtuzov və Yusif Əliyev qismində xüsusi qərarla Sizdən xahiş edir.

İXLASKAR XAHİŞNAMƏ

.. Naziri ZATI-ALİLƏRİ Cənab A.S.Yermolovun katibliyi ilə 1901-ci ildə Əkinçilik və Dövlət Mülkiyyəti Nazirliyi nəzdində keçirilən iclasda qərara alınmışdır: "Bakı neft sənayeçilərinin onlara dövlət torpaqlarından 300-400 desyatin torpağın, orada bir neçə fəhlə qəsəbəsinin tikilməsi üçün verilməsi barədə ərizəyə müsbət cavab verilsin", neft sənayesini inkişaf etdirmək məqsədilə torpaq sahələrinin ayrılması üçün, ALİ qərara müvafiq olaraq, Abşeron yarımadasında kəndlilərin pay torpaqlarından neftlə zəngin olanlarının müsadirə edilməsi nəzərdə tutulsun.

Dağ İdarəsinin təqdim etdiyi məlumatda göstərilir ki, bizim Sabunçu kəndinin əhalisində dövlət torpaqlarından istifadədə 1460 desyatin məhəllə-icma mülkləri vardır ki, bundan 140 desyatin ərazidə neftli torpaqların fəhlə qəsəbəsi üçün ayrılması nəzərdə tutulub. Bu sahə bir tərəfdən Zaqafqaziya dəniz yolunun Sabunçu vağzalına, digər tərəfdən yaxşı suya malik olan su quyularına bitişməklə əlverişlidir. Bu 140 desyatindən əlavə, biz Sabunçululardan yerli dəniz yolunun ehtiyacları üçün, yeni Sabunçu vağzalıının tikintisi və yaxınlaşan yolların genişləndirilməsi üçün.

1903-cü ildə fəhlə qəsəbələri barədə məsələ ilə əlaqədar Neft Sənayeçiləri İttifaqı öz tərəfindən qərara alır: neft sənayeçilərinə keçən torpaq (300-275 desyatin) əvəzində o, büdcəyə 125000 rubl ödəmək öhdəliyini yerinə yetirəcək; icma sahibləri ilə müqavilələrin ləğvi, müxtəlif qeyri-sənaye şirkətləri və biz kəndlilərlə ƏLAHƏZRƏT Qafqaz cənabını cənab Knyaz Qolisinlə 12 dekabr 1898-ci il tarixli 14429 sayılı razılığa əsasən Neft Sənayeçiləri İttifaqı daha 26000 rubl ödəmək öhdəliyini yerinə yetirməli və cəmi müsadirə edilən torpaqların əldə edilməsi üçün 151000 rubl ödəməklə özünü bütün gələcək ödəmə, xərc və öhdəliklərdən azad hesab edəcəkdir. Beləliklə, 300 desyatin torpağı Qurultay 151000 rubla, yaxud hər desyatin üçün 500 rubla əldə etmək

istəyir. Bizim Cəmiyyət isə Neft Sənayeçiləri Qurultayından kasıbdır. Bu torpaq çox qədim zamanlardan bizim istifadəmizdə olduğundan, onu şəxsi mülkiyyətimizə çevirmək arzusundayıq. Bunun üçün biz kv. sajenə görə 50 qəpik, yəni hər desyatın üçün 1200 rubl olmaqla, ümumilikdə 151000 rubl ödəməyə hazırıq. Hesablamalarımız belədir: sənayeçilər təxminən 40000 nəfər fəhləyə malikdir ki, salınacaq qəsəbələrdə onların yaşaması nəzərdə tutulmuşdur. Qurultayın hesablamalarına görə, fəhlələrin ümumi sayının 28000 nəfəri, yəni 2/3 hissəsi burada cəmləşəcək. Başqa sözlərlə, bu ərazilərdə fəhlə kazarmaları və işçilərin yaşayış məntəqələrinin salınması digər neftli torpaqlarda buruqların quraşdırılmasına şərait yaradacaq, belə ki, hazırkı qanun yaşayış yerlərinin yaxınlığında heç bir neft buruğunun quraşdırılmasına icazə vermir. Nəticə etibarilə, neft sənayeçiləri fəhlə qəsəbələrini yaratmaqla, özlərinin neftlə zəngin ərazilərində yeni quyuları qaza, buruqları quraşdırma biləcəklər və bununla 300 neftlə zəngin desyatını əldə edəcəklər. Hazırda belə torpağın qiyməti desyatına görə nə 500, nə də 1200 rubl deyil, 12000 və 60000 rubl arasındadır. Orta hesabla, neft sənayeçiləri hər desyatından ən azı 10000 rubl, bütün ərazidən isə 3000000 rubl əldə edirlər. Beləliklə, onlar 3000000 rubl dəyərində olan torpağı cəmi 151000 rubla almaq istəyirlər. Bu isə, büdcə və dövlət üçün dağıdıcı olduğu halda, sənayeçilər üçün çox xəlverişlidir. Əgər bütün şirkətlərin neftli torpaqlarının fəhlə kazarmaları və işçilərin yaşayış məntəqələri daxil olmaqla sahəsinin ölçüyə alınması baş versə, onda bu göstərici fəhlə qəsəbələri üçün ayrılan torpaq sahəsindən kiçik olmayaraq, bu rəqəmə bərabər olacaqdır. Bu hal da aydındır ki, boşalacaq neftli torpaqların qiyməti büdcəyə verilməli olan 151000 rubl deyil, bir neçə milyona bərabərdir; 151000 rubl dəyərində olan çox kiçik bir rəqəm bununla bizlərə deyil, nəticədə Məhkəmə yolu ilə müqavilələrin pozulması görüntüsü altında yenə də büdcəyə keçəcək. Biz müflis olacağıq, onların mizdurlarına çevriləcəyik. Sənayeçilər gizlədiyi, ancaq çoxdan arzuladığı məqsədlərinə çatacaq. Onlar gəlmə, təsadüfi işçilər əvəzində, yeni daim torpaqsız fəhlə kontingentinə sahib olacaqlar və fəhlələr çörək qazanmaq uğrunda həm öz aralarında, həm də qazanc məqsədi ilə gəlmiş fars, rus fəhlələri ilə rəqabətdə qiymətləri daim aşağı salmağa çalışacaqlar. Bunun hesabına nə büdcə, nə cəmiyyət, nə də ki, dövlət deyil, yalnız cənab neft sənayeçiləri qazanacaq.

1901-ci ildə neft sənayeçilərinin inadlarını təmin etməyə razılıq verərək, Dağ İdarəsinin bizim pay torpaqlarımız haqqında məlumatları əsasında nə Komitədə, nə də Komissiyada bizi təmsil edən bir şəxsin olmamasından və üstəlik məlum məlumatları kənar mənbələrdən almağımızla yanaşı, bizə məlum olmayan səbəblərə görə Xüsusi Məclis əldə edilmiş və səhv qərar verərək, icmamızın və uşaqlarımızın gələcək taleyini təhlükə altına almışdır. Bu səhv ona görə baş vermişdir ki, bizim pay torpaqlarımızdan vergi vəərəqələrində 1903-cü il sənədlərinə görə müsadirə edilmiş neftlə zəngin torpaqlar uzun müddətdir ki çıxarılmış və bu torpaqlardan əlavə 1892-ci ildə dəmir yolunun tikintisi üçün ayrılmış torpaq sahəsi də bu vəərəqədə hələ də icmamızın adında qeyd edilmişdir. Sənədlərdə və vəərəqələrdə bütün bu vaxt ərzində torpaqlar bizim adımıza qeyd edilmiş və torpaqdan istifadə etmədikdə, onun üçün vergi ödəməli olmuşuq. Faktik olaraq, bizim istifadəmizdə 1400 deyil, cəmi 442 desyatın torpaq vardır. Bizə 1052 desyatın torpaq ərazisi səhvən aid edilmişdir. Bu səhv bizə tam müflisləşmə təhlükəsini yaratmaq iqtidarındadır. 1460 desyatın torpağa malik icmadan 146 desyatını neft sənayeçilərinə ötürmək məqsədlə müsadirə etmək çox hiss ediləcək hadisə deyildir. Ancaq 363 desyatın 917 kv. sajen əkin torpaqları və 38 desyatın 1423 kv. sajen otlara malik icmadan 140 desyatın sənayeçilər üçün və 24 desyatın dəmir yolu üçün, cəmi 164 desyatın torpaq müsadirə edildikdə, icmamız torpaqlarının yarısını itirir və deməli, icmamız yarıbayarı kasıblaşır. 1886-cı il ərzində kameral təsvirə görə bizim icma 156 evdən ibarətdir. Ancaq son 18-il ərzində bu evlərin sayı demək olar ki, iki dəfə artmışdır. Hal-hazırda vurula biləcək ən ağır zərbə onlara dəyəcək. İndi hər evin sahəsi 2 desyatından hesablanmışdır. Ən yaxşı torpaqlarımızın müsadirə olunması ilə bizə 140 desyatın torpaq, susuz torpaqların isə 173 desyatını qalacaqdır. Bununla, hər evin sahəsinə təxminən yarım desyatın torpaq sahəsi düşəcək ki, bu şəraitdə təsərrüfatı saxlamaq mümkün olmayacaq. Bu hal baş versə, biz bir daha müflis olacağıq. Belə ki, həyata keçirilən müsadirə nəticəsində biz nəinki ən yaxşı torpaq sahələrini, eləcə də su mənbələrimiz olan quyuları itirəcəyik. Diqqət yetirsək, görmək asandır ki, nə biz, kəndlilər, nə də ki büdcə, bundan xeyir görməyəcək. Yeganə qazancda olanlar, artıq özlərini "neft kralları" adlandıran Neft Sənayeçiləri ittifaqını təşkil edən neft şirkətləri olacaq. Onların varlanması isə hazırkı neftli torpaqlarını kazar-

ma və yaşayış məntəqələrindən təmizləməklə orada neft mədənlərini artırmaq və bizdən 151000 rubl məbləğində əldə edəcəkləri torpaqlarda qəsəbələri inşa etdirərək xeyir əldə etməklə baş verəcək. Ancaq bu pullar onlar tərəfindən hazırda kazarma və yaşayış məntəqələri ilə tikilmiş yeni torpaq sahələrinin əldə edilməsi nəticəsində və ərazilərdə neft hasilatının həyata keçirilməsi ilə dəbbələmə pulu qismində geri alınacaq və nəhayət 151000 rubl həcmində məbləği də onlar bizlə müqavilə şərtlərinin pozulması, fəhlələrin əmək haqqının aşağı salınması əvəzində dəbbələmə pulu kimi geri qaytaracaqlar. Əlbəttə, müasir Rusiyanın bərqərar olmuş qanunlarına görə, təhkimçilik hüququnu bərpa etmək mümkün deyil. Lakin tikintisi nəzərdə tutulan fəhlə qəsəbələri gözəl səsələnən "əməkçilərin həyat və sağlamlığının yaxşılaşdırılması və müdafiəsi üçün nümunəvi fəhlə qəsəbələri" adını alsın, onlar dövlətin deyil, müxtəlif sahibkarlar qrupunun əlində cəmləşəcək və istismarçı, möhtəkir xarakterə malik olmaqla, onların məqsədi ümumi faydanın deyil, şəxsi maraqların təmin edilməsi, zərər deyil, gəlirin əldə olunması. Müxtəlif humanitar və filantropik deyil, şəxsi məqsədlərə nail olmaqdır. Bu qəsəbələr neft sənayeçilərindən asılı koloniyalara çevrilməklə, gələcəkdə həm cəmiyyət, həm də dövlətə bir sıra çətinliklər yaşadacaq, qarşılıqlı narazılıqların mənbəyinə çevriləcəklər. Qurultayda natiqlərin qeyd etdikləri kimi, arzu edilən "bizim koteclərin", kazarma və yaşayış məntəqələrindən ibarət "fəhlə qəsəbəsinin" inkişafı və çiçəklənməsi üçün şirkətlər 40000 miqdarında hesablanan öz fəhləsinin hər birindən həftə üçün cəmi 25 qəpik, il ərzində 52 həftə üçün 13 rubl kirayə haqqı toplayacaqlar. Bu 25 qəpik neft sənayeçilərinə il ərzində 520000 rubl xeyir gətirəcək. Əgər qəsəbələrdə fəhlə sayının 2/3 hissəsi, yəni 26000 nəfəri ev kirayələsə, onda bu rəqəm 338000 rubl təşkil edəcək. Deməli, torpaqlar üçün çəkilən xərclər ilk ildə qaytarılacaq və üstəlik kazarma və digər tikililərin inşası üçün ehtiyat pul qalacaq. Bu ziyanlı müəssisələrin səhmdarları yüzə-yüz xeyir əldə edəcəklər. Bu spekulyasiya biriləri üçün xeyirli, digərləri üçün isə açıq-aşkar ziyan vericidir. Bizim 1460 desyatin deyil, cəmi 402 desyatin torpağa malik olduğumuz barədə dəlillərimiz həqiqətə uyğundur. Biz, Bakı Quberniya İdarəsinin 17 may 1902-ci il tarixli 8090 sayılı sərəncamına uyğun olaraq, yerölçən mütəxəssislər Şarin və Yegizarovun ölçmə işləri nəticəsində 1904-cü ildə onların 363 des. 917 kv. sajen əkinə yararlı torpaq, cəmi isə 1460

deyil, 402 des. miqdarında olmasını məyyən edən nəticələrinə istinad edirik. Dağ Dairəsi bizim pay torpaqlarımızın həcmi 1018 desyatin şişirərək, Sizin Ali İmperator Əlahəzrətlərinizdən torpaqlarımızı müsadirə etməyi xahiş edir. Biz, atalarımız, babalarımız və ulu babalarımızın təkcə Sizin nökrünüz kimi deyil, hələ Fars ağalığı zamanı sahib olduğu, istifadə etdiyi və aqalığı etdiyi torpaqlarda nə bəy, nə xanların qulu olmamış, indi də neft sənayeçilərinin qulu olmaq niyyətində deyilik və Sizin Ali İmperator Əlahəzrətlərinizdən müdafiə xahiş edirik. Dağ İdarəsinin istinad etdiyi Dağ Nizamnaməsinin 1893-cü il nəşrindəki 543-cü maddəsinə qeydlər bizə aid edilə bilməz, belə ki qeydlərdə göstərilir ki: 1/ a/ Abşeron yarımadasının Dövlət kəndlilərindən pay torpaqlarının müsadirə olunması, b/ Kəndlilərin pay torpaqlarının müsadirə olunması əvəzində mükafatlandırılması, v/heftlə zəngin torpaqların kəndlilərin istifadəsində saxlanılması, 2/ neftlə zəngin ərazilərdə kəndlilərin neftin istismarı ilə məşğul olmasının 201-ci maddənin tələblərini pozması. 201-ci maddə isə kəndlilərin istifadəsində olan Dövlət torpaqlarının təkinin Hökumətə məxsus olması qeyd edilir. Bu barədə heç kimin şübhəsi yoxdur və heç kimsə bununla mübahisə etmir. Beləliklə, Dağ İdarəsinin istinad etdiyi Dağ Nizamnaməsinin kəndlilərin neftlə zəngin torpaqların müsadirə edilməsini nəzərdə tutan 543-cü maddəsinə görə, biz Sabunçululara münasibətdə artıq uzun müddət əvvəl aid edilmiş, ancaq təəssüf ki, vergi və rəqələri və sənədlərdə öz əksini tapmamışdır. Ancaq Dağ Nizamnaməsinin 543-cü maddəsinə əsaslanaraq bizdən neftlə zəngin olmayan, torpaqları da müsadirə etmək niyyətindədirlər. Onlar neft hasilatı üçün deyil, bizim əkinçilik məqsədləri ilə istifadə etdiyimiz torpaqları fəhlə qəsəbələri tikmək məqsədi ilə müsadirə etməyi arzulayırlar. Məhz bu səbəblərdən Dağ Nizamnaməsinin istinad edilən 201 və 543-cü maddələri onların mətnində şərh edilən qaydaların bizə aid olmadığından, istifadə edilməsi yersizdir. Qanun açıq-aşkar öz spekulyativ məqsədləri ilə tək bizim deyil, bir neçə kənd icmasını müflisləşdirmək istəyən bir dəstə insanların, kartelin, neft sənayeçilərinin deyil, Dövlətin maraqlarını müdafiə edir. Tətbiq edilən qəsəbələrin salınması ilə bizim yanımızda üzvləri cəmiyyətimizlə qaynayıb-qarıxa biləcək yeni kənd təsərrüfatı icması deyil, monopoliya hüquqlu neft sənayeçiləri ittifaqının kirayə haqqı ilə yaşayan fəhlələrin istismar edilməsi ilə məşğul olan köksüz koloniyası yarınacaq. Nə fars, nə də rus mənşəli cəmiyyətlərin dinc həyat sürən ailə-

ləri bu qəsəbələrdə yaşamaq istəməyəcək. Oraya ya ailəsiz, ya da hərdə yaşaması əhəmiyyət kəsb etməyən insanlar gedəcək. Bu, qəsəbə deyil, böyük ölçülərə malik olan, adi, bir neçə min nəfərlik gecələmə evi olacaq. Bu, koloniya deyil, müxtəlif yaşlardan, dinlərdən, millətlərdən olan insanların həbsxanası olacaq. Oraya düşən insan heç vaxt oradan çıxıb bilməyəcək; kənddəki ailəsi üçün pul göndərə, yurduna qayıtmaq üçün kapital toplaya bilməyəcək. O, qazandığını oradaca qoymalı olacaq. O, ailəsindən, kəndindən ayrı düşəcək, qocalanadək çalışacaq, sonda isə peşəkar əlil və yoxsula çevriləcək. Qəsəbədə qaydalar sərt olduğu təqdirdə isə, fəhlələr oradan qaçmalı olacaq. Beləliklə, yaşayacağı hələ tam məlum olmayan bir layihənin həyata keçirilməsi üçün torpaqların kəndlilərdən müsadirə edilərək neft sənayeçilərinə verilməsi nə qədər məqsədəuyğundur? Beləliklə, dövlət torpağı əməkçilərin əlindən alınaraq, Neft sənayeçiləri qurultayına ötürüləcək və bu halda, sənayeçilər torpağın sahibinə çevriləcəklər. Halbuki, mülkiyyət hüququ haqqında məsələ qaldırılarkən bu torpağın alınması üstünlüyü bizim əlimizdə olmalıdır. Bizi müflisləşdirməkdə məqsəd nədir? Müxtəlif şirkətlərin neftlə zəngin torpaqlarını azad etmək üçün oradan yaşayış məntəqələri köçürülür. Burada məqsəd yenə də sadə əməkçilərin deyil, neft sənayeçilərinin şəxsi mənfəətini güdməkdir. Gələcəkdə əldə ediləcək gəlirlər Dövlətə və əməkçilərə deyil, neft sənayeçilərinə çatacaq. Qurultay İttifaqı başda olmaqla bütün neft sənayesi şirkətlərini qanuna riayət etməyə məcbur etmək lazımdır. Çox arzu edərdik ki, adıçəkilən torpaqlar ya indiyədək olduğu kimi dövlət mülkiyyətində qalsın, yaxud da ərazisində yaşadığı sakinlər tərəfindən onların alınmasına icazə verilsin. Eləcə də, fəhlələr, əməkçilər üçün də yaşayış məntəqələrinin tikintisi ordu üçün şəhərlərdə tikilən hərbi şəhərciklərdə olduğu kimi kazarmalardan ibarət olması və sənaye şirkətlərinin hesabına tikilməsi, onların fabriklər nəzarət idarəsi və istifadəçilərinin sərəncamında olması arzu edilən haldır.

O halda yoldaşlıq hissələrini əldə rəhbər tutaraq, bir narazı olan təqdirdə hamı imtina cavabı verəcək. Bu narazılıqların həll edilməsi üçün həm polis, həm də ümumiyyətlə keşikçilər heyəti genişləndirilməli olacaq. Bir qrup insanlar tərəfindən idarə ediləcək əməkçilərin amansız həyatının yaradılması təcrübəsi sınaqdan keçiriləcək. Ancaq 1904-cü ilin payızında keçirilən vəba epidemiyasına qarşı sanitariya baxışının nəticələrinə görə fəhlələrin vəziyyəti qat-qat düzəldilməlidir.

Belə bir qəsəbənin bir qrup neft sənayeçilərinin əlində deyil, Dövlət mülkiyyətində olaraq, əməkçilər və yerli hakimiyyətin ümumi nəzarətində olması daha məqsədəuyğundur. Birincisi, ailəli əməkçilərə spekulativ məqsədlərlə deyil, yalnız şəxsi istifadə üçün torpağını əldə etməyə imkan, ikincisi, belə torpaq sahiblərinin qəsəbənin çiçəklənməsi və inkişafı həyatında bilavasitə iştirak etmək hüququnun verilməsi daha məqsədə uyğun olardı. Əlbəttə, belə qəsəbələrdə həyat daha dinc və həyatı olacaqdır. Əhəlinin özünü ictimai işlərə həvəsli olacaq və yeni köçüb gələcək insanlar bizim ailəmiz, dincliyimiz, dini və məişət səviyyəli xüsusiyyətlərimizi dağıtmayacaqlar. Belə şəraitdə biz kasıblaşmayacağıq, büdcə bir bəstə torpaq belə itirməyəcək, əhali daha savadlı olacaq və ruslardan uzaq olmayacaqdır. Bizim torpaqların fəhlə qəsəbəsi salınması məqsədilə müsadirə edilməsi məsələsi Ali hakimiyyət tərəfindən, Əkinçilik və Dövlət Mülkiyyəti Nazirliyinin xüsusi iclasında, möhtərəm cənab nazirin sədrliyi ilə həll edildiyindən yerli hakimiyyət bizim xahişimizi rədd etmişdir. Bizim yeganə çarəmiz qalmışdır: Sizin İmperator Həzrətlərindən məsələnin ədalətli həll edilməsinə yardımçı olmağınızı xahiş edərək, 1/ bizim üçün xeyirsiz, neft sənayeçilərinin işinə yarayan torpaqlarımızın miqdarının artıq göstərilməsi məsələlərini araşdırmaq, 2/ onların xeyrinə 140 desyatın pay torpaqlarımızın müsadirə edilməsinə rədd cavabı vermək, 3/ bir neçə il ərzində şişirilmiş vergi ödəmələrinin günahkarlarını aşkarlamaq və itirilmiş pullarımızı günahkarların hesabına geri qaytarmaq, 4/ su quyularına malik torpaqları bizdən müsadirə etməmək və bu torpaqları neft sənayeçiləri qurultayının təklif etdiyi qiymətdən daha bahasına əldə etməyimizə icazə vermək. Kasıb müsəlman, yaxud məşhur bankir və ya knyaz olmağımızdan asılı olmayaraq, Sizin İmperator Atiyyinizin daim atalıq himayəsinə arxalanırıq. Bakı quberniyası və uyezdirin Sabunçu kəndinin icması şəxsi evlərində yaşayan eyni kəndin sakinləri Məhərrəm Murtuzov və Yusif Əliyevin qismində imzalayırıq. Sabunçu kəndi. 15 fevral 1905-ci il.⁷²

Bu sənəd o dövrün vəziyyətini dəqiqliklə nümayiş etdirməklə bərabər, uzaqgörənliklə sonrakı siyasi hadisələrin gözlənilən axarından söz açıq və nəinki icmanı, eləcə də Romanovlar İmperiyasını gözləyən təhlükədən xəbər verirdi. Analoji məktublar Abşeronun müxtəlif kəndlərindən İmperiya dəftərxanasına göndəriləndə, çox vaxt cavabsız qalırdılar.

Yerli əhali ata-baba torpaqlarının itirilməsi ilə yanaşı, bu torpaqda yaşamaq hüququnun itirilməsi təhlükəsini də dərk edirdi. Özünün çətin

Neft sənaye sahibi Mövsüm Səlimov
həyat yoldaşı ilə

günlərində kənd icması daxilindən neft məsələləri ilə məşğul olan bir neçə tanınmış şəxsi irəli sürdü. Bu insanların adları geniş ictimaiyyətə heç bir şey deməsə də, XX əsrin əvvəllərində bu şəxslər Bakıda olduqca məşhurlaşmışdılar. Bu insanları bir sıra xüsusiyyətlər - məqsədyönlük, qətiyyət, mərdlik, bəzi hallarda sahibkar avantürizmi birləşdirirdi. Bir çoxlarının taleyi isə oxşar, faciəvidir. Onlardan biri, Kürkənd (indiki Binə) kəndində anadan olmuş Mövsüm Səlimov olmuşdur.

XX əsrin 20-ci illərində Səlimov müvəffəqiyyətli neft sənayeçisi kimi tanınır. Neft mədənlərinin bir çoxu onun tərəfindən alınır, kiçik emalatxanalar, sexlər, fəhlələr üçün yaşayış yerləri, sənaye kontorları, telefon kommutarları inşa edilir. Maraqlıdır ki, hal-hazırda da Binəqədi neft idarəsinin binasını vaxtilə M.Səlimov tikdirmişdir. Bakının müxtəlif hissələrində onun tərəfindən hazırda memarlıq abidəsi hesab edilən bir neçə çoxmərtəbəli bina inşa edilmişdir. Avropa şəhərlərinə tez-tez etdiyi səfərlər, kübar həyat tərzi onda təhsilə və müsəlman cəmiyyətinin dünya elmi və texnikası ilə tanışlıq əhəmiyyətinə diqqət yetirməsini şərtləndirmişdir.

Səlimovun qohumu Hənifə adlı şəxsin xatirələrindən: "Mənim babam Səlimovun yaxın qohumu, onun mədənlərindən birinin müdiri olmuşdur. O deyirdi ki, mən sürgündə anadan olmuşam. Uşaqlıq vaxtlarında Səlimov Zabratda, qohumlunun yanında yaşayırdı və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Bir qədər kapitalla malik olan Səlimov Binəqədə torpaq sahəsi alır və orada neftin çıxarılmasına başlayır. Ancaq qazma işlərinin ilkin mərhələsi nəticə vermirdi. Tam müflisləşmiş M.Səlimov kreditorlardan və haqqlarını ödəyə bilmədiyi fəhlələrindən qaçaraq, doğma torpaqları tərk etmək qərarını verir. Hərəkətə başlayan qatarda öz yerini tutan Səlimov onun qarşısından onun fəhlələrindən birinə bənzəyən bir nəfərin neftə bulaşmış və sevinclə qaçdığını görür. Aydın olur ki, quyu fontan vurmuşdur. Bir anda o, milyonçuya çevrilir."

Təsadüfi deyildir ki, Səlimovu onun köməyi ilə Bakının və Rusiyanın ali məktəblərində təhsil almış keçmiş kənd uşaqları əhatələyir. Bakıya bolşeviklərin girməsi ərəfəsində M.Səlimov ailəsi ilə İrana köçür. Orada 1944-cü ilədək yaşayır. İranda yerləşən bir qrup sovet hərbi qüvvələri özünün əsas vəzifəsi ilə yanaşı, əməkçi proletariatin düşmənlərinin axtarışı ilə də məşğul olur. Bu düşmənlər siyahısına M.Səlimovun da adı salınır. Ələ keçirilən Səlimov gizli şəkildə Azərbaycana gətirilir. M.Səlimov məhkəmənin qərarı əsasında güllələnməli olur. Ancaq yaxın qohumlarının şahidliklərinə görə, 1955-ci ildə Səlimov Qazaxıstanın Semipalatinsk lagerində ağc tedarükçülüüyü ilə məşğul olması görülmüşdür. Bundan sonra onun barəsində heç bir məlumat yoxdur.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev

Xarici kapitalın genişlənən təsiri və gücü əhəmiyyətli amilə çevrilir və başda Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Murtuza Muxtarov, Ağca Musa Nağıyev, Qasım bəy Səlimxanovların durduğu Azərbaycan neft burjuaziyasının mövqelərinə əngəl törədirdi. Adları qeyd edilən insanlardan ən görkəmli və ətrafında milli burjuaziyayı birləşdirə biləcək lider Hacı Zeynalabdin Tağıyev hesab olunurdu. Milli burjuaziya və progressiv ziyalılar arasında yetərinə tanınmış bir sima olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev həqiqi dövlət məsləhətçisi olmuş, Bakı tacir bankının və 4 iri şirkətin idarə heyətində təmsil olunmuş, eləcə də bir sıra xeyriyyə cəmiyyətlərinin üzvü olmuşdur. O, 1823-cü ildə kasıb Azərbaycan ailəsində dünyaya gəlmişdir. Onun həyat yolu tikinti podratçılığı ilə məşğul olmuş adı bənaçılıqdan başlamış, iri kapital sahibinədək çatmışdır. Onun "H.Z.Tağıyev" adlı çox-

sahəli müəssisəsi neft sənayesində "Nobel qardaşları", "Rotşild" və "Qafqaz cəmiyyətindən" sonra dördüncü yeri tuturdu. Bundan əlavə, H.Z.Tağıyev neftayırma zavodunun, Volqa çayında neft daşımaları ilə məşğul olan mayedaşıyan barj və buksirlərin, Xəzər dənizində üzən 18 paraxodun sahibi olmuş, 1898-ci ildə 4000 işçiyə malik olan və təchizatın alınmasına 5,5 rubl pul xərcləmiş toxuculuq fabriki təsis etmişdir.

Qeyd etmək maraqlıdır ki, bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ilə H.Z.Tağıyevin fabriki Leninin şərəfinə adlandırılmışdır. Bununla əlaqədar olaraq, ölümünə az qalmış Tağıyev deyirdi: "mənim mükəmməl yaddaşım var və mən imzaladığım bütün kiçik və yaxud böyük müqavilələrimi unutmamışam, ancaq öz tekstil fabrikimi Leninə satmağımı heç cür yada sala bilmirəm?"

Bakının təhsil müəssisələrinin inkişafında H.Z.Tağıyevin əvəzsiz rolu olmuşdur. O, öz hesabına Şərqdə ilk dəfə avropa stilli imperatriça Aleksandra Fyodorovnanın adını daşıyan rus-müsəlman qızlar gimnaziyasını tikdirmiş, Bakı orta-texniki peş məktəbinin tikintisi üçün 100000 rubl ayırmış, eləcə də Müqəddəs Nina adına üç böyük müəssisə - ticarət, mexaniki və texniki məktəblərinin fəaliyyətini maliyyələşdirirdi. Onun tərəfindən zamanında Tağıyev teatrı kimi tanınmış, hazırda Musiqili Komediya Teatrı kimi fəaliyyət göstərən və tarixi abidə əhəmiyyəti daşıyan teatr binası inşa etdirilmişdir.

Digər böyük neft sənayeçisi və xeyriyyəçi Ağa Musa Nağıyev olmuşdur. O, 1849-cu ildə Bakıdan şimalda yerləşən Biləcəridə kəndli ailəsində dünyaya göz açmışdır. Erkən yaşlarından neft sənayesində adi fəhlə kimi çalışmış, bir qədər maliyyə əldə etdikdən sonra şəxsi işinə başlamışdır.

1896-cı ildə Musa Nağıyev mənşəcə digər kəndli ailəsinin nümayəndəsi olan Şəmsi Əsədullayevlə birgə "Böyük Buta"⁷³ adlanan yedre 242 desyatin torpaq əldə etmiş və ilk neft quyusunu qazmışdılar.

1899-cu ildə Ağa Musa Nağıyev şəxsi neft şirkətini bərqərar etdi. 1913-cü ildə "Ağa Musa Nağıyev" neft şirkəti Sabunçu 23 və Ramanı 107 ərazilərindən 6886615 pud neft hasil etmişdir. Bununla, istehsalçı quyuların sayı 27, sənayedə çalışan fəhlələrin sayı isə 600 olmuşdu.⁷⁴ Bundan əlavə, Ağa Musa Nağıyevə Qara şəhər, 2-ci zavod küçəsində yerləşən neftayırma zavodu məxsus idi. Bu zavodda 1912-ci ildə 4861238 pud təmizlənmiş ağ neft, 9914894 pud neft qalıqları, 281756 pud yüngül qazolin istehsal edilmişdir.⁷⁵

Ağa Musa Nağıyev tərəfindən Bakı şəhərində bir sıra binalar inşa etdirilmişdir. Onlardan ən böyükləri sırasında vərəmdən vəfat etmiş oğlunun şərəfinə tikdirdiyi İsmailiyə sarayı, eləcə də şəhər hospitalını nümunə göstərmək olar. Bundan əlavə, Ağa Musa Nağıyev xeyriyyəçi və Realni qimnaziyasının hamisi olmuşdur.

Ağa Musa Nağıyev

Ağa İsmayıl Nağıyev
Ağa Musa Nağıyevin oğlu

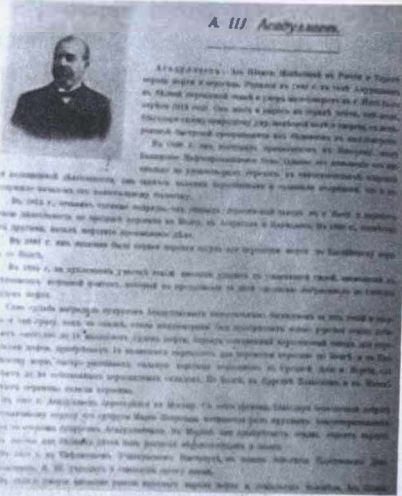
1919-cu ildə, yəni Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulmasından əvvəl vəfat etməsinə baxmayaraq, nəvəsi Dilərə xanımın sözlərinə görə, Ağa Musa Nağıyevin məzarı dörd dəfə dəyişdirilmiş, ailəsi isə repressiyalara məruz qalmışdı. Onun qəbrinin sonuncu ünvanı kasıb ailədə doğulub böyüdüüyü və təkə öz sahibkarçılıq bacarığı ilə cəmiyyətdə yüksək yerə nail olduğu doğma Biləcəri kəndindədir.

Günümüzədək gəlib çatan mənbələrdə milli burjuaziyamızın bezi nümayəndələrinin sahibkarlıq fəaliyyətlərinin qısa təsviri ilə rastlaşmaq mümkündür: Şəmsi Əsədullayev, Abdulla-Kərbəlayi Zərbəliyev, Teymur Qulubəyov, Nəcəf Məmmədov və s.

Əsədullayev Ağa Şəmsi. Rusiya və Avropada neft və ağ neft şahı kimi tanınırdı. 1840-cı ildə Əmircan kəndində kasıb ailədə dünyaya göz açmış və 21 aprel 1930-cu ildə Yalta şəhərində milyonçu kimi vəfat etmişdir. İnsanların fitri zəkası, möhkəm iradəsi və enerjisi sayəsində kasıbdan milyonçuya çevrildiyi neft ölkəsində yaşamışdır.

Ağa Şəmsi Əsədullayev

Informasiya vərəqi

1860-cı ildə Kokorevin yanına, hazırda Bakı Neft sənayesi Cəmiyyəti kimi tanınan müəssisəyə prikazçik kimi işə düzəlmiş, bu iş onu heç cür qane etmədiyindən geniş və azad fəaliyyətə can atdığından, xırda ağ neft və duz podratçılığı ilə məşğul olmuş və bununla varlanmasının əsasını qoymuşdur.

1875-ci ildə duz podratçılığını tərk etmiş, Bakı şəhərində ağ neft zavodunu açmış və fəaliyyətini Volqaboyuna, Astraxan və Sarısına yönəltmişdir. 1890-cı ildə digərləri ilə neft sənaye işlərinə başlamışdır.

1891-ci ildə Xəzər dənizində və Volqa çayında neft daşımaları ilə məşğul olmaq üçün ilk buxar şxunu sifariş etmişdir.

1895-ci ildə onun əldə etdiyi torpaq sahəsində salnamələrdə adı çəkilən nə-

İmperatriçə Aleksandra Fedorovna adına rus-müsləman qadın gimnaziyası

həng neft fontanı vurmuşdur. Fontan 56 gün davam etməklə, gündəlik 1600000 pud neft vermişdir.

Bundan sonra Əsədullayevlər yeni torpaq sahələri əldə etmiş və gün ərzində 10 mln ş pud neftə sahib olmuş, neftin emal edilməsi üçün şəxsi ağ neft zavodunu inşa etdirmiş, məhsulun Voqa və Xəzər dənizi ilə daşınması üçün daha 15 maye daşıyan paroxod əldə etmiş, Orta Asiya və İranda ağ neft ticarətini inkişaf etdirir və orada 36 şəxsi ağ neft ambarlarına sahib olurlar. Volqaboyunda, Polşa Çarlığında və Moskvada nəhəng ağ neft ambarlarına yiyələnirlər.

1905-ci ildə Əsədullayev Moskva şəhərinə köçür və bir sıra xeyriyyəçilik mərasimlərində iştirak edir. Moskva şəhərində Əsədullayev xanımı ilə torpaq sahəsi alır, di-

nindən asılı olmayaraq, bütün kasıb uşaqlar üçün korpuslar inşa etdirirlər.

1913-cü ildə Şəmsi Əsədullayev Romanovlar Sülaləsinin 300-illiyi ilə əlaqədar Tiflis Müəllim İnstitutunda öz adına iki stipendiya təsis edir.

1913-cü ildə neft şahı və dahi insan sayılan Şəmsi Əsədullayev gözəlilmədən həyatla vidalaşır və bununla o xeyriyyəçilik işlərini davam etdirə bilmir.

"T.Qulubəyov və N.Məmmədov" Ticarət Evi. 1909-cu ildə Teymur-bəy Qulubəyov və Nəcəf-qulu Məmmədov tərəfindən əsası qoyulmuşdur. T.Qulubəyov 1885-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuş və orta təhsil almışdır, N.Məmmədov isə 1879-cu ildə Bakı şəhərində doğulmuş və yalnız ib-

Bakı kommersiya məktəbi

Taghiyev teatri, hazırda musiqili komediya teatri

balans yaranmağa başlamışdı. Azərbaycan milli burjuaziyası nüfuz əldə edir və onunla hesablaşmağa başlayırdılar. Müqayisə üçün nisbətən az istehsal qüvvəli müəssisələrə malik olan azərbaycan burjuaziyası və mühəndis-texniki ziyalıları neft sənaye sahəsinin, eləcə də neft texnikasının inkişafında aktiv iştirak edirdilər. Məsələn, Bakının neft tarixinə neft sənayeçisi, bir sıra kəşflərin müəllifi olan Murtuza Muxtarovun maraqlı texniki həlləri məlumdur. Almaniyada ali texniki təhsil almış Murtuza Muxtarov nəinki neft sənayesinə sahib olmuş, eləcə də quyuların podrat qazılması ilə də məşğul olurdu. Ona məxsus olan Sabunçu və Bibi-Heybətdə yerləşən mexaniki zavodlar 75 buruq alətinə malik idilər. Bu zavodlarda çalışan işçilərin sayı 1320 nəfər təşkil edirdi.⁷⁶

Şıx Əli Bəndə oğlu Balayev

Balayev Şıx Əli Bəndə oğlu mənşəcə kəndli ailəsində 1882-ci ildə Suraxanı kəndində anadan olmuşdur. Atası Əli Bəndə Bala oğlu əvvəl əhəng daşımaqla məşğul olmuş, sonra əhəng bişirimi ilə podrat götürmüş və Bakının tikintilərini əhənglə təmin edərək, şəxsi biznesini qurmuşdur. Gənc yaşlarından Şıx Balayev də atasına kömək edir, əhəng daşınması ilə məşğul olur, daha sonra isə Lionozovun neft sənayesinin neft mədənlərinə içməli su daşmalarına başlayır. Eyni zamanda, o, mədən neftinin təmizlənməsi və yığılması işlərinin təşkili ilə də məşğul olur. Adətən mədənin neftdən təmizlənməsi işləri güclü fontanlardan sonra həyata keçirilməyə başlanırdı. Bununla, neft mədəninin təmizlənməsi təşkilatçıları bu işdən yetərincə gəlir əldə edə bilirdilər. Bu iş xoşagələn hesab olunmasa da, Şıx Balayevin sonralar neft sənayeçisinə çevrilməsinin əsasını qoydu.

Suraxanı kəndinin ağsaqqalları onun qətiyyətli olmasını və ən çətin anlardakı qorxmazlığını xatırlayırlar. Bundan əlavə, Şıx Balayevin Bakı şəhərində kifayət qədər tanınmış sima olması söylənilir. Artıq 20 yaşında Şıx Balayev müəyyən maliyyə kapitalına malik olan nüfuzlu bir insana çevrilir. O, xüsusi təhsilə malik olmasa da, avropa xarici görünüşlü bir insan olub, rus və fars dillərində gözəl danışa bilmişdir. Onun dostları və yaxınları onunla məsləhətləşir, hətta bəziləri ondan çəkinməyə başlayır. Onun artan nüfuzu neft sənayeçilərinin diqqətini cəlb edir və

onlar Şıx Balayevə özlərinə məxsus neft mədənlərinin mühafizəsini təşkil etməyi həvalə edirlər. Onların sırasında böyük neft sənayeçisi Lianozovun da adına rast gəlinir. Gələcəkdə Şıx Balayev Balaxanı-Sabunçu dairəsinin bütün neft mədənlərinin mühafizəsini öz üzərinə götürür.

Suraxanı kəndinin sakini Şahbalanın sözlərinə görə: "Bir dəfə, 1906-cı ildə Stalin Balaxanı-Sabunçu neft sənayesi fəhlələri arasında təbliğat apararaq, onları tətillərə çağırırdı. Bunu gören xüsusi keşikçilər Stalini həbs edir və əl-qolunu bağlayaraq, istifadəsiz quyuya atmaq istəyirlər. Bundan xəbər tutan Şıx Balayev hadisə yerinə gəlir və keşikçiləri dayandırır. Beləliklə, milyonlarla günahsız insanı zindanlarda və həbs düşərgələrində çürütmüş gələcəyin diktatoru rüsvayçı ölümdən qurtulmuşdu. Şıx Balayevin "xalqların atasını" qurtarmasına baxmayaraq, 1924-cü ildə o, Bakı buxtasında yerləşən Nargin adasında güllələnmişdir".

XX əsrin əvvəllərində Şıx Balayev Balaxanı-Sabunçu dairəsində bir neçə nefli torpağa yiyələnir və neft sənayeçisinə çevrilir. 1909-cu ildə Zəfər Babayevlə birgə kontoru Bakı şəhəri Krasnovodsk küçəsi, 1 ünvanında yerləşən "Z.Babayev və Ş.Balayev" şirkətinin əsasını qoyur. 1913-cü ildə "Z.Babayev və Ş.Balayev" şirkəti Sabunçu V-9 ərazisində 4 istismar edilən neft quyusundan 342570 pud neft əldə edilir.⁷⁷ Bundan əlavə olaraq, "Z.Babayev və Ş.Balayev" şirkəti Tumanyan Qardaşları və Lavarevin neft sahələrini oradakı bütün avadanlıqlarla birgə əldə etməyə nail olur.⁷⁸

Şıx Balayev böyük maliyyə ehtiyatları və şəxsi keyfiyyətlərinə görə Bakının elitəsi tərəfindən qəbul olunmağa başlayır. O, həm Bakıda, həm də Tiflis və Petroqradda yüksək çinli məmurlarla tanışlığa malik olmuşdur. Bu səbəblərdən, sadə insanlar, adi əməkçilər, əsasən onun həmkəndliləri bürokratik idarələr qarşısında müdafiə olunmaq ümidləri ilə çox vaxt ona müraciət edirlər.

Şıx Balayevin Bakıda Koba təxəllüsü ilə məşhur olan Stalinlə şəxsi tanışlığının olması barədə şifahi məlumatlar vardır.

"Dəyanət"⁷⁹ neft cəmiyyətinin həmtəsisçisi olan neft sənayeçisi Məmməd Ağa Yusif Məmmədov 1886-cı ildə tanınmış qızıl və gümüş ustası Hacı Zeynalabdin Məmmədovun ailəsində dünyaya gəlmişdir.⁸⁰

Neft sənayesi sahibi, "Dəyanət"
neft cəmiyyətinin həmtəsisçisi
Məmməd Ağa Yusif Məmmədov

Texniki məktəbi bitirdikdən sonra, gənc Məmməd Ağa Yusif öz qısa ömrünü* bütövlüklə neft işinə həsr etmişdir. Məmmədovlar ailəsinə Suraxanı və Binəqədidəki neft sahələri, Bakı şəhərində iki bina, Şüvəlan, Mərdəkan, Fatmayı, Bül-Bülə, Qala kəndlərində bağ yerləri və gələcəkdə neft hasil etmək məqsədilə kəşfiyyat quyularının qazılmasını nəzərdə tutduqları Qobustan otlaqlarındakı ərazilər⁸¹ məxsus idi.

Rəsulov qardaşları Binəqədidə "Komar" neft sənaye sahələrinə sahib idi.⁸² Bundan əlavə olaraq, qardaşlardan biri Həmid Rəsulov, Volqa çayı boyu Rusiyanın digər şəhərlərinə ağ neft göndərən neftdaşıyan gəmilərə, eləcə də Xəzər dənizində üzən bir neçə paraxodlara sahib idi.

Quliyev qardaşlarının neft şirkəti Sabunçu V sahəsində 1907-ci ildən etibarən neft hasilatı ilə məşğuldur.

1913-cü ildə üç quyudan cəmi 158475 pud neft əldə edilmişdir.

"Hacinski İsa-bey" neft şirkəti neft hasilatına 1903-cü ildən başlamış, 1913-cü ildə Balaxanı 6,9 və Sabunçu XVI sahələrindəki 12 quyuyu-

Ağa Bala Quliyev

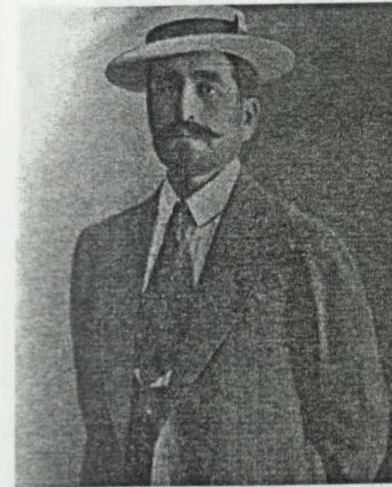

İsbəy Hacinski

Mir Tağı Mir Babayev

* Məmməd Ağa Yusif uzun çəkən ağır xəstəlikdən sonra 1922-ci ildə vəfat etmişdir

Ağa Şərif bəy Aşurbəyov

Əli bəy Aşurbəyov

Bala bəy Aşurbəyov
həyat yoldaşı İsmət xanım

Hacı Əhməd bəy Aşurbəyov
İsvəçrədə

Neft sənayeçisi
Zəfər Babayev

dan cəmi 774126 pud neft hasil olunmuşdur. Bundan əlavə, İsabəy Hacinski "Hacinski İ. və Qədimov Qardaşları" şirkətinin həmtəsisçisi olmuş və bu şirkət 1913-cü ildə 293884 pud neft əldə etmişdir.⁸³

"Mir-Babayev Mir-Taği" şirkətinin təsisçisi keçmişdə tanınmış musiqiçi olmuş Mir-Taği Mir-Babayev olmuşdur. Toyların birində xanəndəlik edən Mir-Tağının ifa etdiyi Muğam yuxarıda adı çəkilən sənayeçi Sıx Balayevin o qədər xoşuna gəlmişdi ki, əvəzində sənayeçi Balaxanıdakı torpaq sahələrindən birini ona bağışlamışdır.⁸⁴ Sonralar bu ərazidə neft aşkar edildiyindən, keçmişdəki xanəndə varlı neft sənayeçisinə çevrilmişdir. Onun şirkəti Balaxanı 16, Sabuçu 51, 72 və Ramanı 48 sahələrində neftli torpaqlara sahib idi.

1913-cü ildə şirkətin 20 quyusundan cəmi 1936205 pud neft hasil edilmişdir.⁸⁵ Bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra Mir-Taği Fransa və İranda yaşamış, 1953-cü ildə, 86 yaşında Tehran şəhərində dünyasını dəyişmişdir.

Bakının neft sənayesinin inkişafına qədim zadəgan ailəsi olan Aşurbəyovlar öz tövhələrini vermişlər. Bir sıra neft emal edən şirkətlər onlara məxsus olmuşdur: "Aşurbəyov İbrahim-bəy", "Aşurbəyov İbrahim-bəy və qardaşları", "Ağası-bəy və Ağa Şərif bəy Aşurbəyovlar", "Əlibəy və Balabəy Aşurbəyovlar". Bu şirkətlər Sabunçu 54, Sabunçu XVI, Sabunçu 137 və 175⁸⁶ neft mədənlərində ərazilərə malik olmuş və 1913-cü ildə onlar tərəfindən 1,5 mln. pud neft hasil olunmuşdur. Aşurbəyovlar ailəsi aktiv surətdə bütün xeyriyyəçilik mərasimlərində iştirak edirdilər. Onların maliyyə dəstəyi ilə Avropa ölkələrində və Rusiyada gənc azərbaycanlılar təhsil alır, sonralar onlardan bir neçəsi elmin müxtəlif sahələrində görkəmli alimlərə çevrilmişdilər.

Hacı Əhməd Ağabəy Aşurbəyovun qızı, uzun ömür sürən Rəhilə xanım başa düşə bilmirdi ki, nə üçün Bakıda xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşhur olan və milli infrastruktur üçün bir çox işlər görmüş atası Səmərqəndə (Özbəkistan) sürgün olunmalı və orada dünyasını dəyişməli idi və niyə onun beş gənc yaşlarında olan qardaşı hakimiyyət tərəfindən repressiyalara məruz qalmış, onlardan biri isə, 1938-ci ildə DİXX-nin "üçlər məhkəməsinin" qərarı əsasında güllələnmişdir.

Rəhilə xanım Aşurbəyova,
Hacı Əhməd Ağa bəy Aşurbəyovun qızı

Əlbəttə, bu milli burjuaziyamızı təmsil edənlərin tam siyahısı deyil. Hər bir şəxsiyyət ayrılıqda Rusiya İmperiyasının süqutu ərəfəsində Azərbaycanın burjuaziya sinfinin yaranması və inkişafı prosesinin mərhələlərini öz üzərində nümayiş etdirmək qabiliyyətindədir.

Xarici kapitalın təsiri ilə müəyyən sahibkarlıq mədəniyyətinin yaranması və müəssisə işçilərinə yeni münasibətin formalaşması baş verirdi. Fəhlələr üçün xəstəxana, qəşəbələr (Sabunçu-

da fəhlələr üçün salınmış Nobel qəşəbəsi), məktəblər və s. tikilirdi. Maraqlıdır ki, Nobel üslubunda fəhlə qəşəbələrinin salınmasını digər sahibkar Benkendorf da təkrarlamışdır. 1911-1912-ci illərdə Abşeronun ən şərq hissəsində, Qala kəndinin yaxınlığında fəhlələrin yaşayışı üçün lazımı şəraitlə təmin olunmuş qəşəbə salınmışdır. Analoji qəşəbə Yeni Ramanıda da tikilmişdir.

Azərbaycanın milli burjuaziyasının ən görkəmli nümayəndələri Sovet hakimiyyəti rejiminin bərqərar olunması ilə əsasən repressiyalara məruz qalmış, digər hissəsi isə ölkəni tərk etmişdir.

İstinadlar

- ¹ С.Б. Ашурбейли Очерки истории средневекового Баку. Баку, 1964 г.
- ² "Рапорт Бакинского уездного начальника М.Т.Демонтьева управляющему Шамахинской губ. вице губернатору В.И.Смиттену со сведениями о естественно-географических условиях, населении и экономике уезда" Документы по истории Баку. 1810-1917 г. Азербайджанское государственное издательство. Баку, 1978 г., стр. 17-19.
- ³ N.V.Velixanlı IX - XII esr Ərəb coğrafiyaşünas səyyahlar Azərbaycan haqqında Bakı., 1974, səh .58.
- ⁴ N.V.Velixanlı IX - XII esr Ərəb coğrafiyaşünas səyyahlar Azərbaycan haqqında Bakı., 1974, səh .162.
- ⁵ Ал-Истархи Из книги путей и царств. (МОМПК). Вып. 29. Тифлис, 1901, стр. 25.
- ⁶ Вторая записка Абу- Дулафа. М., стр 12.

- ⁷ Якут ал - Хамави "Муджам ал - булдан" (Сведения об Азербайджане). Перевод с арабского З.М. Буниатова и П.К. Жузе . Б.1983, стр. 16.
- ⁸ Моисей Каганкатвацци. История Агван. Пер. К.Патканова. СПб, 1861. Гл В
- ⁹ Хамдаллах Казвини "Нузхат ал - Клуб" (материалы по Азербайджану), Перевод с английского З.М. Буниатова, перевод с персидского И.П. Петрушевского. Б., 1983, стр. 58.
- ¹⁰ Абд ар-Рашид ал-Бакуви (XV в.) Китаб Талхис ал-асаф ва'аджаиб ал-малик ал-Какхар. Изд. Текста, период, предисловие, примечания и приложения З.М.Буниатова. М., 1971, стр. 89-90.
- ¹¹ Львов В.Л. В нефтяном царстве. Государственное издательство РСФСР. Берлин, 1922 г., стр. 53-55.
- ¹² Эвлие Челеби Книга Путешествия. Вып. 3 М. , 1983, стр. 167- 168
- ¹³ И. П. Петрушевский. Азербайджан в XVI-XVII вв. Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. I, Баку., 1949. стр 2 89.
- ¹⁴ Elə oğada səh. 289.
- ¹⁵ И.Г.Гербер. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728. стр 99. Сборник История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы. М., 1958 г.
- ¹⁶ Цит. По С.Б. Ашурбейли Очерки истории средневекового Баку, 1964 г, стр 197
- ¹⁷ Ашурбейли С.А. Очерки истории средневекового Баку. Б., 1964 г, стр 198.
- ¹⁸ Документы по истории Баку. 1810-1917 г. Азербайджанское государственное издательство. Баку, 1978 г., стр. 11-12. Со ссылкой на ЦГИА Азерб. Респ., ф. 24, оп. 1, д.1, л.91..
- ¹⁹ Документы по истории Баку. 1810-1917 г. Азербайджанское государственное издательство. Баку, 1978 г., стр. 13-14. Со ссылкой на ЦГИА Азерб. Респ., ф. 24, оп. 1, д.21, лл. 109-110.
- ²⁰ Документы по истории Баку. 1810-1917 г. Азербайджанское государственное издательство. Баку, 1978 г., стр. 15
- ²¹ Пажитнов К.А. Очерки по истории Бакинской нефтедобывающей промышленности. Государственное научно-техническое издательство нефтяной и горно-топливной литературы. Москва-Ленинград, 1940, стр. 18, со ссылкой на "Акты Кавказской археографической комиссии, т. В, № 397.
- ²² Пажитнов К.А. Очерки по истории Бакинской нефтедобывающей промышленности. Государственное научно-техническое издательство нефтяной и горно-топливной литературы. Москва-Ленинград, 1940, стр. 16.
- ²³ Пажитнов К.А. Очерки по истории Бакинской нефтедобывающей промышленности. Государственное научно-техническое издательство нефтяной и горно-топливной литературы. Москва-Ленинград, 1940, стр. 17, со ссылкой на Фонд департамента горных и соляных дел, отделение IV, стол 1, 1821 г., № 812.
- ²⁴ Рагозин В. Нефть и нефтяная промышленность. С.-Петербург, 1884 г., стр. 243.
- ²⁵ По данным, помещенных в Записках Кавказского отдела Русского географического общества за 1864 г., т. VI, Сборнике сведений о Кавказе (1872 г., т.II и сборника статистических сведений о горнозаводской промышленности за 1908 г а

- Управления и приведенных в книге Пажитнова К.А. Очерки по истории Бакинской нефтедобывающей промышленности. Государственное научно-техническое издательство нефтяной и горно-топливной литературы. Москва-Ленинград, 1940, стр. 28.
- ²⁶ Пажитнов К.А. Очерки по истории Бакинской нефтедобывающей промышленности. Государственное научно-техническое издательство нефтяной и горно-топливной литературы. Москва-Ленинград, 1940, стр. 29.
- ²⁷ Пажитнов К.А. Очерки по истории Бакинской нефтедобывающей промышленности. Государственное научно-техническое издательство нефтяной и горно-топливной литературы. Москва-Ленинград, 1940, стр. 29.
- ²⁸ Пажитнов К.А. Очерки по истории Бакинской нефтедобывающей промышленности. Государственное научно-техническое издательство нефтяной и горно-топливной литературы. Москва-Ленинград, 1940, стр. 44.
- ²⁹ Рагозин В. Нефть и нефтяная промышленность. С.-Петербург, 1884 г., стр. 245-246.
- ³⁰ Сборник История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы. М., 1958 г.
- ³¹ Сборник История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы. М., 1958 г.
- ³² Пажитнов К.А. Очерки по истории Бакинской нефтедобывающей промышленности. Государственное научно-техническое издательство нефтяной и горно-топливной литературы. Москва-Ленинград, 1940, стр. 24, со ссылкой на "Горный журнал", 1827 г., кн. IX.
- ³³ Пажитнов К.А. Очерки по истории Бакинской нефтедобывающей промышленности. Государственное научно-техническое издательство нефтяной и горно-топливной литературы. Москва-Ленинград, 1940, стр. 26-27.
- ³⁴ Кулиев С.М. Из истории развития техники бурения в Азербайджане.Сб. "Летопись науки в Азербайджане. II. Б., 1969 г. стр. 103-114. "На одном из ручных колодез была надпись, что этот колодез выкопал мастер Аллахяр Мамеднур оглы и сдал в эксплуатацию в 1594 году" - стр. 103.
- ³⁵ Пажитнов К.А. Очерки по истории Бакинской нефтедобывающей промышленности. Государственное научно-техническое издательство нефтяной и горно-топливной литературы. Москва-Ленинград, 1940, стр. 23.
- ³⁶ Лисенко К.И. Очерк современного состояния производства нефти в России и о применении нефти как топлива. Записки РТО, 1876, вып. 6, т.2, стр. 355.
- ³⁷ Двадцатипятилетие товарищества нефтяного производства Бр.Нобель.С.-Петербург.1904 г.,стр.52.
- ³⁸ Выписка из путешествия Иоанна Лерхе, продолжавшегося от 1733 по 1735 год. Новые ежемесячные сочинения, ч. XLIII, м-ц январь, СПб., 1790, стр. 84, 86-87. Цит. По С.Б.Ашурбейли. Очерки истории средневекового Баку. Баку 1960, стр. 197.
- ³⁹ ЦГИА Азерб. Республики, ф. 24, оп. 1, д. 161, л.л. 6-7 об.
- ⁴⁰ Рагозин В.И. Бакинская нефтяная промышленность. С.-Петербург. 1884 г.
- ⁴¹ Бондаревский Б.М. Советская нефть. М. 1926 г.
- ⁴² Пагозин В.И. Бакинская нефтяная промышленность. С.-Петербург. 1884 г.

- ⁴³ Нефтяной конгресс и парижская выставка. Нефтяное дело. 1901 г., №1, стр. 35
- ⁴⁴ Рагозин В.И. Бакинская нефтяная промышленность. С.-Петербург. 1884 г.
- ⁴⁵ Рагозин В.И. Бакинская нефтяная промышленность. С.-Петербург. 1884 г.
- ⁴⁶ Рагозин В.И. Бакинская нефтяная промышленность. С.-Петербург. 1884 г.
- ⁴⁷ Рагозин В.И. Бакинская нефтяная промышленность. С.-Петербург. 1884 г.
- ⁴⁸ Рагозин В.И. Бакинская нефтяная промышленность. С.-Петербург. 1884 г., стр. 244
- ⁴⁹ Двадцатипятилетие товарищества нефтяного производства Бр.Нобель. С.-Петербург.1904 г.,стр.51.
- ⁵⁰ ЦГИА Азерб. Респ., ф.92, оп.4, д.13, л.79
- ⁵¹ Львов В.Л. В нефтяном царстве. Государственное издательство РСФСР. Берлин, 1922 г., стр. 44-45.
- ⁵² Рагозин В.И. Бакинская нефтяная промышленность. С.-Петербург. 1884 г. стр. 261-263.
- ⁵³ "Нефтяное дело", 1899 г., № 23, стр. 867.
- ⁵⁴ ЦГИАЛ, ф. 1276, оп. 6, д. 203, лл. 87-88.
- ⁵⁵ ЦГИАЛ, ф. 396, оп. 6, д. 23, л. 30
- ⁵⁶ Газета "Вышка" от 11 октября 1930 года.
- ⁵⁷ Шапсович М.С. Весь Кавказ. Промышленность, торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. стр. 87.
- ⁵⁸ Нефтяной конгресс и парижская выставка. Нефтяное дело. 1901 г., №1, стр. 35.
- ⁵⁹ "К вопросу о поощрении и премирования изобретений по нефтяной технике". Нефтяное дело, 1900 г., № 10, стр. 571.
- ⁶⁰ Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1913 год, стр. 98-97.
- ⁶¹ Рагозин В.И. Бакинская нефтяная промышленность. С.-Петербург. 1884 г. стр. 271.
- ⁶² Рагозин В.И. Бакинская нефтяная промышленность. С.-Петербург. 1884 г. стр. 276.
- ⁶³ Львов В.Л. В нефтяном царстве. Государственное издательство РСФСР. Берлин, 1922 г., стр. 36 - 39.
- ⁶⁴ Львов В.Л. В нефтяном царстве. Государственное издательство РСФСР. Берлин, 1922 г., стр. 43-44.
- ⁶⁵ ГИА АР ф.92, оп. 1, д. 3449, л.3
- ⁶⁶ ГИА АР ф.92, оп. 1, д. 3449, л.14
- ⁶⁷ Рагозин В.И. Бакинская нефтяная промышленность. С.-Петербург. 1884 г. стр. 274.
- ⁶⁸ Стоимость эксплуатации нефтяной скважины в Баку. Нефтяное дело, 1901 г. № 1, стр. 6-11.
- ⁶⁹ Рагозин В.И. Бакинская нефтяная промышленность. С.-Петербург. 1884 г. стр. 275.
- ⁷⁰ М.С.Шапсович. Весь Кавказ. Промышленность, Торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. Баку, 1914 г.
- ⁷¹ М.С.Шапсович. Весь Кавказ. Промышленность, Торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. Баку, 1914 г.
- ⁷² Арх. Ф.61.д.№115.лл 8-12.фонд 276, опись 8, дело165
- ⁷³ Nuriyeva Z.N. Azərbaycan Sənayesində Milli burjuaziya. "Altay" nəşriyyatı. Bakı. 1999-cü il, s. 10.

- ⁷⁴ Шапсович М.С. Весь Кавказ. Промышленность, торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. стр. 110.
- ⁷⁵ Шапсович М.С. Весь Кавказ. Промышленность, торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. стр. 132.
- ⁷⁶ Шапсович М.С. Весь Кавказ. Промышленность, торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. стр. 128.
- ⁷⁷ Шапсович М.С. Весь Кавказ. Промышленность, торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. стр. 94.
- ⁷⁸ Арх. Ф.43, опись 2, дело1272, 2045
- ⁷⁹ Шапсович М.С. Весь Кавказ. Промышленность, торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. стр. 100.
- ⁸⁰ ЦГИА Аз. ф. 43, оп 4. д. 2787, л. 351 оп 4, д. 357, л. 61
- ⁸¹ ЦГИА Аз. ф. 43, оп 2. д. 4859, л. 1, 19; ф. 535, оп 1. д. 437, л. 317-324; ф. 535, оп 1. д. 345, л. 131-136; ф. 535, оп 1. д. 347, л. 262-272; ф. 535, оп 1. д. 471, л. 345-347; ф. 43, оп 2. д. 4851; ф. 43, оп 3. д. 1431, л. 50; ф. 389, оп 1. д. 980, л. 166, д. 1062, л. 196-197.
- ⁸² Шапсович М.С. Весь Кавказ. Промышленность, торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. стр. 114.
- ⁸³ Шапсович М.С. Весь Кавказ. Промышленность, торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. стр. 98.
- ⁸⁴ Фиридун Шушински Азярбайџан халг мусигичилъри. Баку, 1985 ил. с. 31.
- ⁸⁵ Шапсович М.С. Весь Кавказ. Промышленность, торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. стр. 108.
- ⁸⁶ Шапсович М.С. Весь Кавказ. Промышленность, торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. стр. 92.

Azər Əmiraslanov*

**Qəsəbələrin sosial-iqtisadi göstəricilərinin
və yerli əhalinin həyat səviyyəsinin tədqiqi
(2004-cü ilə qədər)**

Giriş

Tarazlı və dayanıqlı inkişafın mühüm şərtlərindən biri ölkə iqtisadiyyatının həm sektorlar üzrə, həm də bölgələr üzrə inkişaf etdirilməsidir. Bu gün hər iki istiqamət üzrə tarazlı inkişaf Azərbaycan üçün aktual xarakter daşıyır. Belə ki, neft sektorunun üstün inkişafı fonunda sənayenin digər sahələri hələ də ətalətli fəaliyyət göstərməkdədir. Doğrudur qeyri-neft sektorunda bir sıra yeni emal müəssisələri yaradılsa da, bütövlükdə bu sektor iqtisadiyyatda hələ həlledici rol oynamır. İnvestisiyaların, əsas hissəsi məhz neft sənayesinə və onunla bağlı sahələrə yönəlir. Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindəki differensasiya da dərinləşməkdədir. Bakı şəhərinin infrastrukturunu, sosial-iqtisadi həyatı böyük sürətlə inkişaf etdiyi halda əyalətlər bu inkişafdən təcrid olmuş vəziyyətdədir. Təzadlı cəhət bundan ibarətdir ki, əyalətlərdən fərqli olaraq sürətlə yeniləşən Bakı şəhərinin fonunda ətraf kəndlər və qəsəbələr sosial-iqtisadi inkişaf və infrastruktur baxımından xeyli geri qalır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu qəsəbələrin bir çoxunda ölkə sənayesinin əsasını təşkil edən neftçixarma müəssisələri yerləşmişdir. Bu kimi qəsəbələr içərisində Sabunçu, Suraxanı və Balaxanı xüsusi olaraq qeyd edilə bilər. Azərbaycanın neft hasilatı tarixində önəmli yer tutan bu qəsəbələrin nəinki inkişaf etdirilməsi, hətta reabilitasiyasına ciddi ehtiyac vardır. Bu qəsəbələrin hər birində məhdud sayda yeni müəssisələr tikilib istifadəyə verilsə də, mövcud sosial-iqtisadi problemlərin həll edildiyini söyləmək olmaz.

* Bu məqalə müəllifin Bakıda 2005 ildə çap olunmuş Milli və Beynəlxalq Araşdırmalar Mərkəzinin "Açıq Səma Neft Tarix Muzeyi: Abşeronun İnkişaf Potensialının Tədqiqi" hesabatındandır.

Həm sorğunun nəticələri, həm də statistik məlumatlar əsasında ərazinin mövcud sosial-iqtisadi vəziyyəti öyrənilmişdir. Əsas məsələ dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasətin yerli əhalinin həyat şəraitinə nə dərəcədə təsir etməsini müəyyənləşdirməkdir. Hesabatda ərazidə yerləşən müəssisələrin xarakteristikası verilmiş və yerli iqtisadiyyatın aparıcı sahələri, açılan iş yerləri barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır. Xidmət və inşaat sektorunun nə dərəcədə inkişaf etdiyi, sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti, özəlləşdirmənin gedişi araşdırılmışdır. Ümumi iqtisadi vəziyyətin xarakteristikası ilə yanaşı, mövcud iqtisadi potensial, xüsusilə də yerli müəssisələrin ixracat imkanları, qeyri-neft sektorunun inkişafı perspektivləri, potensial investisiya layihələri qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası

Hər üç qəsəbənin sosial-iqtisadi inkişafının tədqiqi məqsədi ilə statistik məlumatlardan, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının rəsmi materiallarından, hər üç rayon üzrə dövrü mətbuatda çap olunmuş məqalələrdə əksini tapan faktlardan istifadə edilmişdir. Hazırlanmış hesabatın məlumat bazasını həmçinin sorğu nəticəsində əldə edilmiş məlumatlar təşkil edir.

**Azərbaycanın birinci neft bumu və
mövcud iqtisadi vəziyyəti**

Abşeronda neft sənayesinin inkişafı sayəsində, maliyyə kapitalının Bakıya axını müşahidə edilirdi. Yalnız XIX əsrin 90-cı illərində Balaxanıdakı və Bibiheybətdəki neft fontanı bütün dünyanın diqqətini cəlb etdi. Bakının şöhrəti getdikcə artmağa başladı. XIX əsrin ikinci yarısında Bakı kiçik bir qala şəhərindən böyük sənaye mərkəzinə çevrildi.

40 il ərzində şəhərin ərazisi 5 dəfədən çox genişləndi. Belə ki, şəhərin ərazisi 1878-ci ildə 250 ha olduğu halda, 1918-ci ildə 1300 ha çatmışdır. Şəhərin əhalisi isə 10 dəfə artaraq 20 min nəfərdən 262 min nəfərə çatmışdı. Bakının inkişafı eynən Hyustonun inkişafına bənzəyir. Hər iki şəhərdə inkişaf məhz neft amili ilə bağlı idi.

Müşahidə edilən dinamizm o illərdə Bakının maliyyə sferası üçün əsas cəhətlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. XIX əsrin əvvəllərində şəhərin gəliri 28 dəfə artaraq 51 mindən 1 milyon 423 min rubla çatmışdır. Bakının munisipal tarixi ilə bağlı aşağıdakı fakt xüsusilə maraqlıdır: belə ki, XIX əsrin sonunda özəl şəxslər tərəfindən şəhərin inkişafına 20.472 rubl məbləğində yardım göstərilmişdir.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev Bibiheybət yolunu, Bakının mərkəzində yerləşən gözoşayan sarayları, Moskvada 4 tarixi binanı tikdirmişdir. O öz hesabına həmçinin Bakıda yanğınsöndürmə stansiyası da tikdirmişdir. Tağıyev nəinki sənayeçi, o eləcə də istehsalçı idi. Hacı Zeynalabdin Tağıyev Bakı su kəmərinin tikintisində də böyük rol oynamışdır. Keçən əsrin sonunda o bura məşhur alman mütəxəssisi Lindleyi dəvət etmişdir.

Daha bir məşhur azərbaycanlı sənayeçi Ağa Musa Nağıyev Hacı Tağıyevdən daha varlı idi. Nağıyev Bakının mərkəzində möhtəşəm bir bina - İsmailiyyəni, həmçinin şəhər ətrafında xəstəxana tikdirmişdir. Əsrin əvvəlində Ağa Musa Nağıyevin hesabına şəhərin mərkəzində bir neçə möhtəşəm çoxmərtəbəli binalar tikilmişdir.

XIX əsrin 70-ci illərində Bakı neft yataqlarının növbəti sənaye inkişafında, çoxlu sayda xarici şirkətlərin regiona cəlb olunmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bakıda ilk xarici şirkət Nobel qardaşları tərəfindən yaradılmışdır. Nobel qardaşları Bibiheybətdə, Balaxanıda və Suraxanıda neft yataqlarının sahibi olmuşlar. Balaxanıdan Qara şəhərə ilk neft kəməri, neftayırma zavodu Nobel qardaşları tərəfindən tikilmişdir. Nobel qardaşları həmçinin ilk dəmiryolunu tikdirmişlər. Bugünkü gündə minlərlə neftçi Sabunçuda Nobel işçilərinin qəsəbəsində yaşayırlar.

Paris bankının başçısı məşhur fransız bankiri Alfons de Rotşild də mənfəətli Bakı neftinin hasilatında aktiv iştirak etmişdir. 1912-ci ildə istehsalın azaldılması ərzində Rotşild neftin satışı ilə məşğul olurdu. Bu günəçən Bakıda Rotşild tərəfindən tikdirilmiş binalar qalmışdır.

Alman sahibkarları da Azərbaycanda çox aktiv idilər. 1864-cü ildə Simens qardaşları Gədəbəydə mis əridən zavodun konstruksiyasına

başlamışlar. 1883-cü ildə Simens qardaşları Qalakənddə ikinci mis əridən zavodu istifadəyə vermişlər. Gədəbəydən fərqli olaraq burada elektrik enerjisi istifadə olunurdu.

1892-ci ildə Azərbaycanda Yelenendorf qardaşları Azərbaycanda ilk dəfə konyak zavodunu tikmişdilər. Üç il sonra Hummel qardaşları ikinci konyak zavodunu tikmişdilər.

Gözlənilməli kimi neft buru Azərbaycanın bütöv iqtisadiyyatının inkişafına səbəb oldu. 1900-cü ildə Azərbaycanda artıq 106 neft şirkəti fəaliyyət göstərirdi. Neft sənayesinin sayəsində sənayenin digər sektorları da inkişaf edirdi.

1913-cü ildə Azərbaycanın sənaye strukturu aşağıdakı kimi idi: neft sənayesi - 79.6%, maşınqayırma və metallurgiya - 3.4%, enerji sektoru - 0.9%, tekstil (toxuculuq) sənayesi - 2.4%, yeyinti sənayesi - 6.8%, digər sektorlar - 6.9% təşkil edirdi.

Azərbaycan inqilabi hadisələr başlanan dövrdə dünyada neft istehsal edən ən varlı ölkələrdən biri idi. Lakin inqilabi çevrilişlər Azərbaycan neft sənayesinin dağılmasına səbəb oldu. 1917-ci ildə Rusiyada noyabr hadisələri Azərbaycana öz təsirini göstərdi.

Post Sovet dövründə isə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi üçün münbit şəraitin yaradılması, milli iqtisadiyyatın bazar münasibətləri əsasında inkişafına konstitusiyon təminatının verilməsi, neft müqavilələrinin imzalanması, xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi, ölkəmizin beynəlxalq əhəmiyyətli strateji-iqtisadi layihələrə qoşulması, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi bu sahədə atılan strateji addımların nəticəsində mümkün olmuşdur.

1990-1995-ci illərdə ÜDM-in həcmi hər il orta hesabla 15% azalırdı. İqtisadi artım tempinin aşağı düşməsi inflyasiya ilə müşayiət edildiyinə görə əslində ölkədə 90-cı illərin əvvəllərində staqflyasiya müşahidə edilirdi. Azərbaycanda 1991-ci ildən başlayan və 6 il davam edən iqtisadi tənəzzülün qarşısı yalnız 1996-cı ildə alındı. İqtisadi artım artıq davamlı xarakter daşıyır. Artıq səkkiz ildir ki, ÜDM-in istehsalında artım dinamikası qorunub saxlanılmaqdadır. 1996-2003-ci illərdə ÜDM-in orta illik artım tempi 8-9% təşkil etmişdir. Təkcə 2003-ci ildə artım 11,2% olmuşdur. Bu dövrdə sənaye məhsulu istehsalı isə 6,1% artmışdır.

İqtisadi artımın təmin edilməsində özəl sektor həlledici rol oynayır. Hazırda bu sektorun payı ÜDM-də 73%, sənaye məhsulu istehsalında isə 54%-ə çatır. Qeyri-dövlət sektorunda iqtisadi artım tempi daha yüksəkdir.

Azərbaycanın strateji **valyuta ehtiyatları** 1998-ci illə müqayisədə 2,7 dəfə artaraq 1 milyard 500 milyon dollara çatmışdır. Valyuta ehtiyatlarının 800 milyon dollara yaxını Neft Fondunun, 700 milyon dolları isə Milli Bankın payına düşür.

Ölkədə məşğulluğun təmin edilməsində özəl sektor həlledici rol oynayır. Hazırda məşğul əhəlinin 70%-i özəl bölmənin, 30%-i isə dövlət bölməsinin payına düşür. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1990-cı ildə bu göstərici tamamilə əksinə olub. Yəni məşğul əhəlinin 71%-i dövlət sektorunda, 29%-i isə özəl sektorda çalışıb. Artıq məşğulluğun strukturu da Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının sürətlə inkişaf etdiyini göstərir.

Qəsəbələrin iqtisadiyyatı

Sabunçu və Balaxanı qəsəbələrinin daxil olduğu Sabunçu rayonunda əvvəllər dövlət mülkiyyətində olmuş 24 sənaye müəssisəsi artıq tam özəl-ləşdirilmiş, 1 müəssisə isə səhmdar cəmiyyətə çevrilmişdir. Sabunçu rayonunun iqtisadi potensialının əsasını neft-qazçıxarma və neft-maşınqayırma sənayesi təşkil edir. 1995-ci ildən, respublikada olduğu kimi, Sabunçu rayonunda da məhsul istehsalında artım tempi başlamışdır. Həmin dövrdən rayonda məhsul istehsalının həcmi 15,7 dəfə çoxalmış və 2003-cü ilin yekunlarına görə 300,7 milyard manat təşkil etmişdir. 2004-cü ilin 5 ayı ərzində isə rayon üzrə məhsul istehsalının həcmi ötən ilin müvafiq dövründəkinə nisbətən bir qədər də artaraq 84 milyard manata çatmışdır.

2004-cü ilin yanvar-may aylarında pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin həcmi ötən ilin müvafiq dövründəkinə nisbətən 22,6%, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmi isə 32,2% artmışdır. Sənaye müəssisələrində işləyən fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əmək haqqı 474,6 min manat olmuşdur və bu da keçən ildəkinə nisbətən 11% çoxdur. Rayonun bir sıra sənaye müəssisələri dünya bazarlarında rəqabətə tab gətirə biləcək keyfiyyətli məhsul istehsalına çalışırlar. Artıq "Bakı-Maşınqayırma" ATSC dünya bazarlarında məhsullarını satmaq üçün İngiltərənin "Mudi İnterneyşnal" şirkətindən 2003-cü ildən "ISO-9901" beynəlxalq keyfiyyət sertifikatını almışdır. Bundan başqa, "Neftqazmaş" ASC Madriddə ticarət liderləri klubu tərəfindən ticarət etibarlılığına görə beynəlxalq qızıl mükafata layiq görülmüşdür. Həmçinin "Neftqazmaş" ASC Kiyev şəhər-

rində Beynəlxalq Kadr Akademiyası tərəfindən "Şərəf" ordeni ilə təltif edilmiş və beynəlxalq "Qızıl Fortuna" təşkilatının keyfiyyət diplomuna layiq görülmüşdür. "Neftqazmaş" ASC respublikada analoqu olmayan 700 atmosfer təzyiqlə davamlı kürelə kranlar və əks-klapanlar istehsalına başlamışdır. "Zabrat-Maşınqayırma" ATSC dünya bazarlarında öz məhsulunu satmaq üçün 2004-cü ildə "Mudi İnterneyşnal" şirkətini "ISO-9001" beynəlxalq keyfiyyət sertifikatına layiq görülmüşdür.

"SUN Tea" ATSC yüksək keyfiyyətli çay istehsal etdiyi üçün Türk Standartları İnstitutu tərəfindən "ISO-9001-2000" sertifikatı, ekoloji cəhətdən təmiz məhsul istehsal etdiyi üçün isə "IMO" sertifikatı ilə təltif edilmişdir. Həmçinin gigiyenik cəhətdən dünya standartlarına cavab verdiyi üçün çay məhsulu Belçika SQS təşkilatı tərəfindən beynəlxalq gigiyenik sertifikatı almışdır.

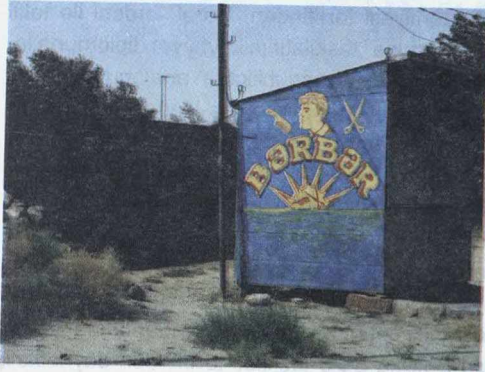
"Bakı Fındıq Emalı" müəssisəsi keyfiyyətli məhsul istehsal etdiyi üçün 2002-ci ildə Fransada beynəlxalq Avropa Milli İstehsalçılar Konfederasiyasının fərqlənmə keyfiyyət diplomu, Moskvada keçirilən "İnterdinq" sərəgisində diplom və gümüş medal, 2003-cü ildə isə Moskvada keçirilən beynəlxalq sərəgidə qızıl diplom almışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq ənənəvi olaraq neft hasilatı əraziləri kimi məşhur olan bu qəsəbələr bu gün acınacaqlı bir duruma düşmüşlər.

Qəsəbələr üzrə sahibkarlığın inkişafı problemləri

Üç qəsəbə üzrə sahibkarlığın inkişafının və iqtisadi fəallığın səviyyəsinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir. Əhəlinin sahibkarlıq fəaliyyətinin çoxçeşidli olduğunu söyləmək olmaz. Əslində sahibkarlıq fəaliyyəti üçün normal infrastrukturun olmadığı bir şəraitdə biznes inkişaf edə bilməz. Təsədüfi deyildir ki, hər üç qəsəbə üzrə özəl sektor əsasən qeyri-mütəşəkkil ticarətlə və sənətkarlıqla təmsil olunur.

Sorğunun nəticələrinə görə sakinlər sahibkarlığın inkişafına mane olan bir sıra problemləri qeyd etmişlər. Respondentlərin 59,1%-i yetərli maliyyə vəsaitinin olmamasını, 13,3%-i vergi yükünün yüksək olmasını, 13,1%-i dövlət tərəfindən maliyyə yardımının göstərilməməsini, 9,8%-i dövlət orqanlarının sahibkarlıq fəaliyyətinə müdaxiləsini özəl sektorun inkişafı yolunda başlıca maneə kimi xarakterizə edirlər.

Digər sahibkarlar kimi hər üç qəsəbənin iş adamları da kredit əldə etmə imkanlarından istifadə edə bilmirlər. Əsas çətinlik bundan ibarətdir ki, qəsəbə sakinləri kredit müqabilində girov qoymaq üçün yüksək likvidli əmlaka malik olmadıqlarına görə banklar bu qəsəbələr üzrə xırda və orta sahibkarlıq fəaliyyətini kreditləşdirməyə maraq göstərmirlər. Digər bir tərəfdən də biznes obyektlərinin yüksək gəlirlilik səviyyəsinə malik olmaması da kreditləşmə sahəsində maneələr yaradır.

Hazırkı mərhələdə hər üç qəsəbənin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri rayonda sahibkarlığın inkişafına əlverişli mühit yaratmaq və iş adamlarına lazımı kömək göstərməkdir. Sahibkarların təşkilatlandırılması, onların hüquqlarının qorunması, iqtisadi biliklərinin artırılması, məlumatlandırılması məqsədi ilə 2 may 2004-cü il tarixdə iş adamlarının iştirakı ilə toplantı keçirilmiş və Sabunçu Rayon Sahibkarlar Assosiasiyası təsis edilmişdir. Bu qurumun əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri aidiyyəti dövlət strukturları ilə sahibkarlar arasında işgüzar ünsiyyət və qarşılıqlı etimad yaratmaqdır. Sahibkarlar Assosiasiyası ayrı-ayrı qanunlara, o cümlədən Vergi Məcəlləsinə edilmiş əlavə və dəyişikliklərin sahibkarlara izah edilməsi məqsədilə iqtisadi inkişaf, vergilər və maliyyə nazirliklərinin iştirakı ilə seminar-müşavirələr keçirir.

Həyat səviyyəsi

Ardıcıl surətdə aparılan islahatlar vətəndaşların maddi rifah halının yüksəlməsinə, yeni iş yerlərinin açılmasına, əhalinin faydalı məşğulluğunun təmin edilməsinə əsaslı zəmin yaratmışdır. Bununla belə Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatda qazandığı nailiyyətləri hər bir vətəndaş gündəlik həyatında hiss etməlidir.

Bu blok üzrə əhalinin həyat səviyyəsi, xüsusilə də yoxsulluğu doğuran səbəblər öyrənilmişdir. Aparılan sorğular nəticəsində əldə edilən

məlumatlar, əhalinin gəlir və xərclərinin strukturu hər üç qəsəbə üzrə həyat səviyyəsinin aşağı olduğunu göstərir. Belə ki, hər üç qəsəbə üzrə rəyi soruşulanların 43,9%-nin ailə büdcəsində hər bir ailə üzvünə düşən gəlirlərin səviyyəsi 10 dollardan aşağıdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2003-cü ildə ölkə üzrə yoxsulluq həddinin orta göstəricisi 1 nəfər üçün 35\$ müəyyən edilmişdir. Bu rəqəmlər tədqiq olunan qəsəbələr üzrə yoxsulluq səviyyəsinin həddən artıq yüksək olduğunu göstərir.

Məşğulluğun strukturu kimi, əhalinin gəlirlərinin strukturu da qəsəbə sakinlərinin maliyyə vəziyyətinin büdcə sektorundan asılı olduğunu bir daha təsdiq edir. Belə ki, sorğuda iştirak edənlərin 47,5%-nin gəliri dövlət büdcəsindən alınan əmək haqqı hesabına formalaşır. Respondentlərin 8,9%-i öz maliyyə mənbələrini müxtəlif xidmətlərdən, 8,8%-i qeyri-müştəkkil ticarətdən, 8,6%-i özəl sektordan əldə etdiyi gəlirlər hesabına formalaşdırırlar. Vaxtilə kənd təsərrüfatı, xüsusilə də tərəvəzçilik bu qəsəbələr üzrə əsas məşğuliyyət sahəsi və gəlir mənbəyi olduğu halda, respondentlərin yalnız 1,3%-nin gəlir mənbəyinin kənd təsərrüfatı ilə bağlı olduğu müəyyən edilmişdir.

Hər üç qəsəbədə ekoloji vəziyyətin ağır olması, əhalinin içməli su təminatı ilə bağlı problemləri, alternativ gəlir mənbələrinin olmaması, həyətəni kənd təsərrüfatı sahələrinin əvvəlki tək becərilməməsi sakinlərin maddi durumunu xeyli pisləşdirmişdir. Ekoloji durum öz fəsadlarını becərilən torpaqların məhsuldarlığında da göstərməkdədir.

Qaçqınların və məcburi köçkünlərin problemi

Rəsmi məlumatlara əsasən Sabunçu rayonunun 50-yə yaxın müxtəlif sosial obyektlərində, müxtəlif binalarda 4255 ailə və 17456 nəfər məcburi köçkün kompakt şəkildə məskunlaşmışdır. Bundan əlavə ayrıca evlərdə 1198 məcburi köçkün ailəsi yaşayır.

Aparılan sorğu göstərir ki, respondentlərin 24,6%-i hər üç qəsəbəyə 1988-1993-cü illərdə köçmüşlər. Respondentlərin 21,8%-i bu qəsəbəyə köçmənin səbəbləri arasında qaçqın və ya məcburi köçkün olmasını qeyd etmişlər. Yerli əhalinin bu kateqoriyası ənənəvi olaraq kənd təsərrüfatı və maldarlıqla məşğul olduqlarına görə məskunlaşdıqları ərazidə adaptasiya və məşğulluq baxımından ciddi çətinliklər çəkmək-

dədir. Keçirilən sorğular digər bir tərəfdən də köçkün və qaçqın əhalinin yerli əhaliyə sıx inteqrasiya olunmadığını da üzə çıxarmışdır.

Məşğulluq

2004-cü ilin əvvəlindən indiyədək həyata keçirilmiş tədbirlər əsasında Sabunçu rayonu üzrə 390 yeni iş yeri açılmışdır. Habelə 30 hüquqi və fiziki şəxs tərəfindən rayonda açılmış yeni müəssisələrdə, istehsal sahələrində 209 nəfər, fəaliyyəti bərpa edilmiş 3 müəssisədə isə 181 nəfər əlavə iş yeri ilə təmin olunmuşdur.

İş yerlərinin açılması istiqamətində görülmüş bəzi fraqmentar tədbirlərə baxmayaraq, hər üç qəsəbə üzrə əhalinin məşğulluğu sahəsində mövcud vəziyyət heç də qənaətbəxş deyil. Məşğulluq sahəsində vəziyyətin qənaətbəxş olmaması bir tərəfdən müəssisələrin işləməməsi ilə, digər bir tərəfdən də qaçqın və məcburi köçkünlərin bu qəsəbələrdə məskunlaşması ilə bağlıdır. Aparılmış sorğunun ümumiləşdirilmiş nəticələri göstərir ki, hər üç qəsəbə üzrə rəyi soruşulanların 32,7%-i işsizdir. İqtisadi fəal əhali isə 49,5% təşkil edir. Məşğulluğun strukturunun təhlili göstərir ki, əhalinin 10,9%-i sənaye sahələrində, 10,3%-i xidmət sektorunda, 9,3%-i ticarət sektorunda, 8,7%-i təhsil, 7,6%-i səhiyyə sistemində çalışır. Belə bir struktur qəsəbə sakinlərinin maddi təminatının və məşğulluğunun büdcə sektorundan və sənayeden asılılıq dərəcəsinin yüksək olduğunu göstərir.

İnfrastruktur

Cari ilin sonuna kimi rayonun əksər qəsəbələrinin elektrik şəbəkəsinin yenidən qurulması və elektrik enerjisi təchizatının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə müvafiq işlərə başlanmışdır. Rayonun qəsəbə və yaşayış məntəqələrində qaz

təchizatının yaxşılaşdırılması üçün də müəyyən işlər görülmüşdür. Cari ilin əvvəlindən Sabunçu, Bakıxanov, Nardaran, Bilgəh, Balaxanı qəsəbələrində 3,5 km-dən çox yeni qaz xətləri çəkilmiş, habelə yenidənqurma və bərpa işləri aparılmışdır.

Rayonun mərkəzi və məhəllədaxili yollarında da xeyli yenidənqurma işləri aparılaraq asfalt örtükləri salınmışdır. Bakıxanov, Sabunçu, Balaxanı, Nardaran, Maştağa və digər qəsəbələrin məhəllədaxili yollarında 60 min km. asfalt örtüyü salınaraq yollar abadlaşdırılmışdır.

Bundan əlavə, rayonun daxili imkanları hesabına Balaxanı qəsəbəsində 2005, Ramana qəsəbəsində 600, Bakıxanov qəsəbəsində 250, Sabunçu qəsəbəsində 200, Zabrat qəsəbəsində 200 metr uzunluğunda yeni kanalizasiya xətləri çəkilərək istifadəyə verilmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq infrastrukturun, xüsusilə də ərazi üzrə su, qaz və elektrik enerjisi təchizatı sahəsində mövcud vəziyyətin qənaətbəxş olduğunu söyləmək olmaz.

Respondentlərin 64,2%-i içməli su əldə etmək imkanını kafi, 35,8%-i isə qeyri-kafi hesab edirlər. Məişət tullantılarının təmizlənmə səviyyəsini isə 65,8% kafi, 34,2% isə qeyri-kafi hesab edir. Kanalizasiya sistemi ilə təchizatı respondentlərin 55,7%-i kafi, 44,3%-i qeyri-kafi qiymətləndirirlər.

Sorğuya əsasən respondentlərin 67,6%-i xüsusi mənzil sahəsinə malikdirlər. 27,4% isə ənənəvi olaraq valideynlərinin evlərində yaşayırlar. 69,4% mənzil sahəsinin kafi, 30,6% isə qeyri-kafi olduğunu qeyd edirlər.

Bununla belə, respondentlərin 47,1%-i mənzil şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə ərazidən köçmək arzusunda olduqlarını bildirmişlər. Bu isə hər üç qəsəbədə əhalinin mənzil şəraitinin qənaətbəxş səviyyədə olmadığını göstərir.

Turizmin inkişafı imkanları

Tədqiq olunan ərazilərdə tarixi abidələrin və məbədgahların mövcud olması turizmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Lakin indiyə kimi hər üç qəsəbədə turizm infrastrukturunun yaradıldığını söyləmək olmaz. Ərazi üzrə turizmin inkişaf etdirilməsi məşğulluğun təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, dünyada təsdiq edilmiş təcrübəyə əsasən 1 turistə 36 nəfər xid-

mət göstərir. Bu isə bir tərəfdən xidmət sektorunun inkişafı, digər bir tərəfdən də yerli əhali və bələdiyyələr üçün alternativ gəlir mənbəyinin yaradılması deməkdir. Fikrimizcə, Bakı kəndlərinin turizm potensialının reallaşdırılması məsələləri hazırlanmaqda olan "Turizmin inkişafı proqramı"nda öz əksini tapmalıdır.

İnstitusional aspektlər

Təcrübə göstərir ki, son illər hər hansı bir ərazidə mövcud olan sosial-iqtisadi problemlərin həlli ilə tək-cə dövlət orqanları məşğul olmur. bu işə həm də özəl qurumlar və qeyri-hökumət təşkilatları da cəlb olunur. Sorğunun nəticələrinə əsasən qəsəbə sakinlərinin 69,4%-i ərazidə fəaliyyət göstərən heç bir qurumun fəaliyyətindən razı deyil. Lakin 13,9%-ni yerli icra hakimiyyəti orqanlarının, 5,5%-ni yerli özünüidarəetmə orqanlarının, 5,2%-ni özəl sektorun fəaliyyəti qane edir. Qeyri-hökumət təşkilatlarının qəsəbənin problemlərinin həllində iştirakı zəif olduğuna görə sakinlərin yalnız 2,1%-i onların fəaliyyətindən razıdır.

Nəzərdə tutulan planlar

Dövlət başçısının 24 noyabr 2003-cü il tarixli "Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında" fərmanı iqtisadi inkişafa dinamizm verilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Bu fərmandan irəli gələn bir sıra zəruri məsələnin sistemi ilə vaxtli-vaxtında həyata keçirilməsi məqsədilə 10 dekabr 2003-cü il tarixdə Sabunçu Rayon İcra Hakimiyyətində rayonun sənaye müəssisələrinin, idarə və təşkilat rəhbərlərinin iştirakı ilə geniş müşavirə keçirilmişdir. Müşavirədə fərmandan irəli gələn tələblərə müvafiq olaraq "Sabunçu rayonunun sosial-iqtisadi inkişafı üzrə 2004-2005-ci illər üzrə tədbirlər planı", "Sabunçu rayonu üzrə 2005-2008-ci illərdə iqtisadi inkişaf proqramı", Sabunçu rayonu ərazisində 2005-2008-ci illərdə əhalinin məşğulluğu üzrə proqram və "Rayonun sənaye müəssisələrində istehsal olunacaq məhsulların proqnoz planı" layihələri müzakirə edilərək təsdiqlənmişdir.

Qəbul edilmiş proqrama əsasən 2008-ci ilədək rayon ərazisində əlavə olaraq 1565 yeni iş yerinin açılması nəzərdə tutulur. Yeni iş yerləri əsasən mövcud müəssisələrdə yeni istehsal sahələrinin yaradılması, fəaliyyəti dayandırılmış sahələrin bərpası, eləcə də sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması hesabına açılacaq. Ümumiyyətlə, 2008-ci il üçün iş yeri ilə təmin olunmuş əhalinin sayının rayon üzrə 95900 nəfərə çatacağı planlaşdırılır ki, bu da 2004-cü ilə nisbətən 28000 nəfər və ya 41%- çoxdur.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf perspektivləri

Azərbaycanın sosial-iqtisadi sürətinin yaxın gələcəkdə daha da artması bir çox problemlər kimi hər üç qəsəbənin problemlərini də həll edəcək. Elə isə bu perspektivlər nədən ibarətdir?

Növbəti 5 ildə **ÜDM-in** 2,5 dəfə artırılması nəzərdə tutulur. Bu göstərici Azərbaycanda iqtisadi potensialın 2 dəfədən çox artırılması deməkdir. Buna paralel olaraq ÜDM-in adambaşına düşən həcmi də hazırkı 880 dollardan 2000-2200 dollara çatacaq. Bu isə Azərbaycanı inkişaf etməkdə olan və yoxsulluq səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmış ölkələr sırasına daxil edəcək.

Neft ixracının artması hesabına **valyuta ehtiyatlarının** həcmi genişlənəcək. Bütçə hesabına **investisiya qoyuluşları** da artırılacaq. Dövlət investisiyalarının əsasən infrastruktur obyektlərinin tikintisinə yönəldilməsi nəzərdə tutulur. Neft gəlirlərindən investisiya məqsədi ilə istifadə edilməsi üçün müvafiq mexanizm hazırlanacaq.

Hər üç qəsəbə üzrə gözlənilən perspektivlər

Hər üç qəsəbə üzrə problemlərin həddən artıq olmasına baxmayaraq, ərazinin mövcud potensialından və malik olduğu resurslardan səmərəli istifadə etməklə qəsəbələrin sosial-iqtisadi, infrastruktur və institusional problemlərini tədricən həll etmək mümkündür. Əsas məsələ mövcud potensialın hərəkətə gətirilməsidir. Aşğeronun ənənəvi sənaye

rayonunda yerləşən bu qəsəbələrin ümumi inkişafdan təcrid olunmuş vəziyyətdə qalması regional inkişafda disbalansın bariz göstəricisi kimi dəyərləndirilə bilər.

Hər üç qəsəbənin ərazisində özəlləşdirmənin ikinci dövlət proqramında nəzərdə tutulmuş orta və iri dövlət müəssisələrinin yerləşməsi gələcəkdə onların dövlətsizləşdirilməsi mərhələsində əraziyə əlavə kapitalın cəlb edilməsinə, iş yerlərinin açılmasına və iqtisadi fəallığın canlanmasına, öz işini dayandırmış müəssisələrin fəaliyyətlərini bərpa etməsinə imkan verəcək.

Təklif və Tövsiyələr

Keçirilən sorğular nəticəsində tədqiq olunan qəsəbələrin mövcud problemlərinin həllində hansı məsələlərə prioritet verildiyini müəyyən etmək mümkün olmuşdur. Respondentlərin 39,4%-i yeni iş yerlərinin açılmasını, 31,1%-i icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsini, 15,5%-i sahibkarlığın inkişaf etdirilməsini, 9,5%-i ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsini vacib hesab edir. Heç şübhəsiz, hər üç qəsəbənin sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı problemlərin həlli üzrə müvafiq təklif və tövsiyələrin hazırlanması qeyd edilən prioritetlərin nəzərə alınmasını tələb edir.

Ümumiyyətlə, tədqiq olunan qəsəbələrin sosial, iqtisadi və institusional problemlərinin həlli üzrə aşağıdakı təklif və tövsiyələri irəli sürürük:

1. Hər üç qəsəbə üzrə regionların inkişafı proqramının və yoxsulluğun azaldılması proqramının icra vəziyyətinin qiymətləndirilməsi zəruridir. Çünki ərazi üzrə mövcud problemlərin aradan qaldırılması qeyd edilən proqramların reallaşdırılmasından bilavasitə asılıdır.

2. İqtisadi fəallığın yüksəldilməsi və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində konkret tədbirlər görülməlidir. Xüsusilə də biznes treyninqlərin təşkilinə önəm verilməlidir. Yeni müəssisələrin tikintisi üçün investisiya layihələri hazırlanmalıdır.

3. Sorğunun nəticələrindən göründüyü kimi sakinlərin böyük bir hissəsi maliyyə vəsaitlərinin olmamasını sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində ciddi problem kimi göstərmişlər. Bunu nəzərə alaraq, hər üç qəsəbədə mikromaliyyətləşdirmə proqramlarının həyata keçirilməsinə, kiçik sahibkarlıq subyektlərinə mikro kreditlərin ayrılmasına başlanılmalıdır.

4. Məşğulluq probleminin həlli təkcə yeni iş yerlərinin açılması ilə məhdudlaşmamalıdır. Həm də işçilərin yeni ixtisaslara yiyələnməsinə

və ya onların ixtisaslarının artırılmasına önəm verilməli, davamlı olaraq əmək yarmarkaları təşkil edilməlidir

5. Ərazidə çoxlu sayda tarixi abidələrin olduğunu nəzərə alaraq, burada turizmin inkişafını təmin etmək olar. Bu işə hər üç qəsəbənin sabit gəlirlərini təmin edə bilər. Sadəcə olaraq bu ərazidə turizmin inkişafı potensialı qiymətləndirilməlidir. Heç şübhəsiz bu istiqamətdə zəruri işlər turizm üçün müvafiq infrastrukturun yaradılması ilə paralel həyata keçirilməlidir.

6. Əhalinin gündəlik istifadəsində olan infrastruktur obyektlərinin normal fəaliyyəti təmin edilməlidir. Xüsusilə də əhalinin qaz, elektrik enerjisi və su təchizatı yaxşılaşdırılmalıdır.

7. Qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi ərazi üzrə mövcud problemlərin sosial partnyorluq əsasında həllini tələb edir. Yəni vətəndaş cəmiyyəti, bələdiyyələr, dövlət strukturları və biznes qurumları bu sahədə əməkdaşlıq etməli və imkanları səfərbər etməlidirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatların siyahısı

1. 2004-cü ilin yanvar-dekabr ayları üzrə sosial-iqtisadi inkişaf haqqında Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı
2. "Azərbaycanın zəngin nefti." (A.Sultanov)
3. "Sabunçu rayonu: uğurlar, problemlər və vəzifələr." Xalq qəzeti, 6 fevral 2005-ci il
4. Карт-бланш на беспредел. Зеркало, 28 август 2004

Qubad İbadoğlu

Qəsəbələrin sosial-iqtisadi göstəricilərinin və yerli əhalinin həyat səviyyəsinin tədqiqi (2004-2008)

Azərbaycanın Xəzər dənizinin neft ehtiyatlarının istismarı məqsədilə xarici şirkətlərlə birgə 30 illiyə imzaladığı "Əsrin müqaviləsi"-nin 14-cü ili başa çatır. Bu ərəfədə neft hasilatının artım tempinin yüksəlməsi və dünya bazarında neftin qiymətinin bahalaşması bir tərəfdən hasilatın pay bölgüsü sxeminə Azərbaycanın xeyrinə gözlənilən dəyişikliklərin tezləşməsinə, eyni zamanda da ölkənin valyuta ehtiyatının çoxalmasına gətirib çıxarmaqdadır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun verdiyi rəsmi məlumatlara görə, 2008-ci ilin ikinci rübündən başlayaraq hasilatın pay bölgüsü üzrə Azərbaycan hökumətinə düşən mənfəət nefti 80% təşkil edir, odur ki, həmin ilin sonuna ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının 20 milyard dolları öteçəyi gözlənilir. Bu vəsaitin sosial-iqtisadi inkişafa müsbət təsiri onun nə dərəcədə ədalətli, səmərəli və şəffaf bölüşdürülməsindən asılıdır. Yazıda Bakı-Ərəfə qəsəbələrin infrastruktur inkişafında və bu qəsəbələrdə məskunlaşmış əhalinin həyat səviyyəsində baş verən dəyişikliklərin təsviri və onun sosial-iqtisadi nəticələrinin qiymətləndirilməsi aparılır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir durumu

Azərbaycanda son illər müşahidə olunan iqtisadi artım sürəti heyranətməz dərəcədə yüksək olmuşdur. Ölkədə ÜDM-in artım sürəti 2005, 2006 və 2007-ci ilin yekunlarına görə müvafiq olaraq 26,4%, 34,5% və 24,5% təşkil edib. Elmi-nəzəri tədqiqatlarda iqtisadi artımla dövlətin investisiya qoyuluşu arasında pozitiv korrelyasiya olduğu göstərilir. Azərbaycanda mövcud olan yüksək iqtisadi artım daxili mənbələr hesabına

dövlət investisiya qoyuluşlarını çoxaltmaqdadır. Əsasən özəl biznes üçün cəlbəedici olmayan infrastruktur sahələrinə investisiya yatırılması əmtəə və xidmətlərin maya dəyərini aşağı salan amil kimi qiymətləndirilsə də, onun qeyri-şəffaf şəraitdə icrası korrupsiyanın miqyaslarını genişləndirməklə bu istiqamətli qoyuluşların səmərəlilik əmsalını və pozitiv effektini aşağı salır. Digər tərəfdən qeyri-ticarəti sektorda artan məcmu tələbin yaratdığı yüksək qiymətlər rentabelliği çoxaltmış və nəticə etibarın ilə bu sektor neft bərunun yaratdığı əlavə kapitalla yanaşı, özəl bölmənin resurslarını da özünə cəlb etmişdir. Bununla da iqtisadiyyatın diversifikasiyası problem olaraq daha da dərinləşmişdir. ÜDM 9 əsas hissədən- mədən və karxana; emal sənayesi; elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı; kənd təsərrüfatı; tikinti; ticarət, ictimai iaşə və mehmanxana; nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə; sosial və qeyri-formal xidmətlər; xalis vergilər - ibarət olduğu əsasda aparılmış hesablamalar göstərir ki, 2006-cı ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün diversifikasiya əmsalı 3,3-ə bərabər olub. Əmsalın 1 və 9 ədədləri arasındakı daha çox aşağı həddə meyilliliyi iqtisadiyyatın birtərəfliyi göstərir.

Hazırda neftlə yanaşı Azərbaycan iqtisadiyyatında əhəmiyyətli artım ticarət, nəqliyyat və rabitə xidməti, eləcə də digər xidmət sektorunun da daxil olduğu qeyri-ticarəti sektorda müşahidə olunur.

Diversifikasiya əmsalının vahidə yaxın olması Azərbaycanda iqtisadiyyatın qeyri-müənasib inkişafının göstəricidir. Odur ki, Azərbaycanda tarazlı iqtisadi inkişafdan danışmağa dəymir. Tendensiya göstərir ki, neft-qaz hasilatının artması və qeyri-neft sektorunun bu artıma adekvat olmaması nəticəsində iqtisadiyyatın diversifikasiya əmsalı ilbəil aşağı düşür.

Davamlı iqtisadi inkişafın təminatçısı olaraq iqtisadiyyatın digər sektorlarında durum isə qeyri-neft sənayesinin yerində sayan vəziyyəti ilə müqayisədə müxtəlif cür şərh oluna bilər. Belə ki, konkret olaraq Azərbaycanda ümumi məşğulluğun başlıca təminatçısı kimi çıxış edən kənd təsərrüfatı istehsalında vəziyyət o qədər də ürəkəcan deyil. 2005-

2008-ci illərin statistikasına müraciət etsək görürük ki, iqtisadiyyatın sahələri arasında ən aşağı sürətlə kənd təsərrüfatı və emal sənayesi, ən yüksək sürətlə ticarət, nəqliyyat və rabitə inkişaf edib. Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun, xüsusilə də kənd təsərrüfatı və emal sektorunun tənəzzülü akademik Rıbçinskiyin "qeyri-sənayeləşmə effekti"¹ ilə daha asan izah olunur. Akademik Rıbçinski qeyd edirdi ki, məhz "Hollandiya xəstəliyi"nin təsiri ilə yeni yaranan sektor sənayenin ehtiyatlarını aparır və onu daha əlverişli sayılan neft və qeyri-ticarəti sektora cəlb edir. Ötən ilin statistikasına nəzər salarkən akademik Rıbçinskiyin elmi-nəzəri postulatının Azərbaycan iqtisadiyyatında əyani surətdə görmək olar. Odur ki, kənd təsərrüfatında mövcud olan acınacaqlı vəziyyətin nisbətən yaxşılaşdırılması üçün büdcədən kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədilə 80 milyon manat subsidiya ayrılıb. Həmin subsidiyadan istifadəyə dair qaydalar isə Nazirlər Kabinetinin 15.02.2007-ci tarixli 32 sayılı qərarı ilə müəyyənləşib.² Qaydalara görə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün sərf olunan yanacaq və motor yağlarının dəyərini orta hesabla 50%-nin dövlət tərəfindən ödənilməsinin təmin edilməsi məqsədi ilə ayrılan subsidiya hesabına istehsalçılara hər hektar əkin sahəsinin və çoxillik əkinlərin becərilməsinə görə 40 manat həcmində dövlət yardımı verilməsini müəyyən etmişdir.

2007-ci ilin yekunlarına görə, Azərbaycan iqtisadiyyatına bütün mənbələr hesabına yatırılan investisiya qoyuluşlarının cəmişi 3,2%-i məşğulluğun 38%-nə, ÜDM-in 6,0%-nə malik kənd təsərrüfatının payına düşüb. Nəticədə, həmin dövrə kənd təsərrüfatında artım 4,0%- olub.³ Beləliklə də Azərbaycanda məşğulluğun ənənəvi sahəsi olan kənd təsərrüfatı və emal sənayesi acınacaqlı duruma düşməkdədir. Bu isə əsas məşğuliyəti kənd təsərrüfatı, xüsusilə də tərəvəzçilik və meyvəçilik olan Bakı şəhərinin qəsəbələrinin sosial-iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərməkdədir.

Azərbaycanda dövlət xərcləmələri və onun Bakı şəhərinin qəsəbələrinin sosial iqtisadi inkişafında rolu

2003-2008-ci illərdə dövlət büdcəsinin xərcləri 9.168 mln. Manat, yaxud 5 dəfə artaraq 1266 mln. manatdan 11.434 mln. manata çatmış-

dir. Həmin artımların 80%-i və ya 6,5 mlrd. manatı 5 funksional xərc bölməsinin-sənaye və tikinti, müdafiə, ümumdövlət xidməti, məhkəmə hakimiyyəti və hüquq mühafizə orqanlarının saxlanması xərclərinin və əsas bölmələrə aid edilməyən xərclərin payına düşür. Eyni zamanda adekvat olaraq 2003-2008-ci illərdə büdcə xərclərinin mütləq rəqəmlərlə artımı ilə yanaşı, xərclərin ÜDM-də xüsusi çəkisinin də yüksəlməsi baş verib. 2003-2006-cı illərdə büdcə xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 3,6 bənd arataraq 17,7%-dən 21,3%-ə çatıb, 2007-ci ildə isə 24%-i ötür. Xərclərin ÜDM-də payının artımı son illər iqtisadi artım tempi ilə müqayisədə büdcə xərclərinin artım tempinin daha yüksək olması ilə bağlıdır. Təqdim olunan məlumatlardan da aydın görünür ki, 2005-2007-cı illərdə ÜDM-nin artım tempi büdcə xərclərinin artım tempindən təxminən 3 dəfəyədək geri qalıb. Belə ki, məcmu xərclərin artımı 2003-cü ildə 31,8%, 2004-cü ildə 16,5%, 2005-ci ildə 43,6%, 2006-cı ildə 77,1%, 2007-ci ildə isə 66,6% olmuşdur. Halbuki həmin illər ərzində ÜDM-nin artım sürəti 10-24% intervalında dəyişilib. Bununla yanaşı həmin illər ərzində yerli xərclərin büdcədə payının azalması, mərkəzləşdirilmiş xərclərin xüsusi çəkisinin daha da artması müşahidə olunub. Belə ki, 2003-2005-ci illərdə yerli xərclərin məcmu xərclərdə payı 9,2%-dən 25,2%-ə yüksəlmiş halda, 2007-ci ildə yenidən 12,7%-ə enib. Bu ölkədə fiskal əksmərkəzləşmə istiqamətində zəruri islahatların həyata keçirilməməsinin, həmçinin büdcənin xərc səlahiyyətlərinin kiçik bir qrup mərkəzi hakimiyyət orqanlarının əlində cəmlənməsinin göstəricisidir. Reallıqda isə bu, vəsaitlərin xərclənməsinə qapalı dairedə sərəncam verməyə xidmət edən "büdcə inhisarcılığı"dır.⁴

Bu illər ərzində Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun büdcəsi gəlirlərində də əhəmiyyətli dəyişikliklər qeydə alınmışdır. Belə ki, prezident fərmanı ilə Dövlət Neft Fondunun 2008-ci il büdcəsinin gəlirləri 10 milyard 144 milyon 743 min

200 manat, xərcləri isə 4 milyard 380 milyon 853 min 600 manat həcmində müəyyənləşdirilib. Halbuki 2001-ci ildə analoji göstərici 222 milyon, 2002-ci ildə isə 294,8 milyon manat təşkil edirdi. Həsılətın artım dinamikasına uyğun olaraq yaxın illərdə neft gəlirlərinin daha böyük sürətlə artımı gözlənilir. 2005-ci ildə neft sazişlərinin həyata keçirilməsindən əldə edilmiş vəsait təqribən 660 milyon, 2006-cı ildə 985,9 milyon, 2007-ci ildə 1555 milyon AZN (büdcəyə əsasən, proqnoz) olub. Bu da 1995-ci ilin büdcəsindən müvafiq olaraq təqribən 1.5, 2.2 və 3.5 dəfə çoxdur. Eyni zamanda rəsmi hesablamalarda 2009-2011-ci illər ərzində Azərbaycanın ümumilikdə neft satışından ən azı 60 milyard dollara yaxın gəlir götürəcəyi proqnozlaşdırılır. Neftin qiyməti bir barrel üçün 70 dollar olarsa, bu müddət ərzində hər il orta hesabla 18 milyard dollar gəlir gözlənilir.⁵ Lakin, digər tərəfdən də Azərbaycan iqtisadiyyatı hələ böyük pulların dadını hiss etməmiş onun yaratdığı problemlərin ağırsını çəkməyə başlayıb. Belə ki, 2008-ci ilin 6 aylıq yekunlarına görə, Azərbaycanın ixracatında neft və neft məhsullarının payı 97%-ə çatmış, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında birbaşa neft sektorundan daxilolmaların xüsusi çəkisi 70%-i ötmüşdür. Ölkədə formalaşmış ÜDM-in 60%-ə qədəri neft sektorunun payına düşür.⁶

Milli iqtisadiyyat məcmu təklifin genişləndirilməsində inhisarçılığın yaratdığı baryerlərlə, iqtisadiyyatın diversifikasiya əmsalının aşağı düşməsi, beynəlxalq ticarətdə müqayisəli üstünlüyun itirilməsi, qeyri-neft sektorunda ticari və qeyri-ticarəti sektorların balansının pozulması, inflyasiyanın idarəolunmaz həddə çatması kimi ciddi çətinliklərlə üzləşib. Bu şəraitdə ölkədə neft satışından əldə olunan "yüngül neft pulları" hökumət məmurlarında arxayınçılıq yaradaraq, ilk növbədə diqqəti tarazlı və davamlı inkişafa deyil, neft gəlirlərin daha tez bölüşdürülməsi uğrunda mübarizəyə yönəldib və sanki bunu bir yarışa çevirib.⁷ Hakimiyyətdaxili qruplar arasında gərginliyin artırılmasına gətirib çıxaran bu yarış iqtisadiyyatın qeyri-ticarəti sektorunda populist və əsaslandırılmamış qərarların qəbulunu sürətləndirməklə hakimiyyət və biznes arasında korrupsiya münasibətlərini daha da gücləndirib. Nəticədə neft gəlirlərinin bölüşdürülməsi zamanı klassik korrupsiya mənbəyi olan tikinti sektoru dövlət xərcləmələrinin prioritetinə çevrilib. Tikinti sektorunda həyata keçirilən bahalı layihələrin yaratdığı görüntülər bir tərəfdən hökumətin iqtisadi təbliğatının leytmotivinə çevrilsə də, digər tərəfdən də korrupsiya

reytinğinin pisləşməsinə, iqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin zəiflədilməsinə, iqtisadiyyatın bir tərəfli olaraq, yalnız qeyri-ticarəti sektorunun inkişafına gətirib çıxarıb. İldən-ildə yüksək sürətlə artan gəlirlərin fonunda iqtisadiyyatda institusional dəyişikliklərə zərurətin də yarandığı şəraitdə islahatlar arxa plana keçib, islahat adı altında psevdoinstitutlar yaradılıb. Empirik tədqiqatlar sübut edir ki, insanlar əziyyət çəkmədən əldə etdikləri vəsaitlərə bir qədər laqeyd kobud şəkildə desək başısoyuk yanaşırlar.⁸ Bu nəticəni Azərbaycanda dövlət xərcləmələrində də müşahidə etmək o qədər də çətin deyil. Neft sektorundan daxil olan yüngül pulların məsuliyyətlilik, nəticəlilik, səmərəlilik və şəffaflıq prinsiplərinə əməl olunmadan qeyri-məhsuldar sektorlarda xərclənməsi milli iqtisadiyyat üçün ciddi problemlər yaratmaqdadır.⁹

2008-ci ilin büdcəsində investisiya xərclərinin (4 milyard 434 milyon manata qədər) kəskin artımı və onun 70%-nin infrastruktur layihəsinə, həmin vəsaitin isə 40%-nin Nəqliyyat Nazirliyinin sərəncamına verilməsi belə yanaşmanın göstəricisi sayıla bilər. İnfrastruktur layihələrinin səmərəli həyata keçirilməsi və onun dövlət hesabına yeniləşdirilməsi iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən biznes xərclərinin azaldılmasına, xidmətlərin maya dəyərinin aşağı düşməsinə gətirib çıxaran amil kimi qiymətləndirilməli və təqdir olunmalıdır. Lakin, son illərin acı təcrübəsi göstərir ki, bu istiqamətdə dövlət xərcləmələri bir çox hallarda səmərəsiz və qeyri-şəffaf həyata keçirilir. Növbəti ilin büdcəsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də qeyri-məhsuldar xərclərin (investisiya və müdafiə xərcləri hesabına) artımı və onun yaratdığı neqativ sosial-iqtisadi proseslərdir ki, onlar arasında da korrupsiya və inflyasiyayaradıcı amillərin fəallaşması daha çox narahatlıq doğurur.

Ötən əsrin 70-ci illərinin ortalarından başlayaraq Səudiyyə Ərəbistanı və Nigeriya neft gəlirlərinin artımına uyğun olaraq xərcləmələri genişləndirdilər. Səudiyyə Ərəbistanı xərclərin effektiv menecmenti və iqtisadiyyatın liberallığı hesabına qeyri-neft sektorunun fenomenal inkişafına müvəffəq oldu. Nigeriya isə investisiya layihələrinin pis menecmenti və əhalinin gəlirlərinin şişirdilməsi hesabına kənd təsərrüfatına "Holland sindromu"nun neqativ təsirini sürətləndirdi, qeyri-neft sektorunun cəmi 6,5%-lik artımına nail oldu. Neft qiymətləri 80-ci illərdə aşağı düşəndə, hətta Səudiyyə Ərəbistanında da dövlət xərclərinin ixtisarı hesabına iqtisadi artım tempi aşağı düşdü. Amma hər iki ölkədə yüksək

inflyasiya dövlət xərcləmələrinin ixtisar olunmasına qədər davam etdi.¹⁰ BVF-in neoklassik inkişaf modelinin nəticələrindən çıxış edərək Azərbaycanda dövlət investisiyalarının strukturu və menecmentinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olması barədə fikir yürütmək olar. Azərbaycanın 2008-2011-ci illər üzrə rəsmi proqnoz göstəricilərinə əsasən qeyri-neft sənayesi orta hesabla ildə 6,6%, kənd təsərrüfatı isə 6,9% artacaq. Bu isə Nigeriyanın 70-ci illərdəki analoji göstəricilərinə uyğundur.

Bu vəziyyətdə makroiqtisadi göstəricilərin kontekstində Bakı şəhərinin qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi məqsədi ilə neft gəlirlərinin nə qədər ədalətli bölüşdürülməsini qiymətləndirmək maraqlıdır.

Bakı şəhərinin qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafının proqram təminatı

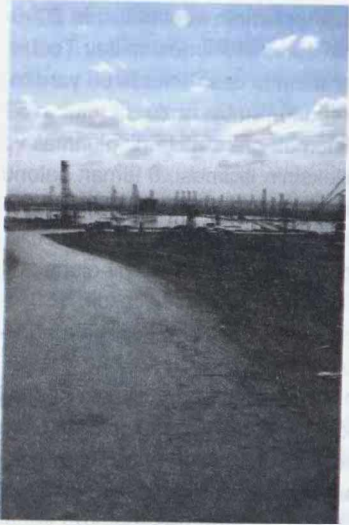
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11 fevral tarixli 24 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)" təsdiq olunmuşdur. Bu proqram çərçivəsində bəzi regionların sosial-iqtisadi həyatında köklü dəyişikliklər baş vermiş, bir sıra rayonların infrastrukturunu yenidən qurulmuş, qəsəbə və kəndlərdə təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, idman və digər sosial yönümlü obyektlərin inşası və əsaslı təmiri həyata keçirilmiş, əhalinin bir qrupunun məşğulluğu təmin edilmişdir. Bütün bunlar regionlarda inkişafı təmin etməklə bərabər, həm də əhalinin həyat səviyyəsinin keyfiyyətə yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu müddətdə ayrıca qəbul olunmuş müxtəlif proqramlar çərçivəsində Bakı şəhəri sürətlə inkişaf etmiş, onun infrastrukturunu yeniləşdirilmiş, əhalinin qaz, elektrik, su və istilik təminatı yaxşılaşdırılmış, yeni yollar salınmış və ya təmir edilmiş, şəhər abadlaşdırılmış, tikinti-quruculuq işləri vüsət almış, yüz minlərlə iş yerləri açılmışdır. Lakin şəhər ətrafında yerləşən qəsəbələr Bakının sürətli və dinamik inkişafından müəyyən qədər kənarda qalmışdır. Həmin qəsəbələrin kompleks inkişafının təmin edilməsi və problemlərinin aradan qaldırılması (kommunal xidmətlər, məktəblərin və səhiyyə ocaqlarının tikintisi, qəsəbəətrafı və qəsəbəədaxili yolların salınması, iş yerlərinin açılması və s.) öz konkret həllini gözləyirdi. Odur ki, 26 fevral 2006-cı ildə

Azərbaycan Respublikası prezidenti "Bakı şəhərinin qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramı"nı təsdiq etmişdir.¹¹ Bu illər ərzində qəsəbələrdə 66 yardımçı stansiyanın, 2500 kilometr ötürücü xətlərin tikintisi nəzərdə tutulur. 53 ATS tikilməli, 26 poçt müəssisəsi, 320 kilometr qaz xətti təmir olunmalı və ya yenidən çəkiləlidir. 4 idman kompleksinin tikilməsi, 8 idman salonu və stadionların bərpası nəzərdə tutulur. 14 kitabxana təmir olunacaq, 5 musiqi məktəbi yenidən qurulacaq, 57 ümumtəhsil məktəbi bərpa ediləcək və yenidən tikiləcək, 26 uşaq bağçası, 10 xəstəxana təmir olunacaq, 10 xəstəxana yenidən tikiləcək, 8 poliklinika yenidən tikiləcəkdir. 160 kilometr su və kanalizasiya xətlərinin, 750 kilometr qəsəbəədaxili və magistral yolların təmiri və tikintisi nəzərdə tutulmuşdu.

27 fevral 2007-ci ildə Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə Bakı və şəhərətrafı qəsəbələrin sosial-iqtisadi inkişafına həsr olunmuş müşavirədəki çıxışında Təhsil Naziri Misir Mərdanov bildirmişdir ki, hazırda Bakı şəhərində 350 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir ki, onlardan 186-sı şəhərdə, 164-ü isə ətraf qəsəbələrdə yerləşir. Aparılan təhlil göstərir ki, qəsəbələrdəki uşaq bağçalarının 65%-i uyğunlaşdırılmış binalarda yerləşir. 67%-nin əsaslı təmirə ciddi ehtiyacı vardır, əksəriyyəti qızdırılmır. Son 15 ildə Bakı şəhərində yeni uşaq bağçası tikilməyib. Əksinə, şəhərdə yerləşən uşaq bağçalarında 737 məcburi köçkün ailəsi məskunlaşmışdır. O qeyd etmişdir ki, uşaqların məktəbəqədər təhsilə cəlbə respublika üzrə 19,6%, Bakı şəhərində 27,6% təşkil edir. Bunlar o qədər də yüksək göstərici deyildir.

"Bakı şəhərinin kənd və qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair tədbirlər Proqramı"na əsasən, 2006-2007-ci illərdə 17 yeni məktəbin, 20 məktəb yanında əlavə korpusların inşası nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda, Proqram çərçivəsində 20 məktəbin əsaslı təmiri, 12 uşaq bağçasının inşası, 14 uşaq bağçasının, 4 məktəbdənkənar tərbiyə müəssisəsinin, 1 peşə məktəbinin əsaslı təmiri də nəzərdə tutulmuşdur. Bu Proqram çərçivəsində Sabunçu rayonunun Zabrat qəsəbəsində 1176 yerlik yeni məktəbin təməl daşı məhz prezident tərəfindən qoyulmuşdur və məktəb növbəti dərs ilinə qədər istifadəyə veriləcəkdir.

Heydər Əliyev Fondu tərəfindən 2006-cı il üçün hazırlanan Proqramda şəhərin Binəqədi, Sabunçu, Əzizbəyov, Suraxanı, Qaradağ ra-

yonlarında 11 məktəbin yanında yeni əlavə korpusların inşası, 10 məktəbin isə əsaslı təmiri nəzərdə tutulmuşdur. Ölkə prezidentinin tapşırığına əsasən inşa edilən yeni məktəblər yüksək keyfiyyətli avadanlıqla, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə təmin edilib, binalarda müasir istilik sistemi quraşdırılıb.

2006-2007-ci illərdə ölkədə 92 yeni məktəbin, 140 məktəbin yanında 62036 yerlik əlavə korpusların inşası nəzərdə tutulmuşdur. O cümlədən 2006-cı ildə 68 yeni məktəb, 48 məktəb yanında əlavə korpuslar inşa edilib.

Müşavirədəki çıxışında Səhiyyə Nazirinin verdiyi məlumata görə, son 10 ildə təmir olunmuş 3 səhiyyə müəssisəsindən savayı, Bakının ətraf qəsəbələrində yerləşən tibb idarələrinin heç birində əsaslı təmir işləri aparılmamışdır.

Həmin 3 səhiyyə müəssisəsində təmir işə Heydər Əliyev Fondunun və başqa qurumların köməyi ilə reallaşmışdır. Digər tibb müəssisələrinin təmiri üçün büdcədən ayrılan vəsait yalnız cari təmir işlərinə çatır. Aparılmış təmir işləri isə heç bir müasir standartlara cavab vermir.

Proqramda 25 tibb müəssisəsinin tikintisi, yenidən qurulması və təmiri nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 25 tibb müəssisəsindən 16-sı yeni tikiləcək obyekt olacaqdır. Bu sahədə proqram hələ rəsmən təsdiq olunmamış, işlərə başlanılmışdır. Belə ki, Zabrat qəsəbəsi əhalisinin müraciəti nəzərə alınaraq, 25 çarpayılıq xəstəxananın tikintisi başa çatdırılıb. Əzizbəyov rayonunun Şüvəlan qəsəbəsində yerləşən 31 nömrəli birləşmiş şəhər xəstəxanası əsaslı təmir edilmişdir.

"Azereenerji" səhmdar cəmiyyətinin prezidenti Etibar Pirverdiyevin verdiyi məlumata görə, 2005-ci ildə ölkə üzrə istehlak olunmuş elektrik enerjisinin 50%-ə qədəri Abşeron enerji qovşağının payına düşür. Yəni 2005-ci ildə Bakı şəhərinə məhdudiyətsiz olaraq 8 milyard kilovat-saat yaxın elektrik enerjisi verilmişdir. Bu işə 2002-ci ildəki göstəricidən 17 %- çoxdur.

"Azereenerji" səhmdar cəmiyyətindən alınan son məlumata görə, 2006-cı ildə Bakı şəhərində Bakı İstilik Elektrik Mərkəzinin ərazisində ümumi gücü 105 MVt. olan 12 ədəd modul tipli qurğusu olan elektrik

stansiyası quraşdırılıb istifadəyə verilmişdir. Bu stansiya işə salındıqdan sonra Abşeron enerji qovşağını qidalandıran 220 kilovoltluq Hövsan və 110 kilovoltluq Nizami hava xətlərinin yükü azalmış və tələbatçıların təchizatının keyfiyyəti yüksəlmişdir.

2005-ci ildə Bakı şəhərinin və ətraf rayonlarının elektrik enerjisi təchizatını yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə 500 kilovoltluq "Abşeron", 330 kilovoltluq "Yaşma", 220 kilovoltluq "Xırdalan", 110 kilovoltluq "Maştağa" və "Putta" yardımçı stansiyalarında və yüksək gərginlikli sistemtəşkilədiçilik elektrikötürmə xətlərində müasir avadanlıqlar bazasında bir sıra yenidənqurma işləri aparılmışdır. 220 kilovoltluq "Xırdalan", "Müşfiq" və "Nizami", 110 kilovoltluq "Binəqədi", "Suraxanı", "Putta", "Maştağa", "8-ci kilometr", "Ramani" və "Ziğ" yardımçı stansiyalarında Almaniyanın Kfv Bankının 8,4 milyon avro krediti hesabına yenidənqurma işləri həyata keçirilmişdir.

Bakı şəhərinin kənd və qəsəbələrinin elektrik enerjisi ilə təminatının yaxşılaşdırılması üçün xarici kreditlərdən də istifadə olunmuşdur. Belə ki, 220 kilovoltluq "Müşfiq" yardımçı stansiyasında 200 MVA gücündə 2 ədəd avtotransformatorun 250 MVA gücündə avtotransformatorlarla əvəzlənməsi və bir sıra köməkçi avadanlığın yeniləri ilə əvəz edilməsi işləri Yaponiya dövlətinin 7 milyon ABŞ dolları məbləğində qrantı hesabına görülmüşdür. Eyni zamanda Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının 3,5 milyon dollar krediti hesabına 110 kilovoltluq "Qala" yardımçı stansiyasında 40 MVA gücündə 2 ədəd transformator 63 MVA gücündə transformatorlarla, bir sıra köməkçi avadanlıq yeniləri ilə əvəz edilmişdir.

220 kilovoltluq "Sengeçal" yardımçı stansiyasında 1,7 milyon dollar vəsait hesabına 63 MVA gücündə olan avtotransformator 125 MVA güclü transformatorla əvəz edilərək, köməkçi avadanlıq yeniləşdirilmişdir.

Proqrama uyğun olaraq, 330 kilovoltluq 4-cü Əli-Bayramlı hava xəttinin "Abşeron" yardımçı stansiyasına giriş çıxışı və 330 kilovoltluq açıq

paylaşdırıcı quruluşu genişləndirilmiş, 220 kilovoltluq "Xırdalan" yardımçı stansiyasında 180 MVA gücündə avtotransformator 250 MVA gücündə avtotransformatorlarla əvəz edilmişdir. Bu işlər Binəqədi, Nəsimi, Nərimanov, Qaradağ və Abşeron rayonlarının elektrik enerjisi təchizatının yaxşılaşdırılmasına imkan verir.

"Zabrat" yardımçı stansiyasında da transformatorlar yeniləri ilə əvəz edilmiş, 110 kilovoltluq "Yeni Binə" yardımçı stansiyası tikilib istifadəyə verilmiş və 110 kilovoltluq 1-ci Zığ hava xətti yenidən qurulmuşdur.

"Azəriqaz" Cəhmdar Cəmiyyətinin mütəxəssislərinin apardığı ilkin hesablamalara görə, Bakı şəhərinin ətraf qəsəbələri üzrə ümumi uzunluğu 350 kilometr olan müxtəlif diametrlə boruların çəkilməsi, əsaslı təmiri və yeni qazpaylayıcı stansiyaların, qaztənzimləyici məntəqələrin qurulması nəzərdə tutulur. Nəzərdə tutulmuş işlər iki mərhələdə - 2006-cı və 2007-ci illərdə həyata keçirilmişdir. Layihənin icrası 19 kəndi, 12 qəsəbəni əhatə edir.

Eyni zamanda proqram çərçivəsində Bakı şəhərinin kənd və qəsəbələrinin 37 kilometr magistral qaz kəmərinin çəkilməsi, 33 kilometr kəmərin qoruq zonasından çıxarılması, yeni salınmış yaşayış massivlərinin qaz təchizatı üçün infrastruktur yaradılmasından ötrü 29 kilometr kəmərin çəkilməsi, 87 kilometr mövcud kəmərlərin əsaslı təmiri və yenidən qurulması, qaz təchizatının yaxşılaşdırılması məqsədi ilə 165 kilometr əlavə kəmərlərin çəkilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda, 1 ədəd yeni qazpaylayıcı stansiyanın tikilməsi, 2-nin yenidən qurulması, 2 ədəd yeni qaztənzimləyici məntəqənin tikilməsi nəzərdə tutulmuşdur.¹²

Proqram çərçivəsində 2006-2007-ci illərdə Suraxanı rayonunda 33,871 milyon manat həcmində iş görülmüş, bu vəsait ilk növbədə əhalini narahat edən kütləvi xarakterli kommunal problemlərin həllinə, rayonun qaz, elektrik enerjisi, su ilə təminatının yaxşılaşdırılmasına, genişmiqyaslı abadlıq-quruculuq və yaşllaşdırma işlərinin aparılmasına, infrastrukturun yeniləşdirilməsinə, yolların təmirinə, yeni məktəblərin, səhiyyə və mədəniyyət ocaqlarının tikintisinə və yenidənqurulmasına yönəldilmişdir.

"Azəriqaz" ASC-dən verilən məlumata görə, Bakı şəhəri rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramına əsasən 2006-2007-ci illərdə 71 obyekt üzrə 26079,7 min manat dəyərində tikinti-quraşdırma işləri yerinə yetirilmiş və layihə sənədlərinə uyğun olaraq, 271,2 km uzunluğunda qaz kəməri və müvafiq qaz qu-

rğuların tikilib istifadəyə verilmişdir. 2007-ci ildə 14951 əhali abunəçisinin qaz təminatı yaxşılaşdırılmış və 18606 yeni əhali abunəçisinə qazın verilməsinə başlanılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il fəaliyyəti haqqında Milli Məclisə təqdim etdiyi hesabatda bildirilir ki, ötən il Hövsan qəsəbəsindəki 270, Qaraçuxur qəsəbəsindəki 279 saylı uşaq bağçaları əsaslı təmir edilmiş, Bülbülə və Zığ qəsəbələrinin hər birində 120 yerlik uşaq bağçası tikilmişdir. Suraxanıda insanların fiziki sağlamlığı baxımından səhiyyə və idman müəssisələrinin tikintisi və yenidənqurulması işi də xüsusi diqqət mərkəzindədir. Ötən müddətdə Zığ qəsəbəsində yeni sağlamlıq mərkəzi müasir tələblər səviyyəsində tikilərək istifadəyə verilmişdir. Bülbülə qəsəbəsində yeni poliklinikanın, Hövsan qəsəbəsində isə olimpiya idman kompleksinin tikintisi davam etdirilir. Eyni zamanda, "Nümunəvi idman meydançaları" proqramı əsasında rayonun müxtəlif ərazilərində 6 idman meydançası qurulmuşdur. Eyni zamanda hesabatda Şüvəlan qəsəbəsində, Maştağa, Nardaran, Zira qəsəbələrində yeni doğum evi və poliklinikalar istifadəyə verilmişdir. Bakı şəhərinin Nardaran qəsəbə xəstəxanasının doğum şöbəsi və Türkan qəsəbəsində Ağ Ciyər Vərəm sanatoriyasında 25 çarpayılıq yeni korpus tikilmişdir.¹³

Ölkə başçısının 11 fevral 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Bakı şəhərinin qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramı"ndan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsinə Dövlət Neft Şirkəti də cəlb edilmişdir. Tədbirlər Proqramına əsasən, ARDNŞ-nin maliyyə vəsaiti hesabına Zabrat-1 qəsəbəsində yerləşən binalarda qəza vəziyyətinin aradan qaldırılması məqsədilə 2006-2007-ci illərdə ciddi təmir işləri aparılıb. ARDNŞ-nin Sosial İnkişaf İdarəsinin sifarişi ilə qəsəbənin Oktyabr küçəsində yerləşən 24, 25, 26, 44 və 46 saylı binaların dam örtükləri və pilləkənləri əsaslı təmir olunub, 37 saylı binada isə qəza vəziyyəti tamamilə aradan qaldırılıb. Bu küçədəki 28 və 30 saylı, Axundov küçəsindəki 33 və 35 saylı, Babək küçəsindəki 90 saylı, Nərimanov küçəsindəki 12 saylı binalarda gücləndirmə-bərpa işləri aparılmış, binaların dam örtükləri və fasadları əsaslı təmir edilmişdir. Bundan əlavə, Axundov küçəsi 29 ünvanında yerləşən 1 mərtəbəli 4 mənzilli, Babək küçəsi 9 və Nərimanov küçəsi 3a ünvanlarındakı 1 mərtəbəli 1 mənzilli, Oktyabr küçəsi 43a ünvanındakı 2 mərtəbəli 4 mənzilli binalar sökülərək yenidən tikilmişdir. Babək prospekti 68

ünvanında yerləşən qəza vəziyyətindəki 1 mərtəbəli 33 mənzilli və Nərimanov küçəsi 4 ünvanındakı 1 mərtəbəli 34 mənzilli binalar isə sökülərək, yerində müvafiq olaraq, 2 mərtəbəli 33 mənzilli və 2 mərtəbəli 34 mənzilli yeni binalar tikilmişdir.¹⁴

Bakı şəhərinin qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafının maliyyə təminatı

Bakı şəhərinin qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair tədbirlər Proqramında yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan işlərin maliyyələşdirilməsi haqqında **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 mart 2007-ci il tarixli fərmanı olmuşdur.**¹⁵ Fərmanda qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə tapşırılsın ki, "Bakı şəhərinin qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair tədbirlər Proqramı"nda yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan işlərin maliyyələşdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının 2006-cı il dövlət büdcəsində müəyyən edilmiş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondundan aşağıdakı təşkilatlara 26,0 (iyirmi altı) milyon manat vəsaitin ayrılmasını təmin etsin. Vəsaitin bölgüsü aşağıdakı kimi nəzərdə tutulmuşdur:

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinə - 8,0 milyon manat
Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyinə - 2,1 milyon manat
Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyinə - 1,9 milyon manat
Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinə - 0,6 milyon manat
Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinə - 0,1 milyon manat
Bakı şəhər İcra Hakimiyyətinə - 2,0 milyon manat
"Azəriqaz" Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinə - 6,2 milyon manat
"Azərsu" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinə - 5,1 milyon manat

Bununla yanaşı aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, Bakı şəhərinin qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair tədbirlə-

rin maliyyələşdirilməsində Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti, Heydər Əliyev adına Fond, beynəlxalq maliyyə kredit təşkilatlarından alınmış kreditlərdən də istifadə olunur. Eyni zamanda burda əsas mənbə olaraq son 2 ildə 60-70 %-i birbaşa neft sektorundan daxil olmaları hesabına formalaşmış dövlət büdcəsi də çıxış edir. 2007 və 2008-ci il dövlət büdcəsindən Bakı şəhərinin qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi məqsədilə aşağıdakı layihələrin maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.¹⁶

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsindən əsaslı vəsait qoyuluşu üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitlərin Nazirlər Kabinetinin qərarları əsasında sifarişçi təşkilatlar və obyektlər üzrə bölgüsü (2007-2008-ci illər, min manatla)

Cədvəl 1

Təşkilatların və obyektlərin adı	2007	2008
Bakı şəhəri, Əzizbəyov rayonu, Buzovna qəsəbəsində 4№-li Uşaq İncəsənət Məktəbinin müasir təhsil müəssisəsi səviyyəsinə qaldırılması üçün yenidən qurulması və avadanlıqlarla təchizatı		150
Şüvəlan qəsəbəsində "Cırtan" uşaq istirahət düşərgəsinin əsaslı təmiri		300
"Bakı şəhərinin qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramı"nda nəzərdə tutulan obyektlər, o cümlədən:		
Pirşağı və Kürdəxanı ərazisində idman zalının tikintisi		255
Balaxanı qəsəbəsində idman mərkəzi binasının tikintisi		200
Nardaran qəsəbəsində idman zalının tikintisi		200
Biləcəri qəsəbəsində "lokomotiv" idman-sağlamlıq mərkəzinin bərpası		50

Hövsan qəsəbəsində Olimpiya İdman Kompleksinin tikintisi	2000
Müşfiqabad qəsəbəsində idman-sağlamlıq mərkəzinin yaradılması	250
Binə qəsəbəsində idman zalının tikintisi	235
Zirə qəsəbəsində futbol meydançasının bərpası	35
Pirallahı qəsəbəsində idman zalının tikintisi	247
Şağın qəsəbəsində Olimpiya İdman Mərkəzinin tikintisi	1788
Qala-Pirallahı avtomobil yolunu Zığ-Hövsan şosesi ilə birləşdirən 18 km-lik yeni 6 cərgəli avtomobil yolunun layihələndirilməsi, tikintisi, tikinti zolağına düşən mühəndis xətlərinin və tikillərin köçürülməsi	50000
Pirallahı qəsəbəsini sahilə birləşdirən dambada sahilbərkitmə işləri	500 1662
Bakı şəhərinin ətraf qəsəbələrinin və yaşayış məntəqələrinin qaz təchizatının yaxşılaşdırılması	10000
+70 "Hövsan" su anbarından Yeni Suraxanı qəsəbəsinə qədər su xətti	650
+110 "Şərqi" su anbarından + 70 "Hövsan" su anbarına qədər əlaqələndirici su xətti	3000
+70 "Hövsan" su anbarı meydançasında ümumi həcmi 70000 kub.metr olan su anbarının tikintisi	1500
Şəhər şosesi boyu su xəttinin köçürülməsi (Sabunçu dairəsi-Zabrat qəsəbəsi arası)	1745
Məhəllədaxili su şəbəkələri	1500
Əzizbəyov rayonu Şüvəlan qəsəbəsinin kanalizasiya sisteminin yenidən qurulması və təmizləyici qurğuların tikintisi	4000
Əzizbəyov rayonu Buzovna qəsəbəsinin daxili su təchizatı kanalizasiya sistemi	500

Bakı şəhərinin Sabunçu, Binəqədi, Suraxanı, Səbail, Qaradağ, Nizami, Xətai, Əzizbəyov rayonlarındakı qəsəbələrin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin bərpası və yenidən qurulması	6180
Bülbülə gölü ətrafında yaşayış məntəqələrinin kanalizasiya sistemi	1000
Hövsan açıq kanalının qapalı tipdə yenidən qurulması və onun çıxışında təmizləyici qurğunun inşası	2500
Bakı şəhəri, Zabrat qəsəbəsində 71№-li 1176 şagird yerlik orta məktəbin təmiri	428
Bakı şəhəri, Əzizbəyov rayonu, Binə qəsəbəsində 136 №-li 800 şagird yerlik orta məktəbin təmiri	350 304
Bakı şəhəri, Əzizbəyov rayonu, Binə qəsəbəsində 149 №-li 360 şagird yerlik orta məktəbin təmiri	250 400
Bakı şəhəri, Əzizbəyov rayonu, Türkan qəsəbəsində 119 №-li 320 şagird yerlik orta məktəbin təmiri	97
Bakı şəhəri, Sabunçu rayonu, Pirşağı qəsəbəsi sanatoriya tipli 10№-li 600 şagird yerlik internat məktəbinin dam örtüyünün vurulması, hasarının təmiri və binadaxili bəzək işləri	220
Əzizbəyov rayonu, Buzovna qəsəbəsində 125№-li orta məktəb üçün idman zalının tikintisi	330

Bakı şəhərinin qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafının ekspert qiymətləndirilməsi

Tədqiqat çərçivəsində Bakı şəhərinin qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair tədbirlər proqramının icra vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün ekspertlərə müraciət olunub. Bakı şəhər icra hakimiyyətinin sosial məsələlər üzrə müavini vəzifəsində çalışmış ekspert Füzuli Axundov özü də hal-hazırda Bakı şəhərinin Maştağa qəsəbəsində Savalan massivi deyilən yerdə yaşayır. Savalan massivində təxminən 500 ailə yaşayır. Onun bildirdiyinə görə, bu ərazinin təxminən 50%-dən çoxunda qazlaşdırma gedib, amma hələ də qaz verilmir. Baxmayaraq ki, proqram üzrə qazlaşdırma gedir, ana xətt yenilənir, digər xətlər ona birləşdirilir, amma qaz buraxılmayıb. Ekspert qeyd edir ki, "Şimal DRESS-ə gedən bir qaz kəməri var, Qaradağdan gəlir, demək olar ki, Abşeronun az qala bütün kəndlərinin hamısının içindən keçir. Təsəvvür edin ki, qazın istehsalı elektrik enerjisinin istehsalından 7 dəfə ucuzdur. Biz də məcbur oluruq onu qaz əvəzinə işlətməyə. Məncə, hələ çox şeylərə özləri fikir vermirlər, ya da bilə-bilə camaatı məcbur edirlər ki, elektrik enerjisini qaz yerinə işlətsinlər."

F.Axundov bildirib ki, sakinlər istifadə edə bilmədikləri təbii qaza görə də ödəniş edir. Maştağa qəsəbəsinin əhalisinin sayı 65 minə çatır, ola bilər kəndin hansısa hissəsində qaz olsun, amma bu gün əksər əhəlinin o cümlədən mənim evimdə qaz yoxdur. Onun bildirdiyinə görə, qəsəbədə su ilə bağlı vəziyyət isə daha acınacaqlıdır. Əhali suyu maşınlardan satın alır. Bakı kəndlərinin çoxunda belədir. Hər kəs həyatında bir çən qoyub, maşınla doldurur. Kəndin yeraltı quruntularının qalxdığı ərazilərdə quyular qazılıb, baxmayaraq ki, həmin sular içməli deyil, lakin kənd sakinlərinin çoxu həmin sudan istifadə edir. Maştağanın özünün ayrıca kanalizasiya xətti olmadığından burada kommunal problemlər də baş alıb gedir.

Kənd sakinini qeyd edir ki, "Maştağada son vaxtlar heç bir sosial obyekt tikilməyib. Yalnız Dairə Seçki Komissiyası üçün bir bina tikilib. Başqa yeni tikinti, məktəb, ya xəstəxana tikilməyib."

Zabrat qəsəbə bələdiyyəsinin keçmiş üzvü Nizami Əhmədov bildirib ki, son illər Zabratda məktəb, xəstəxana, diaqnostika mərkəzi tikilib. O qeyd edib ki, indiyədək Bakının bir çox kəndləri kimi Zabratda da ka-

nalizasiya sistemi yox idi, lakin hazırda yeni kanalizasiya xətti çəkilir, işlər başa çatmaq üzrədir. Qazla, işıqla bağlı vəziyyət indi normaldır, narazılıq yoxdur. İndi Zabratda təxminən 16-17 transformator qoyulub. Odur ki, qəsəbənin sosial-iqtisadi həyatında və eyni zamanda sakinlərin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində müsbət dəyişikliklər hiss edil-məyə başlayıb.

Yekun olaraq onu qeyd etmək istərdik ki, bir-birini təkzib edən 2 ekspertin rəyini və eləcə də "Bakı şəhərinin kənd və qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair tədbirlər Proqramı"nın fəaliyyət müddətinin başa çatmasını da əsas götürərək, bu proqramın icra vəziyyətinin monitorinqinin aparılması və Proqramın nəticələrinin dəyərləndirilməsi məqsəduyğundur.

İstinadlar

¹ www.monitoring.az/public/print.php?Ings=aze&ids=306 - 25k -

² www.vesce.com

³ Azərbaycan rəqəmlərdə 2008, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi "Səda" nəşriyyatı 2008

⁴ Milli Bütçə Qrupu, rüblük bülleten, III buraxılış, Bakı 2008

⁵ www.himayadar.org

⁶ "Ekspert" Jurnalı, N7 (55), avqust 2008-ci il

⁷ Current state of Azerbaijan's economy: myths and realities, Germany Springer Wi-en New York, 49, Volume XV 2/2008, <http://www.springerlink.com/content/v34k0nl2861m5700/>

⁸ Sala-l-Martin 1997, Doppelhofer et.al. 2000, Sachs and Warner 1999, Paul Coullier və Anke Hoefler 2000, Tomas Saati 1997

⁹ Current state of Azerbaijan's economy: myths and realities, Germany Springer Wi-en New York, 49, Volume XV 2/2008, <http://www.springerlink.com/content/v34k0nl2861m5700/>

¹⁰ June 2007, IMF Country Report No. 07/191

¹¹ Azərbaycan qəzeti, N 44, (4267), 28 fevral 2006-cı il

¹² Azərbaycan qəzeti, N 44, (4267), 28 fevral 2006-cı il

¹³ Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il fəaliyyəti haqqında hesabat, Bakı 2008

¹⁴ Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti, 2007-ci il illik hesabat, Bakı 2008

¹⁵ Azərbaycan qəzeti, N 51, (4274), 07 mart 2006-cı il

¹⁶ "Ekspert" İqtisad Jurnalı, N 2(50) mart 2008-cil

Aydın Balayev

Yerli əhalinin tarixi, sosioloji və etnoqrafik xarakteristikası

Tədqiqatın əsas məqsədi - sosial-iqtisadi amillərin təsiri altında müasir dövrdə Balaxanı, Suraxanı və Sabunçu qəsəbələri sakinlərinin həyat tərzində baş verən dəyişikliklərin dinamikasını öyrənməkdən və onların bu günkü həyat tərzində ənənələrlə yeniliklərin nisbətini müəyyənləşdirməkdən ibarət olub. Problemə tarixi yanaşma qəsəbə sakinlərinin müasir həyat tərzinin xüsusiyyətlərini onların ənənəvi həyat tərzini özündə əks etdirən tarixi materiallarla müqayisə etməyə imkan verir. Belə yanaşma təkcə həyat tərzinin indiki vəziyyətini deyil, həm də onun tarixi inkişaf dinamikasını müəyyən etməyə imkan yaradır. Bu da öz növbəsində, həyat tərzinin gələcək inkişaf istiqamətləri barədə bəzi proqnozlar irəli sürməyə şərait yaradır.

Konkret tədqiqat obyektləri kimi Balaxanı, Suraxanı və Sabunçu qəsəbələrinin seçilməsi onunla şərtlənir ki, bu yaşayış məntəqələri Abşeron yarımadası üçün xarakterik olan iqtisadi struktura malikdirlər və XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda müasir neft sənayesinin yaranma mərkəzlərindən olmuşlar. Bu baxımdan həmin qəsəbələr öz ölçülərinə, iqtisadi və sosial strukturuna, yaranma tarixi və sosial mühitin əsas parametrlərinə görə çox oxşarıdır. Mahiyyət etibarilə, bu qəsəbələr Abşeron etno-mədəni regionunun ən xarakterik sosial-iqtisadi və mədəni-tarixi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirirlər.

Belə bir fakt da əlavə maraq kəsb edir ki, bu yaşayış məntəqələrdən ikisi - Balaxanı və Suraxanı Abşeronda İran mənşəli əhalinin məskunlaşdığı anklavlardır. Abşeronun türkdilli əhalisindən fərqli olaraq bu qəsəbələrdə İran dilli tatarlar yaşayırlar. Bu isə həmin qəsəbələrin təmsalında həm etnosdaxili, həm də etnoslararası faktorların inkişafı və qarşılıqlı əlaqəsini öyrənməyə imkan verir.

Məlumdur ki, həyat tərzinin əsas parametrlərini şərtləndirən ən mühüm amillər sırasına əhalinin etnik tərkibi ilə yanaşı, yaşayış məntəqəsinin tipi də (onun ölçüləri, sakinlərin sayı, inzibati dərəcəsi, orada yerləşən müəssisələrin sahə mənsubiyyəti) aiddir. Bu cəhətdən müxtəlif yaşayış məntəqələri bir-birindən əhalinin özünəməxsus cinsi və yaş strukturu, miqrasiyanın miqyası, xarakteri və istiqamətlərinə görə fərqlənirlər.

Neftçixarma mərkəzləri olan bu üç qəsəbənin etnik və demografik strukturunda son 150 ildə ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlində Abşeronda neft sənayesinin sürətli inkişafı bu qəsəbələri kütləvi miqrasiya obyektinə çevirmiş oldu. Bu isə istər-istəməz həmin qəsəbələrdə yerli əhalinin xüsusi çəkisinin azalmasına səbəb oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir tarixi mərhələdə bu qəsəbələrdə baş verən etnodemografik dəyişikliklərin özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur. Məsələn, XX əsrin ikinci yarısında neft ehtiyatlarının tükənməsi və istehsalın tənəzzülü məşğulluq səviyyəsinin aşağı düşməsinə və yerli əhalinin miqrasiyasının artmasına səbəb oldu.

Zaman etibarilə sonuncu miqrasiya axını XX əsrin sonlarına təsadüf edir. Azərbaycan torpaqlarının erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğalı nəticəsində bir neçə yüz min insan öz doğma yurd-yuvasından didərgin düşmüş oldu ki, onların da mühüm bir hissəsi Abşeron ərəzisinə sığınacaq tapmış oldu. Həmin məcburi köçkünlər öz həyat təzlərinə görə Abşeron əhalisindən müəyyən dərəcədə fərqləndikləri üçün, bu proseslər yerli əhalinin ənənəvi həyat təzi üçün təsirsiz ötürmədi. Belə ki, bu amilin təsiri altında tədqiq olunan qəsəbələrin əhalisinin həyat tərzindəki ciddi dəyişiklikləri şərtləndirmiş oldu.

Göstərilən proseslərin araşdırılması üçün tədqiqatda statistik və arxiv materiallarından, eləcə də tarixi mənbələrdən geniş istifadə olunmuşdur. Lakin bu material və mənbələrin bütün əhəmiyyətinə baxmayaraq, onlar müasir mərhələdə göstərilən qəsəbələrin əhalisinin həyat təzi və ənənəvi məişət şəraitində baş verən real dəyişikliklər haqqında ətraflı təsəvvür yaratmaq iqtidarında deyillər. Digər tərəfdən isə, tədqiq olunan problemin bir çox aspektləri haqqında statistik materiallar demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Məhz bu boşluqları aradan qaldırmaq məqsədi ilə Balaxanı, Suraxanı və Sabunçu sakinləri arasında sosioloji sorğu keçirilmişdir. Həmin sosioloji sorğunun materialları tədqiqatın əsas empirik bazasını təşkil edir.

Sorğu üç qəsəbədə 1000-dən artıq insanı əhatə etmişdir. Sorğu tam representativdir və onun nəticələri kifayət qədər etibarlıdır. Tədqiqatda istifadə olunmuş sorğu anketi xüsusi olaraq məhz bu araşdırma üçün hazırlanmışdır.

Tarix

Antik və orta əsr müəlliflərinin məlumatları sübut edir ki, Abşeron yarımadası hələ qədim dövrlərdən başlayaraq dünya neftçixarmasının əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur. Məsələn, IX-XI əsr ərəb mənbələri Abşeronda VIII və əvvəlki yüzilliklərdə neft çıxarılması barədə xəbər verirlər. Həmin mənbələrin məlumatına görə, hələ Sasanilər dövründə yarımadada ehlə böyük həcmdə neft çıxarıldı ki, bu barədə Bakının hüdudlarından çox-çox uzaqlarda da məlumatlı idilər.¹

Bəşəriyyətin bütün tarixi boyu neftə olan böyük maraq bu məhsulun insanın həyat və fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyəti ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, neftdən məişət və təsərrüfatda, ilk növbədə yaşayış obyektlərinin qızdırılması və işıqlandırılması üçün, etibarlı dam örtüyü və təsirli dərman preparatı kimi geniş istifadə olunmuşdur.

Lakin antik və orta əsrlər dövründə neftə olan marağı şərtləndirən əsas amil onun hərbi məqsədlər üçün istifadə olunmasında idi. Antik müəlliflərin məlumatlarına görə, yunan, fars, ərəb və digər xalqların qoşunlarında yanan neftdən silah kimi geniş istifadə olunmuşdur. Ərəb və fars qoşunlarının tərkibində düşmənün üzərinə yanan nefti tullamaq üçün xüsusi hissələr belə mövcud olmuşdur. Neft hərbi sahədə öz mühüm rolunu XYII əsrin sonuna kimi, yeni odlu silahın və artilleriyanın kəşfinə kimi qoruyub saxlaya bilməmişdi.²

Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, XIII əsrdən başlayaraq Abşeron yarımadasına təşrif buyuran Avropa səyyahları neftçixarma mərkəzlərinə böyük diqqət yetirmiş və onların arasında tez-tez Balaxanı və Suraxanı xatırlamışlar. Məsələn, 1683-cü ilin yanvarında Bakıda olmuş alman səyyahı Engelbert Kempferin qeydlərində Balaxanı və Suraxanıda neft çıxarılması haqqında geniş məlumat verilir.³

İqtisadiyyatın digər sahələrinə gəlincə isə, orta əsr mənbələrinə görə, Suraxanıda neft çıxarılmasından əlavə, tikintidə geniş istifadə olu-

nan əhəng istehsalı da böyük miqyas almışdı. Mənbələrdə hətta əhəngin hazırlanması texnologiyası da ətraflı təsvir olunur. Məlumdur ki, Suraxanı kəndinin yaxınlığında təbii qazın yer səthinə çıxması müşahidə olunan sahələr olmuşdur. Ətraf yerlərdən gətirilən əhəng daşlarını həmin alovlanan qaz sahələrinin üzərinə yığıaraq üç gün ərzində yandırılırdılar. Daha sonra yandırılmış hazır əhəngi Bakıya, oradan isə gəmilərlə digər şəhərlərə göndərirdilər.⁴ Suraxanıda əhəngin hazırlanması prosesi 1858-ci ilin sonlarında Abşeron yarımadasında olmuş fransız yazıçısı Aleksandr Dumanın (ata) xatirələrində də əks olunmuşdur.⁵

Bundan əlavə, Suraxanı Abşeronda xalçaçılığın əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Balaxanı və Suraxanı sakinləri də daxil olmaqla Abşeron əhalisi məhdud miqyasda əkinçiliklə məşğul olurdu. Bu əkin yaralı sahələrin azlığı ilə izah olunurdu. Abşeronlular əsasən bağçılıq və bostançılıq ilə məşğul olurdu. İlk növbədə, əncir, üzüm, nar, yemiş və ərik yetişdirilirdi.⁶

XYIII əsrin əvvəlində Abşeronda neft istehsalında böhran başlayır.⁷ Bu bir tərəfdən neftin hərbi sursat kimi əhəmiyyətinin azalması, digər tərəfdən isə Bakıda şəhər həyatının tənəzzülü ilə əlaqədar idi. Bundan əlavə, o zaman baş verən rus-türk müharibələri də ölkədə iqtisadi vəziyyətin pisləşməsinə və satış bazarlarının azalmasına səbəb olmuşdu.

Abşeronda neft istehsalının yeni intibah dövrü isə XIX əsrin əvvəllərinə, yəni Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonrakı dövrə təsadüf edir. Düzdür, rus işğalının ilkin mərhələsində neft istehsalı sənaye əhəmiyyəti kəsb etməirdi və bu məhsula Rusiyanın daxili bazarında ehlə də böyük tələbat hiss olunmurdu. Neft sənayesində uzun müddət ərzində iltizam sisteminin mövcudluğu da məhz bununla izah olunur. 1850-ci ildən 1872-ci ilə kimi neft mədənləri ayrı-ayrı şəxslərin iltizamında idi. Həmin dövrün ilk 13 ilində neft mədənləri Ter-Qukasovun, sonrakı illərdə isə Mirzoyevin iltizamında olmuşdur.⁸

Bu zaman neft mədənlərində işçi qüvvəsi kimi Balaxanı kəndlilərinin məcburi əməyindən istifadə olunurdu. Yalnız 1864-cü ildə məcburi əmək ləğv edildikdən sonra muzzdlu fəhlələr təbəqəsi yaranmağa başladı ki, bu da neft sənayesində kapitalist münasibətlərinin inkişafının göstəricisi idi.

Belə ki, XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq neftin sənayedə yanaq kimi istifadəsi genişlənməyə başladı. Bununla bağlı neft məhsulla-

Köhnə Suraxanı.
Küçənin görünüşü və qədimi tipaj

rına olan tələbat da görünməmiş sürətlə yüksəldi. Bu səbəbdən də neft sənayesinin inkişafına mane olan bütün əngəllərin aradan qaldırılması, o cümlədən də iltizam sisteminin ləğvi məsələsi bütün aktualığı ilə ortaya çıxdı. 1872-ci ildə iltizam sistemi ləğv olundu və bundan sonra neft yataqları açıq hərraclər vasitəsi ilə ayrı-ayrı şəxslərin xüsusi mülkiyyətinə satılmağa başladı ki, bu da Abşeronda neftçıxarmanın görünməmiş sürətlə inkişafına təkan vermiş oldu.

Böyük miqdarda gəlir əldə etmək imkanı və bu səbəbdən də neftçıxarmaya olan marağın artması neftli sahələrin dəyərini gün-gündən artırır, yəni neft yataqlarının kəşfinə təkan verirdi. Lakin neft sənayesi yüksək sürətlə inkişaf etsə də, xəzinə toraqlarının sahəsi dəyişməz olaraq qalırdı.

Belə bir vəziyyətdə çar hökuməti 1882 və 1890-cı illər sərəncamları ilə Abşeronun 11 kəndinə, o cümlədən də Balaxanı və Suraxanı sakinlərinə məxsus olan 5325 desyatın torpağın alınıb neft istehsalçılarna verilməsini qərarlaşdırdı. Bundan belə kənd icmalarına ictimai torpaqları neft istehsalı məqsədi ilə icarəyə vermək qadağan olunurdu.⁹ Həmçinin xəzinə torpaqlarında neft kəşfiyyatı aparmaq qadağan olunurdu. Bu qərarlar birinci növbədə Abşeronun yerli sakinlərinə qarşı çevrilmişdi¹⁰ Çar hökuməti azərbaycanlıları, ümumiyyətlə, sənayenin bu strateji sahəsinə buraxmamağa çalışırdı. Təsədüfi deyil ki, iltizam sistemi ləğv edildikdən sonrakı illərdə belə Azərbaycan milli kapitalının neft sənayesindəki rolu elə də böyük deyildi. Halbuki, həmin dövrdə Bakı neft sənayesinə xarici kapitalın hələ kütləvi axını başlamamışdı.

Neft istehsalının sürətli artımı Bakı şəhərinin görünməmiş inkişafına təkan vermiş oldu. Əgər 1856-cı ildə evlərin sayına görə Bakı Azərbaycan şəhərləri arasında sonuncu yeri tuturdusa, artıq 1898-ci ildə Bakıda 28 322 ev qeydə alınmışdı ki, bu da 1856-cı ilin göstəricisindən 16 dəfə çox idi. Fəhlə qüvvəsinə olan tələbat həm də Bakı şəhəri əhalisi-

nin sürətli artımına səbəb oldu. Belə ki, şəhər əhalisi 1864-cü ildəki 14,7 min nəfərdən 1897-ci ildə 112 min nəfərə çatdı, yəni 8 dəfə artdı.¹¹

Aydındır ki, bu cür tərəqqi əhalinin təbii artımı hesabına əldə oluna bilməzdi və Azərbaycanın hüddudları kənarından intensiv miqrasiya nəticəsində mümkün olmuşdu. Düzdür, Bakı neft sənayesi fəhlələrinin özəyini heç şübhəsiz ki, Abşeron kəndlərinin sakinləri təşkil edirdi. Lakin Abşeron kəndləri neft sənayesinin fəhlə kadrlarına getdikcə artan tələbatını ödəmək iqtidarında deyildi. Bu da tələbatı gəlmə işçi qüvvəsinin hesabına doldurmaq zərurəti yaradırdı ki, onların da bir hissəsini Azərbaycanın kənd rayonlarının sakinləri təşkil edirdi.

Lakin işçi qüvvəsinə olan tələbatın böyük hissəsi Azərbaycanın hüddudlarından kənardan Bakıya olan güclü axının hesabına doldurulurdu. Onların içərisində İran dövlətinin tərkibinə daxil olan Cənubi Azərbaycan sakinləri xüsusi yer tuturdular. Heç də tam olmayan rəsmi məlumatlara görə, 1880-ci ildən başlayaraq Cənubi Azərbaycandan Bakıya hər il 30-35 min mövsümi fəhlə qüvvəsi gəlirdi. Reallıqda isə bu göstərici daha yüksək idi, çünki onların xeyli hissəsi sərhədi qeyri-legal keçirdikləri üçün konsul xidməti tərəfindən qeydə alınmırdılar. Rəsmi orqanlar tərəfindən isə Cənubi Azərbaycan sakinlərinə 1891-ci ildə 15 615, 1901-ci ildə isə - 22 776 xarici pasport verilmişdi. Cənubi Azərbaycandan gələnlərin böyük əksəriyyəti Bakı neft sənayesində çalışırdılar.¹²

Neft sənayesi fəhlələrinin əsas artım mənbələrindən birini də Rusiyanın Volqaboyu və digər mərkəzi quberniyalarının kəndliləri, eləcə də Qarabağın dağlıq hissəsinin, müasir Ermənistan ərazisinin uçqar kəndlərinin sakinləri təşkil edirdi.

1897-ci ildə Bakı quberniyasındakı fəhlələrin yalnız 34%-ni yerli sakinlər və 10,3%-ni Elizavetpol (Gəncə) quberniyasından olanlar təşkil edirdi. Fəhlələrin yerdə qalan 50%-dən çoxu isə Rusiyanın daxili

Bakı, Suraxanı qəsəbəsi.
O vaxtkı fəhlələrin yaşadığı ev

quberniyaları, Dağıstan, Ermənistan, Gürcüstan və Cənubi Azərbaycandan gələnlərdən ibarət idi. O cümlədən, Bakı fəhlələrinin 28,9%-ni Mərkəzi Rusiya, Sibir və Orta Asiya, 13,3%-ni - Ermənistan və Gürcüstan, 5,3%-ni - Dağıstan və təxminən 8%-ni Cənubi Azərbaycan sakinləri təşkil edirdi.¹³

1904-cü ilin məlumatlarına görə, Bakı neft sənayesində çalışan fəhlələrin 41,5%-ni azərbaycanlılar, 26,5%-ni ruslar, 18%-ni ermənilər, qalan hissəsini isə digər millətlərin nümayəndələri təşkil edirdi.¹⁴

Abşeron yarımadasına miqrasiya dalğasının ikinci axını XX əsrin 20-30-cu illərinə təsadüf edir. Həmin dövrdə ixtisaslı milli kadrların çatışmazlığı bəhanəsi və regionun iqtisadi və mədəni inkişafını təmin etmək pərdəsi altında Azərbaycana Rusiyanın mərkəzi vilayətlərdən xeyli insan köçürülmüşdü. Qeyd etmək kifayətdir ki, 1926-1939-cu illərdə Azərbaycanda rusların sayı 2,4 dəfə (1926-cı ildəki 220,6 mindən 1939-cu ildə 528,3 min nəfərə kimi) artmışdı. Onların da tam əksəriyyəti Abşeron yarımadasında məskunlaşmışdı.

Amma ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 20-30-cu illərinin miqrasiya dalğası Abşeron kəndləri əhalisinin etnik tərkibinə və deməli, onların ənənəvi həyat tərzinə elə də ciddi təsir göstərməmişdi. Belə ki, əsasən ruslardan olan miqrantlar bir qayda olaraq Abşeron ərazisində yeni salınan fəhlə qəsəbələrində yerləşdirilirdilər.

Əhalinin etnoqrafik xüsusiyyətləri

Xüsusi coğrafi mövqeyə malik olan Abşeron yarımadasının ərazisi hələ qədim zamanlardan başlayaraq müxtəlif tayfa və xalqların daimi miqrasiya yollarının üzərində yerləşmişdir. Digər tərəfdən isə, Abşeronun zəngin neft ehtiyatları daim çoxsaylı xarici qəsbkarların diqqətini cəlb etmişdir. Həmin səbəblərdən də, tarixi inkişafın bütün dövrlərində Abşeron müxtəlif xalqların, mədəniyyətlərin və dillərin fəal temas zonalarından olmuş, bu da öz növbəsində, yarımada etnik situasiyanın fəvqəladə dinamik xarakterini şərtləndirmişdir.

Bu da Abşeron toponimikasında öz əksini tapmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, buradakı rəngarəng toponimlər öz mənşəyi etibarilə qədim dövrlərdən başlayaraq yarımada məskunlaşan müxtəlif tayfaların ad-

Bakı, Suraxanı qəsəbəsi.
Çörək hazırlanması üçün taxılın döyüldüyü xırman

ları və dilləri ilə bağlıdır.¹⁵

Bizim günlərə kimi gəlib çatmış Abşeron toponimləri, əsasən, ərəb, türk və İran mənşəlidir. Abşeron toponimikasında güclü İran qatı mövcuddur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İran mənşəli Abşeron toponimləri üçün **xani** - "bulaq, çeşmə, qaynaq" və **xana** - "ev, yaşayış məntəqəsi" sözləri xarakte-

rikdir. Bizim tədqiqat obyektini olan Suraxanı və Balaxanı qəsəbələrinin adlarında da bu öz əksini tapmışdır. Balaxanı - farsca **bala** - "yükseklik", "təpəcik" və **xana** sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, yüksəklikdə yerləşən yaşayış məntəqəsi deməkdir.

Xalq əfsanəsinə görə, Balaxanı kəndinin əsasını "Bə'li" adlı bir xan qoyduğundan, o, belə (Bə'lixan) adlanmışdır.

Daha bir versiyaya görə isə, "Balaxanı" toponimi vaxtilə kənddə yaşayış binalarının üstündə yay istirahət otaqlarının (küləfirənglərin) tikintisinin geniş yayılması ilə əlaqədardır. Belə ki, "bala" - yuxarı, "xana" isə qeyd edildiyi kimi ev, otaq mənasını verdiyindən, bu toponim yuxarı ev, otaq deməkdir.

Əhali arasında geniş yayılmış daha bir rəvayətə görə isə, Balaxanı kəndinin ərazisi həmişə yanar odlu, atəşli olmuşdur. Bura gələnlər oda, bəlaya düşər olarmış. Toponimin birinci hissəsi "bəla", ikinci hissəsi isə farsca ev, məkan, məskən bildiren "xani" sözündən əmələ gəlmişdir; yəni "bəla məkanı".¹⁶

Suraxanı toponimi də tat (İran) mənşəlidir. Suraxanı toponimi iki elementdən: **surax** - fars və tat dillərində "quyu", "çala", "çuxur" və **xani** - "bulaq, çeşmə, mənbə" sözlərindən ibarətdir. Beləliklə, Suraxanı - quyudan, çaladan vuran çeşmə, alov mənbəyi mənasını verir. Başqa sözlə, Suraxanı ilə Ateşgah sözləri eyni mənanı verir.

Buda onunla bağlıdır ki, hələ orta əsr müəlliflərinin məlumatına görə, Suraxanıda yanar qazların yer səthinə çıxdığı xeyli sayda sahələr olmuşdur. Məsələn, 1683-cü ildə Abşeronda olmuş Avropalı səyyah Kempfer bunların təsvirini vermişdir.¹⁷ Kempfer bildirir ki, "qədim fars tayfasının va-

rislərindən iki nəfər, hindli atəşpərəstlər və digər gəlmələr inşa etdikləri divarın ətrafında hərəkətsiz oturub, yerdən çıxan alova baxaraq dua edirdilər". Kempferin məlumatı təsdiq edir ki, XYII əsrin sonunda - XYIII əvvəllərində inşa olunmuş və bizim günlərədək gəlib çatmış Atəşgahdan də xeyli əvvəl Suraxanıda atəşpərəstlərin ibadətگاهی mövcud olmuşdur.

Digər mülahizəyə görə, Suraxanı sözünün mənası "qırmızı ev" (sur-sürx - fars dilində qırmızı mənasını verir) deməkdir.

S. Aşurbəyli "Bakının orta əsrlər tarixi oçerki" əsərində "Suraxanı" toponimii ilə bağlı daha bir versiya irəli sürür. Onun fikrincə, "surakşanı" qədim Hindistanın sanskrit dilində ibadət, sitayiş olunan yer, müqəddəs məkən deməkdir.¹⁸

Sabuñçu toponiminin etimologiyasına gəldikdə isə, xalq arasında gəzən rəvayətlərə görə, bu ad "sə" - üç və "bun" - təpə, yüksəklik sözlərinə "ç" şəkilçisinin əlavə olunmasından yaranmışdır. Guya həmin ərazidə bir vaxtlar mövcud olmuş üç hündür təpəyə görə buy er Sabuñçu (üç təpə) adlandırılmışdır.

Əhali arasında yayılmış digər bir mülahizəyə əsasən isə, Sabuñçu toponimii Azərbaycan dilindəki "sabun" sözü ilə əlaqədardır, yəni "sabun düzəldilən yer" mənasını verir.¹⁹

Düzdür, tədqiqatçı Ə. Hüseynzadə bu mülahizəni qeyri-elmi hesab edərək, "Sabuñçu" sözünü türkdilli tayfanın adı kimi təqdim edir. Onun yazdığına görə, "Sabuñçu" etnonimini daşıyan tayfa hələ XYII əsrdə Azərbaycanla Ermənistanın müasir sərhəd ərazilərində və qismən də Dağlıq Qarabağda məskunlaşmış, XYIII əsrdə isə Abşeronə köçüb gəlmişdir.²⁰

Qeyd olunduğu kimi Balaxanı və Suraxanın əhalisi İrandilli tatlardan ibarətdir. Tat dili Hind-Avropa dil ailəsinin İran dilləri qrupuna daxildir. XX əsrin əvvəllərində tatlarnın tədqiqi ilə məşğul olmuş B.V. Millerin məlumatına görə, suraxanlılar öz dillərini "parsı" adlandırır və onu digər tat ləhcələri içərisində ən "mükəmməl" hesab edirdilər. Balaxanı əhalisi isə dillərini həm "parsı", həm də "tat" adlandırmışdır.²¹ Abşeron (Balaxanı və Suraxanı) tatlarnın dilləri tat dilinin cənub ləhcəsinə daxildir.²²

Dini mənsubiyyətinə görə Abşeron tatlari şiə müsəlmanlardır.

"Tat" termini türk mənşəlidir və ona ilk dəfə VIII əsrin 30-cu illərinə aid olan Orxon-Yenisey yazılarında rast gəlinir. Maraqlıdır ki, Azərbaycan türklərinin qədim yazılı abidəsi olan "Kitabi Dədə Qorqud" eposunda da tatlarnın adı çəkilir:

*Saqqalı boz ağı torağay ötdükdə,
Saqqalı uzun tat kimi azan çəkəndə.*²³

"Tat" terminin rast gəlinədiyi digər qədim türk yazılı abidəsi Mahmud Kaşqarının XI əsrə aid "Divani-luğət it-türk" əsəridir. "Divan"da bu termin üç mənada işlənir: 1) dinsiz, kafir; 2) dinsiz uyğur; 3) fars. Mütəxəssislər birinci mənəni daha qədim hesab edirlər. İslamı qəbul etmiş türk tayfaları təkcə öz soydaşları olan qeyri-müsəlman türklərini deyil, həm də islamın rəsmi sünnü təriqətindən kənarə olan şiə-farsları da "tat" adlandırdılar.

Sonralar köçəri türk tayfaları fəth etdikləri ölkələrin bütün əkinçi və şəhər əhalisini etnik mənsubiyyətinə asılı olmayaraq "tat" adlandırdılar. Çünki "köçərinin gözündə müəyyən mədəni tipə mənsubluq etnik və dil əlamətlərindən daha üstün idi".²⁴ Bizim günlərdə belə azərbaycanlıların etnoqrafik qrupu olub, keçmişdə köçəri heyvandarlıqla məşğul olmuş tərəkəmələrin varisləri oturaq əkinçi azərbaycanlı əhalini tat adlandırdılar.

Digər tərəfdən, Gəncəbasar, Tovuz-Qazax zonasının azərbaycanlı əhalisi İrandan bura işləməyə gələn bütün insanları etnik mənsubiyyətinə asılı olmayaraq, "tat" adlandırdılar. Bu halə Borçalıda da təsadüf olunurdu.²⁵

Göründüyü kimi, yüzilliklər ərzində "tat" termini etnik mənada deyil, ilk növbədə əhalinin sosial vəziyyətinin və həyat tərzinin göstəricisi anlamında istifadə olunmuşdur. Yalnız müəyyən mərhələdə sosial-iqtisadi əlamətlə dil mənsubiyyəti üst-üstə düşdükdə "termin etnik mənə kəsb etmişdir".²⁶

Tatlarnın Qafqazda peyda olması vaxtı barədə elmdə artıq müəyyən yekdil fikir formalaşmışdır. V.F. Minorski, A. Bakıxanov, R. İsmayılov, M.H. Baharlı və bir çox digər tədqiqatçıların fikrincə, tatlər hələ eramızın IY əsrindən başlayaraq Sasani hökmdarları tərəfindən cənub və cənub-qərbi İranın İsfahan, Təbəristan, Lahican və digər vilayətlərindən Cənubi Qafqazın Xəzər sahili vilayətlərinin müstəmləkəşdirilməsi məqsədi ilə bu əraziyə köçürülmüş İrandilli əhalinin birbaşa varisləridirlər.²⁷ Bu fikir "Brokqauz və Efronun Ensiklopedik lüğətində" də öz əksini tapmışdır.

Məlumdur ki, III əsrin əvvəlində İranda hakimiyyətə gəlmiş Sasani-lər Qafqaza, xüsusilə də onun şərq hissəsinə (Xəzər sahili) münasibətdə aktiv işğalçılıq siyasəti yeritməyə başlamışdır. Sasani-lər bu regionu özlərinə təbə etmək və şimaldakı köçəri tayfaların hücumlarının qarşısını almaq üçün Alban qapılarını (Dərbənd keçidini) etibarlı şəkildə müha-

fizə etməyə çalışırdılar. Bu məqsədlə Sasani hökmdarları Qafqazda bir sıra müdafiə istehkamları inşa etmişdilər ki, bunlardan da ən məşhurları Gilgilçay və Dərbənd müdafiə sistemləridir. Bizansla İran arasında 387-ci ildə bağlanmış müqaviləyə əsasən, İran şimaldan gələn köçərilərin hücumlarını dəf etmək məqsədi ilə Qafqazda müdafiə istehkamları qurmalı və hərbi qarnizonlar saxlamalı idi.²⁸ Bunun əvəzində isə Bizans İranı həmin tədbirləri həyata keçirmək üçün lazım olan vəsaitlə təmin etməyi öz öhdəsinə götürürdü. İrandilli əhəlinin hərbi kolonistlər kimi Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi də həmin dövrə təsadüf edir. Müasir tatlar da məhz onların varisləridir.²⁹

Bir faktı xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ilkin olaraq tatlar Dərbənd ətrafında və müasir Azərbaycanın şimal-şərq rayonlarında məskunlaşmışlar. Abşeron yarımadasındakı tat kəndləri isə çox sonralar yaranmışdır. Təsadüfi deyil ki, Abşeron tatlarnın tarixlə bağlı xatirələri qədim zamanları deyil, nisbətən yaxın dövrləri əhatə edir. Keçmişləri haqqında çox səthi məlumata malik olan Abşeron tatlari, belə hesab edirlər ki, yarımadaya bir neçə əsr əvvəl köçüb gəlmişlər. Onların dediklərinə görə, Abşeron ərazisinə Azərbaycanın şimal-şərq rayonlarından - Quba, Dərbənd, Şamaxıdan gəlmişlər. Onların fikrincə, Şamaxının tat kəndləri Abşerondan daha qədimdir. Bu səbəbdən də, Abşeronda bilavasitə İrandan gəlmiş tatlar praktiki olaraq yox dərəcəsidir.³⁰

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, hələ XIX əsrin sonlarında tatlari Abşeronda yayılma arealı daha geniş olmuşdur. Məsələn, A. Bakıxanov özünün məşhur "Gülüstani-İrəm" əsərində qeyd edirdi ki, Bakının altı tərəkəmə kəndindən başqa - bütün əhəli tat dilində danışır.³¹

1891-ci ildə rus dilində nəşr olunmuş "Bakı və onun ətrafı" adlı kitabın müəllifi də Bakı ətrafındakı kəndlərin əhəlisinin əksəriyyətini tatlari təşkil etdiyini iddia edir. Bununla bərabər, o, təsdiq edir ki, Abşeronda məskunlaşmış tatlari azərbaycanlılar arasında həyat tərzi, mənəvi və maddi mədəniyyət baxımından elə də böyük fərq hiss olunmur.³²

Görünür ki, Bakı kəndlərinin taddilli əhəlisinin sürətlə Azərbaycan dilinə keçməsi prosesi XX əsrin əvvəllərinə aid olub, iqtisadiyyatın, xüsusilə də neft sənayesinin inkişafı və bununla əlaqədar əhəli miqrasiyasının güclənməsi, eləcə də, Azərbaycan dilinə əsaslanan təhsil sisteminin təşəkkülü ilə bağlı olmuşdur. Buna baxmayaraq, Bakı ətrafındakı bir çox tat mənşəli toponimlər (Kürdəxanı, Novxanı və s.) hələ də qalmaqdadır.

Abşeronda ərəb mənşəli bir sıra kənd adları da bizim günlərə kimi gəlib çıxmışdır. Məsələn: Xilə, Binəqədi, Zirə, Qala və s. Vaxtilə ərəb tayfalarının Abşeronda məskunlaşmasına baxmayaraq, yerli əhəli tərəfindən assimilyasiya olunduğu üçün onların dilləri müasir dövrə kimi gəlib çatmamış və yalnız yarımadaının toponimikasında öz izini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu onu sübut edir ki, ərəb işğalına kimi türk və İran elementləri Abşeron ərazisində kifayət qədər dayanıqlı mövqeyə malik olublar.

Abşeron toponimikasının daha zəngin qatını türk mənşəli toponimlər təşkil edir. Əhmədli, Güzdək, Qobu, Lök-Batan və s. kənd adları məhz bu sıradandır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bizim tədqiqat obyektini olan Sabunçu kəndinin adı da türk mənşəli toponimlər sırasına daxildir.

Toponimika ilə bərabər arxeoloji və yazılı mənbələrin tədqiqi belə güman etməyə əsas verir ki, ilk türk tayfalarının müasir Azərbaycan ərazisinə gəlməsi faktları e.ə. VII-VI əsrlərə aid edilsə də,³³ onların burada kütləvi məskunlaşması prosesi eramızın I minilliyinin ortalarından etibarən başlamışdır.³⁴ Türklərin Azərbaycan ərazisinə axını eramızın ilk əsrlərində daha da güclənib. İkinci orta əsr mənbələri bu dövrdə hunların tez-tez Azərbaycana yürüş etmələri haqqında məlumatlarla zəngindir. Heç şübhəsiz ki, onların bir hissəsi də Azərbaycanda məskunlaşmışlar. Məsələn, Y əsr müəllifləri Yegişə və Favstos Buzand hunların Azərbaycana hücumları haqqında məlumat verirlər.³⁵

Abşeron ərazisinin türkləşməsi prosesi sonrakı mərhələsi səlcuqlar və monqollarla bağlıdır ki, həmin dövrdən başlayaraq türklər Abşeronda dominant etnik elementə çevrilirlər.

Abşeronda məskunlanmış İran dilli əhəliyə türk tayfalarının təsiri bu dövrdən başlayaraq daha da gücləndi. Məhz bu təsirin nəticəsidir ki, XX əsrin əvvəlində Abşeronda İran dilli əhəli tatlari təmsalında kompakt şəkildə yalnız iki kənddə - Balaxanı və Suraxanıda qalmışdır.

XIX - XX əsrin əvvəllərində Balaxanı və Suraxanıda yaşamış tatlari haqqında məlumatlar çox sxematikdir. Buna görə də tanınmış etnoqraf M.M.Kovalevskinin Abşeron tatlari təmsalının həmin dövrdəki adları barədə bəzi məlumatları xatırlamağı lazım bilir. Qafqaz xalqlarının məişət hüququnu tədqiq edən Kovalevski 1888-ci ildə Suraxanıda 76 yaşlı Ocam Əliqulu oğlundan tatlari haqqında materiallar toplamışdır. Müəllif tatlari da aşağıdakı adları müşahidə etmişdir: 1) endoqamiyanın mövcudluğu; 2) bəyin valideynləri tərəfindən gəlinin ailəsinə verilən "süd pulu-

nun" mövcudluğu; 3) bəy tərəfindən gələnə və onun yengəsinə bakirəliyin əvəzi olaraq bir manat verilməsi; 4) cehizin arxaik forması - bəyin qohumları tərəfindən qız ailəsinə sonradan gəlinin cehizinin əsasını təşkil edəcək "başlıq" verilməsi; 5) leviratın qalıqları (qayının öz qardaşı arvadı ilə ünsiyyətdən çəkinməsi; 6) müsadirə olunub satışı çıxarılan torpaq sahəsinin ilk olaraq qonşuya təklif olunması və s.³⁶

Yüzlilliklər ərzində Azərbaycan türklərinin əhatəsində yaşamaları Balaxanı və Suraxanı tatlari üçün təsirsiz ötürməyərək, onların mədəniyyət və məişətində dərin izlər buraxıb. Uzun illər Azərbaycanın əzsaylı xalqlarının, o cümlədən tatlarn tədqiqi ili məşğul olmuş Q. Cavadovun qeyd etdiyi kimi, bu gün tatlari "adət-ənənəsinə, etnik xüsusiyyətlərinə, Milli və mənəvi mədəniyyətinə və daha

başqa etnoqrafik xüsusiyyətlərinə görə azərbaycanlılara Ən yaxın, bir çox cəhətdən isə hətta sonuncularla tam eyniyyət təşkil edir".³⁷

Artıq XIX əsrin sonlarına yaxın tatlari ətrafdakı türk əhalidən yalnız dillərinə görə fərqlənirdi. Bu da təsadüfi deyildi, çünki dil ən dayanıqlı etnik əlamətlərdən biri hesab olunur. Lakin XX yüzillik ərzində bu sahədə də ciddi dəyişikliklər baş vermişdir.

Hələ XX əsrin 20-ci illərində tanınmış tədqiqatçı B.V.Miller Abşeron tatlari arasında türk (Azərbaycan - A.B.) dilinin geniş yayılması və onların məhz bu dildə təhsil almaları haqqında məlumat verirdi. O qeyd edirdi ki, "hətta Suraxanı kəndində belə yalnız laylalar tat dilində oxunur, yas məclislərində ağılar hər iki dildə - tatca və türkcə deyilir, toylarda mahnılar isə yalnız türk dilində səslənir. Tat dili öz mövqelərini ancaq ailə-məişət sahəsi kimi məhdud dairədə saxlayır".³⁸

Xüsusilə onu vurğulamaq vacibdir ki, B.V.Millerin də təsdiq etdiyi kimi, tatlarn türk dilinə keçməsi təbii yolla, könüllü şəkildə baş verirdi. B.V.Miller göstərir ki, "Bakı kimi türk mərkəzinin yaxınlığı, tatlari türkclər arasında sıx iqtisadi və mədəni əlaqələr bu keçidi daha da sürətləndirirdi".

B.V.Miller diqqəti belə bir məqama yönəldir ki, son 10 il ərzində bu proses məktəb təhsilinin geniş miqyasda tətbiqi ilə əlaqədar daha da intensivləşib. Onun iddiasına görə, XX əsrin 20-ci illərinin ortalarında tat dilindən yalnız yaşlı nəsle mənsub insanlar aktiv istifadə edirdilər. Təsadüfi deyil ki, hətta ailədə və məişətdə də tat dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunması xeyli məhdudlaşmışdı.

Bu mənada XX əsrin 20-30-cu illərindəki qısa bir dövr istisna təşkil edir. Belə ki, 1925-ci ildə Azərbaycanı tədqiq və təvəbbö cəmiyyəti nəzdində tatlarn tarixi, mədəniyyəti və dillərini öyrənmək məqsədi ilə xüsusi Tat komissiyası yaradılmışdı. Həmin komissiya tərəfindən 1929-cu ildə latın qrafikası əsasında tat əlifbası yaradılmış, və 1930-cu ildən başlayaraq həmin əlifba praktikada tətbiq olunmağa başlamışdır.³⁹

1930-1938-ci illərdə tatlarn Azərbaycan ərazisində kompakt məskunlaşdığı bölgələrdə tat məktəbləri fəaliyyət göstərmişdir. 1937/1938-ci tədris ilində həmin məktəblərdə tat dilində 24,1 min şagird təhsil almışdır.⁴⁰ 1930-1938-ci illərdə 329,2 min nüsxə tirajla tat dilində 226 adda kitab çap olunmuşdur.⁴¹ Lakin Stalin repressiyaları dövründə, tat dilinin təhsil və kitab çapı sahəsindəki tətbiqi tamamilə dayandırılmışdır. Bu da, Kreml rəhbərliyinin vahid sovet xalqının yranması prosesini daha sürətləndirmək istəyindən irəli gəlirdi. Beləliklə, XX əsrin 30-cu illərin sonlarından başlayaraq, tatlari, ailə-məişət sahəsi istisna olmaqla, digər bütün sahələrdə Azərbaycan türkcəsindən ədəbi dil kimi istifadə etməyə başlamışlar. Xatırlamaq lazımdır ki, hələ 1917-ci il Fevral inqilabından əvvəlki dövrdə Azərbaycan türkcəsi tatlari arasında geniş yayılmışdı. Məsələn, N.Zeydlits göstərir ki, tat dili sürətlə öz yerini Azərbaycan türkcəsinə verməkdədir və tatlarn bir çoxu həmin dildə danışmağa üstünlük verir.⁴²

Müasir mərhələdə müsəlman tatlarn etno-mədəni inkişafı prosesi Azərbaycan türkləri ilə eyni məcrada davam edir. Azərbaycan türklərinin və tatlarn tarixən formalaşmış mədəni birliyi (eyni dini mənsubiyyət, vahid adət-ənənələr və s.) bu prosesi daha da sürətləndirir. Xarakterik haldır ki, tatlari hətta antropoloji baxımdan farslardan daha çox azərbaycanlılara yaxındırlar.⁴³

Bu prosesdə tatlarn və Azərbaycan türklərinin eyni dini etiqada - şiəliyə mənsubluğu da az rol oynamayıb. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan müxtəlif sivilizasiyaların kəsişmə nöqtəsində yerləşsə də, YII əsrdən başlayaraq islam dünyasının tərkib hissəsi kimi inkişaf etmişdir. Bu amil də

sosial-siyasi və mədəni həyatın bütün sahələmə olduğu kimi, ölkədə məskunlaşmış xalqların ictimai şüuruna da həlledici təsir göstərmişdir.

Məsələn, XX əsrin əvvəllərinə kimi müəyyən istisnaları nəzərə almasaq, bütün müsəlman xalqlarının ictimai şüuru üçün konfessional faktorun dominant rolu xarakterik idi. Başqa sözlə desək, dini mənlilik şüuru etnik mənliliyi açıq-aşkar üstələyirdi. İslam dininin qaydalarına görə, bütün müsəlmanlar, irqi və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, vahid "ümme"ni təşkil edirdilər. İslam dini hətta müsəlmanların ayrı-ayrı millətlərə bölünməsinə belə böyük günah hesab edirdi.

XX əsrin əvvəllərində bu cür vəziyyət Azərbaycanda yaşayan xalqlar, o cümlədən də, azərbaycanlılar və tatlar üçün xarakterik idi. Belə ki, onların şüuru yeni yaranmaqda olan milli hissələrdən daha çox, "ümme" üçün xarakterik olan adət və ənənələrə əsaslanırdı.

Yalnız bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan cəmiyyətində genişlənmə modernizasiya prosesləri vəziyyətin tədricən dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Tatlar bu proseslərdə Azərbaycan cəmiyyətinin tərkib hissəsi kimi inkişaf etdikləri üçün onlarda məhz Azərbaycan türkləri üçün xarakterik olan etnik mənlilik şüuru formalaşmışdır. Bu o deməkdir ki, tatlar dini mənlilikdən (identiklikdən) birbaşa Azərbaycan etnik mənliliyinə keçid etmişlər. Bəzi tat ziyalıların arzu ediləni realıq kimi göstərmək cəhdlərinə baxmayaraq, tatlarda kütləvi şəkildə heç vaxt spesifik etnik mənlilik şüuru formalaşmamışdır.

Əlbəttə, bu heç də o demək deyildir ki, azərbaycanlıların və tatlının mədəniyyətləri tam yekcinsdir. Tatlının mədəniyyəti bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir və bu hal ilk növbədə ailə-məişət sahəsində özünü göstərir. Belə ki, Balaxanı və Suraxanı məskunlaşmış tatlının adət-ənənələrində islamıyyətdən xeyli əvvəlki dövrlərin izləri görünür. Bu da onunla bağlıdır ki, Azərbaycan türkləri kimi tatlarda qədim dövrlərdə atəşpərəst olmuşlar. Yəni onlar islam dinini qəbul etsələr də, uzun əsrlər ərzində atəşpərəstlik ənənələri də aradan qalxmamış, əksinə, ailə çərçivəsində olsa da, onlara əməl edilmişdir. Məsələn, əsasında Zərdüştdininin qalıqları duran ölnün mənzildən götürüldüyü yerdə üç gün müddətində çırağ yandırma, habelə bir qab su qoyulması bu tip adətlərdəndir.⁴⁴

M. Hacıyev yazır ki, tatlarda ocaq odun sönməsi, qonşudan od istənilməsi yaxşı əlamət sayılır. Ocaq tatlarda üçün son dərəcə müqəddəs-

dir. Şübhəsiz ki, bütün bunlar atəşpərəstliyin məişətdə davam edən təzahürəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 20-30-cu illərinə kimi bir sıra Abşeron kəndlərində əsasən qohum ailələri birləşdirən məhəllələr qalmaqda idi. Etnoqrafiya elmində patronimiya adlanan qohum ailələr birliyi nəslə əlaqə ilə yanaşı özünü təsərrüfat, ictimai və mədəni birlik təmsilində də göstərirdi.

Bu baxımdan tədqiqat obyektinə olan Abşeron kəndləri də istisna təşkil etməzdi. Belə ki, Balaxanı tarixən aşağıdakı məhəllələr mövcud olmuşdur: 1. Aşağı məhəllə. 2. Buğ-buğa məhəlləsi. Bu məhəllənin adı Aşağı məhəllənin yaxınlığında yerləşən "buğ-buğa" adlı palçıq vulkanının adından götürülmüşdür. 3. Kəndin şimal hissəsində yerləşən Rza-Qulu məhəlləsi. 4. Cən-Hüseyn məhəlləsi.⁴⁵

Bir qayda olaraq, hər bir məhəllənin öz ağsaqqalı, daha böyük və nüfuzlu məhəllələrin isə həmçinin ayrıca məscidi və meydanı olurdu. Bu və ya digər tədbirdə (toy, yas məclisləri və s.) məhəllə sakinləri kollektiv şəkildə iştirak edir, məhəllə təəssübkeşliyinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu kimi məhəlli-mədəni xüsusiyyətlərin bəzi cəhətləri bu günə kimi müəyyən dərəcədə qorunub saxlanmışdır.

Müasir etnik proseslər və əhalinin həyat tərzindəki dəyişikliklər (sosioloji sorğunu nəticələri əsasında)

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, tatlarda üçün tarixən kütləvi bilinçsizlik xarakterik olmuşdur. Onlar ana dillərindən başqa, Azərbaycan türkcəsini də bir qayda olaraq mükəmməl bildirdilər. Bu prosesdə təhsil sisteminin də çox böyük rolu olmuşdur. Belə ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, XX əsrin 30-cu illərindəki qısa bir dövrü istisna etməklə, tatlarda əsasən Azərbaycan türkcəsində təhsil almışlar. Tatlarda ədəbi dili də Azərbaycan türkcəsi olmuşdur. Bu onların Azərbaycan türkcəsinə keçidini sürətləndirən başlıca amillərdən biri olmuşdur.

Hazırkı mərhələdə isə tatlarda, ilk növbədə gənc nəslin nümayəndələrinin Azərbaycan türkcəsinə tam keçidi prosesi demək olar ki, başa çatmışdır. Tat dilini yalnız məhdud sayda yaşlı nəslə mənsub insanlar bilir. Bu faktı sosioloji sorğunun nəticələri də təsdiq edir.

Məlumdur ki, ənənəvi milli mədəniyyətin əsas ünsürləri və ilk növbədə ana dili ailə-məişət sahəsində daha yaxşı qorunub saxlanır. Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, istənilən etnosun dili, onun inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq ailə daxilindəki ünsiyyət prosesində daha fəal istifadə edilir.

Lakin Suraxanı və Balaxanı sakinləri arasında keçirilmiş sosioloji sorğunun nəticələri göstərir ki, hətta bu sahədə də tat dilindən çox məhdud miqyasda istifadə edilir. Tat dilindən əsasən yaşlı valideynlərlə ünsiyyətdə istifadə olunur (bax: cədvəl 1 və 2).

Cədvəl 1

Balaxanı sakinlərinin ailədə istifadə etdikləri ünsiyyət dilləri (sorgunun nəticələrinə görə %-ilə)

	Azərbaycan türkçəsində	Rus dilində	Tat dilində
Valideynlərlə	89,7	2,1	8,2
Uşaqlarla(nəvələrle)	93,9	5,6	0,4
Həyat yoldaşı ilə	92,9	2,5	4,6

Cədvəl 2

Suraxanı sakinlərinin ailədə istifadə etdikləri ünsiyyət dilləri (sorgunun nəticələrinə görə %-ilə)

	Azərbaycan türkçəsində	Rus dilində	Tat dilində
Valideynlərlə	79,9	10,6	9,5
Uşaqlarla(nəvələrle)	84,2	12,1	3,8
Həyat yoldaşı ilə	83,8	9,4	6,8

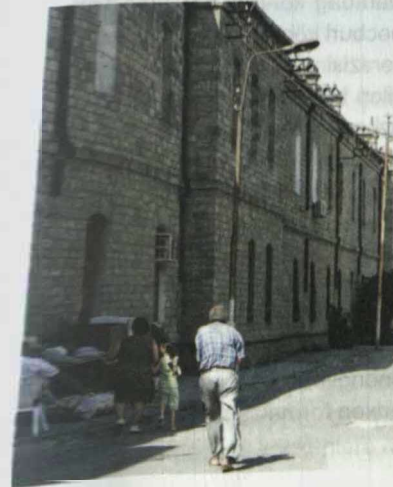
Tat dilinin gələcək perspektivləri baxımından Balaxanı və Suraxanı əhalisinin dil orientasiyasının öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, dil sahəsində bu günkü situasiya dünənki tələbatı əks etdirdiyi üçün, Suraxanı və Balaxanı sakinlərinin bu günkü tələbatın öyrənilməsi də dil sahəsində gələcək inkişafın əsas konturlarını proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Bu kontekstdə məktəb təhsili sahəsində ayrı-ayrı dillərə olan tələbatın öyrənilməsi xüsusi maraq doğurur. "Uşaqlarınızı məktəbdə hansı dildə oxutmaq istərdiniz?" sualı arzu olunan və real təhsil dilləri arasında fərqi müəyyən etməyə imkan verir. Bu sualın cavabları əsasında həmçinin məktəb təhsili sistemində müxtəlif dillərin funksional inkişaf perspektivlərini də kifayət qədər dəqiqliklə müəyyən etmək olar (cədvəl 3).

Cədvəl 3

Məktəbdə uşaqlarını hansı dildə oxutmaq istəyirlər (sorgunun nəticələrinə görə %-ilə)

Azərbaycan türkçəsində	67,2
Qərbi Avropa dillərində (ingilis, fransız və s.)	21,4
Rus dilində	10,4
Tat dilində	1,0

Beləliklə, sorğunun nəticələri göstərir ki, Suraxanıda rəyi soruşulanların yalnız 2,3%-i, Balaxanıda isə 2%-i öz uşaqlarına tat dilində təhsil vermək arzusundadırlar. Balaxanı və Suraxanı tatarlarının tam əksəriyyəti bu məqsədlə Azərbaycan türkçəsinə, Qərbi Avropa (ingilis, fransız və s.) və rus dillərinə üstünlük verirlər.

Bütövlükdə isə, tədqiqat postsovet dövründə azərbaycanlıların dil sahəsindəki orientasiyalarında ciddi dəyişiklərin baş verdiyini müəyyənləşdirdi. Belə ki, hələ XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlində məktəb təhsili sistemində öz nüfuzuna görə Azərbaycan türkçəsindən sonra ikinci yeri rus dili tuturdu. Hazırda isə rus dili Avropa dilləri və ilk növbədə ingilis dili tərəfindən üçüncü yere sıxışdırılıb.

dırılıb. Bu fakt əhalinin müxtəlif təbəqələrinin ingilis dilinə olan marağının yüksələn xəttlə artdığını əks etdirir. Şübhəsiz ki, bu maraq ingilis dilinin sosial funksiyalarının praktiki olaraq hədudsuz miqyası, onun vasitəsi ilə dünya sivilizasiyasının nailiyyətlərindən, o cümlədən müxtəlif informasiya mənbələrindən bəhrələnmək imkanlarını genişliyi ilə əlaqədardır.

Yerli sakinlərlə məcburi köçkünlər arasında qarşılıqlı münasibətlər

1999-cu ildə keçirilmiş əhalinin sonuncu siyahıya alınmasının nəticələrinə görə, Sabunçuda - 20 343, Balaxanıda - 10 498 və Suraxanıda - 14 779 nəfər adam yaşayır. Hərçənd ki, realıqda bu qəsəbələrin əhalisinin sayı xeyli çoxdur. 46 Çünki 1988-1993-cü illərdə Qarabağ konfliktli nəticəsində öz doğma yurd-yuvalarını tərk etmiş xeyli miqdarda məcburi köçkün də bu qəsəbələrdə məskunlaşmışlar və rəsmi statistika onların dəqiq sayını əks etdirmir.

Keçirdiyimiz sorğunun nəticələri də göstərilən qəsəbələrin əhalisinin ümumi sayında məcburi köçkünlərin xüsusi çəkisinin kifayət qədər yüksək olduğunu təsdiq edir. Belə ki, həmin qəsəbələrin əhalisinin 32,1%-ni, başqa sözlə 1/3 hissəsini miqrantlar təşkil edir. Eyni zamanda miqrantların 43,5%-i isə son 10 ildə, yəni Qarabağ konfliktli başlanandan sonra köçənlərdir ki, onların da 21,8%-i məcburi köçkünlərdən ibarətdir.

Heç şübhəsiz ki, qaçqınların Abşeron ərazisinə belə kütləvi axını onsuz da əhalinin görünməmiş sıxlığı ilə seçilən bu regionda sosial-iqtisadi vəziyyəti daha da kəskinləşdirmişdir. İlk növbədə məcburi köçkünlərin yaşayış yeri və işlə təmin olunması problemi bütün ağırlığı ilə yerli orqanların üzərinə düşmüş oldu. Halbuki, yerli sakinlərin analoji problemləri nəinki təmin olunmur, hətta bu sahədə vəziyyət sadəcə olaraq acınacaqlı idi.

Beləliklə, məcburi köçkünlərin kütləvi axını ilə əlaqədar Abşeronun sosial-mədəni və iqtisadi infrastrukturuna düşən ağırlıq bir qədər də artmış oldu. Regionun sosial-iqtisadi infrastrukturuna isə sadəcə olaraq bu ağırlığın öhdəsindən gəlmək iqtidarında deyildi. Digər tərəfdən, nəzərə almaq lazımdır ki, məcburi köçkünlərin ənənəvi həyat tərzini bir sıra parametrlərinə görə Abşeron sakinlərinin tarixən formalaşmış həyat tərzinə heç də uyğun gəlmirdi.

kilde özünü bürüzə verir (cədvəl 5).

Bütün bu amillərin məcmusu məcburi köçkünlər yerli sakinlər arasında heç də sadə olmayan münasibətləri şərtləndirmiş oldu. Məsələn, rəyi soruşulan yerli sakinlərin yandan çoxu qaçqınlarla ünsiyyətdən çəkinirlər və ümumiyyətlə, onlarla heç bir əlaqə saxlamamağa üstünlük verirlər. Yerli sakinlərin ancaq 30%-i məcburi köçkünlərlə öləri münasibətlərə malikdir və yalnız 10%-nin qaçqınlarla yaxın münasibətləri var.

Yerli əhali ilə məcburi köçkünlər arasında münasibətlərə mənfi təsir göstərən amillərdən biri də budur ki, sonuncular özlerini bu ərazinin müvəqqəti sakinləri hesab etdikləri üçün ətraf mühitə sayğısız münasibət bəsləyirlər. Göstərilən qəsəbələrdə yerləşən tarixi abidələrin vəziyyətinin qiymətləndirilməsində bu daha açıq şəkildə özünü bürüzə verir (cədvəl 5).

Cədvəl 5

Yaşadığınız ərazidə tarixi abidələrin vəziyyətini necə qiymətləndirirsiniz (sorgunun nəticələrinə görə %-ilə)

	Yerli əhali	Qaçqınlar
Normal	41,6	86,8
Kifayət qədər qənaətbəxş	13,8	3,8
Qeyri-qənaətbəxş	44,6	9,4

Göstərilən qəsəbələrin ərazisindəki əksər tarixi abidələrin bərabər vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, məcburi köçkünlərin yarıdan çoxunu bu nəinki narahat etmir, əksinə, onlar bunu normal hal hesab edirlər. Hərçənd ki, məcburi köçkünlərdən bir çoxunun həmin abidələrin dağıdılmasında bilavasitə iştirak etdiklərini nəzərə alsaq, onların belə mövqeyi heç də təəccüb doğurmamalıdır.⁴⁶ Məcburi köçkünlərin kütləvi şəkildə Abşeronu axını regionun əmək bazarındakı onsuz da gərgin olan vəziyyəti bir qədər də ağırlaşdırmışdır. Bu baxımdan yerli əhali məcburi köçkünlərə rəqib kimi yanaşırlar. Bu da onlar arasındakı münasibətləri

sibətləri mürəkkəbləşdirən daha bir səbəbdir. Təsadüfi deyil ki, yerli sakinlərin 80%-i işsizliyi və əhalinin çətin maddi durumunu ən böyük sosial problem hesab edirlər (cədvəl 6). Başqa sözlə desək, hazırda yerli sakinlər hətta minimal maddi ehtiyaclarını ödəməkdə belə çətinlik çəkir. Belə vəziyyətdə isə, digər mühüm sosial problemlər bir qədər arxa plana keçmiş olur.

Cədvəl 6
Yaşadığınız qəsəbənin ən mühüm sosial problemləri
(soruğunun nəticələrinə görə %-ilə)

İşsizlik	42,8
Əhalinin çətin maddi durumu	38,5
Yolların vəziyyəti	6,8
Elektrik təhcizəti	0,9
İçməli su problemi	6,8
Qazla təhcizat	4,3

Nəzərə almaq lazımdır ki, yerli əhalinin sosial-mədəni tələbləri məcburi köçkünlərə nisbətən daha yüksəkdir. Təsadüfi deyil ki, onlarla müqayisədə yerli sakinlər qəsəbələrə tıbb, təhsil və mədəni müəssisələrin fəaliyyətinə daha tənqidi münasibət bəsləyirlər. Rəyi soruşulan yerli sakinlərin 35,2%-i (məcburi köçkünlərin isə cəmi - 14,3%-i) mədəniyyət ocaqlarının, 34%-i (məcburi köçkünlərin - 6,5%-i) tıbb müəssisələrinin, 43,1%-i isə (məcburi köçkünlərin - 8,1%-i) təhsil müəssisələrinin fəaliyyətindən narazıdırlar.

Məhz sosial-iqtisadi vəziyyətin ağırlığı səbəbindən yerli sakinlərin 47,9%-i yaşadıqları qəsəbəni tərk edib ölkənin digər rayonlarına və hətta onun hüdudlarından kənara köçmək niyyətində olduqlarını bildiriblər. Doğulduğu torpağa xüsusi bağlılığı ilə seçilən və bu səbəbdən də sovet dövründə belə çox cüzi miqrasiya mütəhərriqliyi ilə seçilən azərbaycanlılar üçün bu çox heyrətləndirici nəticələndir. Rəyi soruşulanların böyük əksəriyyəti köçmək istəmələrinin başlıca səbəbi kimi ağır sosial-iqtisadi durumu, regionun ciddi şəkildə korlanmış ekoloji vəziyyətini, Abşeron kəndləri üçün xarakterik olan ənənəvi həyat tərzinin itirilməsini, öz uşaqları üçün bu qəsəbələrdə heç bir perspektiv görmədiklərini qeyd edirlər.

Xarakterik haldır ki, rəyi soruşulanların 1/3-nin yaxın qohumları və tanışları son illərdə artıq qəsəbəni tərk edərək başqa yerlərə köçüblər. Onlardan 39,2%-i Bakının mərkəzi rayonlarına, 11,2%-i Azərbaycanın digər regionlarına və 49,7%-i isə ölkənin hüdudlarından kənara köçüb gediblər.

Ailə

Ailə ənənəvi həyat tərzində baş verən dəyişikliklərin ən mühüm indikatorlarından biridir. Cəmiyyətin bir çox mühüm sosial problemləri - əhali artımı, şəxsiyyətin ictimailəşməsi, onun əsas keyfiyyətlərinin formalaşması və s. birbaşa ailə ilə bağlıdır və onun vasitəsilə həyata keçirilir. Bu baxımdan müasir dövrdə ailədə baş verən sosial proseslər haqqında empirik informasiyanın əldə olunması xüsusi maraq doğurur. Bu tip informasiya cəmiyyətə həmin prosesləri idarə etməkdə xeyli dərəcədə yardım göstərə bilər. Ailənin tədqiqi həmçinin son illərdə cəmiyyətdə baş vermiş sosial dəyişikliklər haqqında dəqiq məlumat əldə etməyə və əhalinin çağdaş həyat tərzində ənənəvi və müasir elementlərin nisbətini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

SSRI-nin dağılmasından sonra Azərbaycan cəmiyyətində baş verən köklü dəyişikliklər ailədən də yan keçməmişdir. Bu sahədə çox ziddiyətli proseslər baş verir. Bir tərəfdən, əvvəllər Azərbaycan mentaliteti üçün xarakterik olmayan bir sıra tendensiyaların yaranıb inkişaf etməsi müşahidə olunur. Məsələn, tarixən azərbaycanlılar arasında nikahdan kənar uşaqların doğulması təqdir olunmamış, əksinə, bu çox rüsvayçı hal kimi qəbul olunmuşdur.

Bu baxımdan son illərdə Azərbaycanda nikahdan kənar doğulan uşaqların sayının kəskin sürətdə artmasını qeyd etməmək mümkün deyildir. Əgər 1991-ci ildə Azərbaycanda qeydə alınmamış nikahda doğulan uşaqların sayı - 7137 nəfər olmuşdusa, 2004-2005-ci illərdə bu rəqəm artıq 26 000-dən də çox olmuşdur. Beləliklə, 1991-ci ildə qeydə alınmamış nikahda doğulanlar bütün doğulan uşaqların 3,8%-ni təşkil edirdisə, 2004-cü ildə bu göstərici - 20,3%, 2005-ci ildə isə - 18,4% olmuşdur. Başqa sözlə desək, son illərdə Azərbaycanda doğulan uşaqların hər 5 nəfərindən 1-i nikahdan kənar doğulmuşdur.⁴⁷

İlk baxışdan, bu hal Azərbaycanda ailə institutunun zəifləməsinin göstəricisidir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ölkədə ailə institutunun möhkəmlənməsini göstərən əks proseslər də gedir ki, bu da özünü ilk növbədə boşanmaların sayının azalmasında göstərir. Əgər 1990-cı ildə 147,0 min boşanma qeydə alınmışdısa, 1997-ci ildə bu rəqəm - 5,8 minə, 2001-ci ildə isə 5,3 minə qədər azalmışdır. Başqa sözlə desək, 1990-2001-ci illərdə Azərbaycanda boşanmaların sayı təqribən 30 dəfə azalmışdır. Nəticədə, əgər 1990-cı ildə əhalinin hər min nəfərinə 20,9 boşanma faktı düşürdüsə, 2001-ci ildə bu rəqəm - 0,65, 2005-ci ildə isə - 1,1 olmuşdur.⁴⁸

Beləliklə, 1990-cı ildə nikahlarla boşanmaların nisbəti 2:1 idisə, 2001-ci ildə bu göstərici - 10:1 olmuşdur. Düzdür son illərdə boşanmaların sayının yenidən artması tendensiyası hiss olunur. Məsələn, 2008-ci ilin yalnız ilk üç ayı ərzində Azərbaycanda 2000 boşanma qeydə alınmışdır. Bu o deməkdir ki, nikahlarla boşanmaların nisbəti 8:1 nisbətində olmuşdur.⁴⁹ Güman edirik ki, vəziyyətin bu cür dəyişməsinin əsas səbəblərindən biri keçid dövrü üçün xarakterik olan sosial-iqtisadi çətinliklərdir. Belə şəraitdə ailə bir növ psixoloji və iqtisadi sığınacaq funksiyasını yerinə yetirir. Azərbaycan cəmiyyətinin köklü sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklər mərhələsində olduğu və bitkin formalaşmış dövlət institutlarının faktiki olmadığı bir vəziyyətdə ailə insanlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Statistik məlumatlar Azərbaycanda postsovet dövründə ailənin reproduktiv funksiyalarının durmadan aşağı düşdüyünü göstərir. Məsələn, keçmiş SSRİ-nin süqut etdiyi 1991-ci ildə Azərbaycanda hər 1000 nəfərə - 26,6 doğum faktı qeydə alınmışdısa, 2001-ci ildə bu rəqəm - 13,8 olmuşdur.⁵⁰ Başqa sözlə desək, SSRİ-nin dağılmasından sonra ilk 10 il ərzində Azərbaycanda doğum səviyyəsi təxminən 2 dəfə azalmışdır.

Düzdür, son illərdə bu sahədə müəyyən artım hiss olunmaqdadır. Belə ki, 2005-ci ildə hər 1000 nəfərə düşən doğulanların sayı - 17,2, 2006-cı ildə isə - 17,8 doğum qeydə alınmışdır.

Lakin göründüyü kimi, bu göstərici hətta XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlindəki səviyyədən də xeyli aşağıdır.⁵¹ Müqayisə üçün deyək ki, XX əsrin 60-cı illərinin ortalarında Azərbaycanda hər 1000 nəfərə 42,6 doğum qeydə alınmışdı.⁵² Beləliklə, bir neçə onillik ərzində ölkədə doğumun səviyyəsi 3 dəfə azalmışdır.

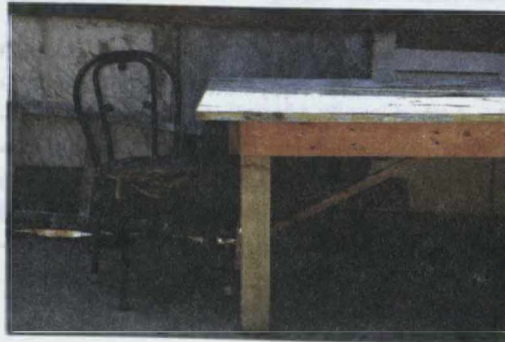

Postsovet dövründə Azərbaycan cəmiyyətində ailə institutunun möhkəmlənməsi həm də ona görə maraqlıdır ki, ən mühafizəkar sosial institutlardan biri olan ailə, bir qayda olaraq, cəmiyyətdə gedən proseslərə müəyyən gecikmələrlə reaksiya verir və ya ümumiyyətlə, bu proseslər ailədə hiss olunmur. Xatırlamaq kifayətdir ki, cəmiyyətdəki bütün sosial proseslər

üzerində total nəzarəti həyata keçirməyə çalışan sovet sistemi belə ailəyə təsir göstərməkdə faktiki olaraq aciz idi.

Sovet dövründə Azərbaycan ailəsinin inkişafında özünü büruzə verən müəyyən modernist təmayülləri inkar etməməklə yanaşı, qeyd etməyi lazım bilir ki, ənənəvi azərbaycanlı ailəsi üçün əsas cəhətlər - ailədaxili xüsusi etiket (ərin ailədəki nüfuzunun qabardılması, yaşlılara hörmət və s.), ailənin mürekkəb nəsəl tərkibi və üzvlərinin çoxsaylı olması, ailə qayğılarının bölüşdürülməsi qaydası və s. bu dövrdə çox cüzi dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Bu baxımdan Balaxanı, Suraxanı və Sabunçu əhalisi arasında keçirilən sosioloji sorğu postsovet dövründə ailə həyatındakı transformasiya proseslərinin xeyli intensivləşdiyini nümayiş etdirirsə də, bu tədqiqat da Azərbaycan ailəsinin həyat tərziində patriarxal ənənələrin əhəmiyyətinin və nüfuzunun qorunub saxlandığını bir daha təsdiq etdi. Sorğunun nəticələri (cədvəl 7) göstərir ki, respondentlərin 65,3%-i hələdici sözlə ailə başçısına məxsus olduğu və valideynlərin uşaqlar üzərində sərt nəzarəti mövcud olan patriarxal ailələrdə doğulub boya-başa çatmışlar. Respondentlərin 32,1%-i kollektivçilik ənənələrinin hökm sürdüyü və "bütün məsələlərin birgə həll edildiyi" ailələrdəndirlər. Respondentlərin

yalnız 2,6%-i fərdiyyətçilik prinsiplərinin bərqərar olduğu - "hər kəsin özü üçün yaşadığı və valideynlərin uşaqlara o qədər də qayğı göstərmədiyini" ailələrdə boya-başa çatıblar.

Cədvəl 7

Ailə mənsubluğu (sorgunun nəticələrinə görə %-ilə)

Böyüyüb boya-başa çatdığınız ailə üçün nə xarakterik idi					
Patriarxallıq		Kollektivçilik		Fərdiyyətçilik	
1	2	3	4	5	6
28,0	37,3	23,2	8,9	1,6	1,0
1. Valideynlərin uşaqlar üzərində sərt nəzarəti					
2. Hələdici sözün ailə başçısına məxsus olması					
3. mühüm ailə məsələlərinin birgə həlli					
4. etimad və qarşılıqlı yardım					
5. Hər kəs özü üçün yaşayır					
6. Valideynlər uşaqlara o qədər də qayğı göstərmir					

Sosioloji sorğunun nəticələri göstərir ki, yerli sakinlərlə müqayisədə məcburi köçkünlərin içərisində patriarxal ailələrdə böyümüş insanların xüsusi çəkisi daha yüksəkdir. Belə ki, əgər yerli sakinlər arasında patriarxal ailələrdə böyümüş insanların xüsusi çəkisi 64,6%-dirsə, məcburi köçkünlər arasında bu rəqəm 74,2% təşkil edir.

Lakin ən mühüm nəticə isə ondan ibarətdir ki, sosioloji sorğu həm yerli sakinlərin, həm də məcburi köçkünlərin tam əksəriyyətinin patriarxal və kollektivçi ailələr üçün xarakterik olan dəyərlərə sadıqlığını nümayiş etdirdi. Rəyi soruşulanların 89,4%-i öz ailələrinin valideynlərinin ailəsinə oxşamasını arzulayır və yalnız 10,6%-i valideyn ailəsində hökm sürən prinsipləri rədd edir (cədvəl 8).

Məlumdur ki, azərbaycanlıların qədim ənənəsinə görə ailədə oğul və ya qız evləndirərkən bəy və ya gəlinin namizədliyinin seçilməsində hələdici söz valideynlərə məxsusdur. Tədqiq olunan qəsəbələrin müasir sakinləri də bu ənənəyə öz sadıqlırlar. Məsələn, rəyi soruşulanların 79,3%-i nikah bağlanarkən valideynlərin razılığının mütləq lazım olduğu qənaətinə gəlirlər, 18,5% isə bunu arzuolunan hesab edir. Respondentlərin yalnız 2,2%-i valideynlərin bu məsələyə müdaxiləsini qətiyyətlə rədd edirlər.

Cədvəl 8

Böyüyüb boya-başa çatdığı valideyn ailəsinə münasibət (sorgunun nəticələrinə görə %-ilə)

Öz ailənizin Sizin valideynlərinizin ailəsinə oxşamasını istərdinizmi					
Bəli			Xeyr		
çox istərdim	müəyyən dərəcədə istərdim	Cəmi	çox istərdim	Müəyyən dərəcədə istərdim	Cəmi
53,2	36,2	89,4	9,9	0,7	10,6

Sorğu həmçinin bu məsələdə məcburi köçkünlərin ənənələrə daha güclü bağlılığını nümayiş etdirib. Belə ki, onların 91,9%-i hesab edir ki, nikaha girərkən valideynlərin xeyir-duasını mütləq almaq lazımdır, yerli sakinlərin arasında isə bu göstərici - 72,9%-dir. Xarakterik haldır ki, yerli sakinlərin 2,3%-i nikah bağlayarkən bu barədə valideynləri məlumatlandırmağı lazımsız hesab edirlər. Qaçqınlar arasında isə belələri ümumiyyətlə yoxdur.

Lakin sadalanan bu faktlar heç də o demək deyil ki, cəmiyyətdə baş verən proseslər göstərilən qəsəbələrdəki əhəlinin ailə-məişət həyatına qətiyyət təsir göstərməyib. Ailə əhəlinin ənənəvi həyat tərzinin özünəməxsus "akkumulyatoru" olsa da, müasir dünyada baş verən kardinal dəyişikliklər ailə-məişət münasibətləri kimi mühafizəkar sahəyə də təsirini göstərməkdədir. Bu cəhətdən Balaxanı, Suraxanı və Sabunçu da istisna təşkil etmir.

Həyat tərzini və ailə münasibətlərinin tədqiqi ilə məşğul olan mütəxəssislər, əsasən, iki tip ailənin mövcudluğunu qeyd edirlər - ənənəvi və müasir. Birinci tip ailə üçün uşaqların sayının çoxluğu, ümumiyyətlə, çoxlu sayda qohumların bir yerdə yaşaması xarakterikdir. Bundan əlavə, ənənəvi ailə hər bir ailə üzvünün öz yeri və rolu olduğu ierarxik strukturun mövcudluğu ilə seçilir. Burada ailə başçısı olan kişi ailənin bütün problemlərinin həllində demək olar ki, hüdudsuz səlahiyyətlərə malikdir. Ailədə rəhbərlik və nəzarət funksiyaları mehız ona məxsusdur. Belə ailələrdə qadının rolu ev təsərrüfatı ilə məşğul olmaq, ərə, uşaqlara və digər ailə üzvlərinə qulluq etməkdən ibarətdir. Burada ailədaxili münasibətlərin xarakteri xeyli dərəcədə insanların şüurunda və davranışında özünü qoruyub saxlamış ənənəvi normalarla müəyyənleşir.

Bu baxımdan "müasir" ailə göstərilən əlamətlərə görə "ənənəvi" ailənin tam əksidir. Say etibarını ilə belə ailələr o qədər də böyük deyillər.

və bir qayda olaraq, ər-arvad cütüyündən və uşaqlardan ibarət olur. Onun strukturu üçün ailənin daxili həyatının demokratikliyi, ər-lə arvadın hüquq və vəzifə bərabərliyi, ailədaxili vəzifələrin hər bir üzvün bacarığı və imkanlarına uyğun bölünməsi xarakterikdir.

Şübhəsiz ki, hər iki ailə tipi elmi abstraksiyadır və təmiz şəkildə onlara real həyatda rast gəlinmir. Konkret ailələr bu və ya başqa nisbətdə həm "ənənəvi", həm də "müasir" ailə üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərə malik olurlar. Bu cəhətdən Balaxanı, Sabunçu və Suraxanı qəsəbələrində öyrəndiyimiz ailələr də istisna təşkil etmir. Bu qəsəbələrin əhalisinin ailədaxili münasibətləri üçün yenilik və ənənələrin mürəkkəb sintezi xarakterikdir. Bu baxımdan tədqiqatın əsas məqsədlərindən biri həmin qəsəbələrdə məskunlaşmış əhalinin ailə həyatında yeniliklərlə ənənələrin qarşılıqlı təsirinin xüsusiyyətlərini öyrənməkdən ibarət idi.

Tədqiqatın nəticələri sübut edir ki, bu qəsəbələrdə ailə həyatının maddi tərəfləri - mənzillər, məişət əşyaları və s. daha çox unifikasiyaya məruz qalıb. Bu da təsadüfi deyil, çünki bu sahədə seçim imkanları kütləvi istehsal məhsulları ilə məhdudlaşır.

Belə şəraitdə etno-mədəni spesifiklik özünü ailədaxili münasibətlərin strukturunda büruzə verir. Struktur - onu təşkil edən elementlərin vəhdətini və münasibətlərini özündə təcəssüm etdirir. Ailədaxili münasibətlər strukturunun əsasını təşkil edən və buna görə də bizim tədqiqat obyektinə daxil olan başlıca elementlər aşağıdakılardır: ailədə rolların bölgüsü, o cümlədən ailə başçısı funksiyası, ailə üzvlərinin, ilk növbədə ər-lə arvadın ailə problemlərinin həllində iştirakı, ev təsərrüfatının idarə olunmasında və uşaqların tərbiyəsində vəzifə bölgüsü, ailənin daxilindəki münasibətləri şərtləndirən mənəvi-əxlaqi dəyərlər.

Şübhəsiz, ailə həyatının bu sahələri də tədricən "ənənəvilikdən" "müasirliyə" doğru təkamül edir. Bu baxımdan Balaxanı, Sabunçu və Suraxanı əhalisinin ailə həyatının təmsalında həmin təkamülün tempinin

və əsas istiqamətlərinin araşdırılması tədqiqatın əsas məqsədlərindən biri idi.

Ailədaxili münasibətlər strukturunun ən mühüm elementlərindən biri ailəyə başçılıqdır. Tədqiqatlar ailədaxili münasibətlərin bu seqmentində avtoritarizm meyillərin tədricən eqalitarizmlə əvəzləndiyini deməyə əsas verir. Hərçənd, ilk baxışdan e-lə təsəvvür yaranır ki, kişinin ailə başçısı kimi mövqeyi kifayət qədər möhkəmdir (cədvəl 9).

Cədvəl 9

Sizin ailədə ən mühüm məsələləri əsasən kim həll edir?
(sorgunun nəticələrinə görə %-ilə)

1. Ər	52,8
2. Arvad	9,2
3. Qayınana və ya qayınata	4,2
4. Ər və arvad birlikdə	33,8

Mühüm məsələlərin əsasən ailə başçısı olan kişi tərəfindən həll edildiyi ailələrin xüsusi çəkisi məcburi köçkünlər arasında daha yüksəkdir - 59,3%. Bütövlükdə isə, Balaxanı, Suraxanı və Sabunçuda tədqiq olunmuş 807 ailədən yalnız 74-də ailə başçısı qadın olmuşdur. Bunlardan isə yalnız 17-si ərli qadınlardır.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, müasir Azərbaycan ailəsində "ailə başçısı" anlayışının mahiyyəti də köklü dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Hazırda ailə başçısı olan ər ailə mülkiyyətinin yeganə sərəncamçısı deyildir və onun ailə daxilindəki aparıcı rolu keçmişdə olduğu kimi mülkiyyət hüququna deyil, mənəvi dəyərlərə - şəxsi nüfuzuna və digər ailə üzvlərinin ona bəslədiyi hörmətə əsaslanır. Bu tip ailələrin eksəriyyətinə ailə üzvləri arasındakı münasibətlər demokratik əsaslarla qurulur.

Qadının keçmişdəki qeyri-bərabər vəziyyəti müəyyən dərəcədə yalnız ailə etiketində təzahür edir. Belə ki, qadın öz davranışı ilə ailə başçısı olan ərinin nüfuzunu hər vaxt qabartmağa çalışır. Arvad ailədə ər ilə tam hüquqlu və mülkiyyət bərabərliyinə malik olsa da, ənənəyə sadiq qalaraq qonaqların və kənar şəxslərin yanında ərinin hörmətini saxlayır, qayınana və qayınatası ilə xüsusi qayğıyla davranır və s.

Belə bir vacib məqamı da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, struktur elementləri kompleks şəkildə və qarşılıqlı əlaqədə tədqiq olunmalıdır. Hər hansı bir hadisəni ayrı-ayrı əlamətlərinə görə xarakterizə etmək cəhdləri yalnız nəticələrə gətirib çıxara bilər. Belə ki, göstərilən qəsəbə sakinlərinin ailədaxili münasibətlər strukturunun bəzi elementləri ənənəvi xarakterdə olsalar da, digərləri, əksinə, öz novatorluğu ilə seçilir. Məsələn, bu qəsəbələrdəki ailələrin böyük əksəriyyəti üçün ev işlərinin qadınla kişi arasında ənənəvi bölgüsü xarakterikdir (cədvəl 10). Onu da qeyd edək ki, bu baxımdan yerli əhali ilə məcburi köçkünlər arasında elə də ciddi fərqlər müşahidə olunmur.

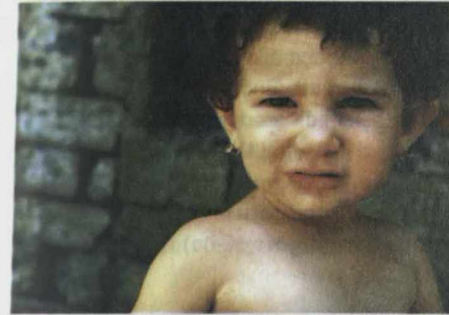
Cədvəl 10

**Ailədə işlərin ərhlə arvad arasında bölgüsü
(sorğunun nəticələrinə görə %-ilə)**

	Ər	Arvad	Hər ikisi
Bazarlıq	60,2	27,3	12,5
Yemək hazırlanması	1,7	95,1	3,2
Paltar yumaq, ütüləmək	1,1	97,5	1,4
Uşaqların tərbiyəsi	18,2	36,1	45,7
Evdə təmizlik işləri	1,9	97,0	1,1
Kiçik təmir işləri	95,0	3,1	1,9
Həyatyanı sahədə işləmək	81,8	9,5	8,7
Ev heyvanlarına qulluq	68,2	17,6	14,2

Ailədə ev işlərinin qadınla kişi arasında ənənəvi bölgüsünün saxlanmasına baxmayaraq, bu ailələri birmənalı olaraq avtoritar-ierarxik münasibətlərin hökm sürdüyü "ənənəvi" tipli ailələrə aid etmək düzgün olmazdı. Çünki "ənənəvi" tipli ailələr üçün xarakterik olan bir çox digər əlamətlər onlarda yoxdur. Məsələn, ev təsərrüfatının idarə olunmasında ənənəvi bölgünün mövcud olduğu bir çox ailədə həm ər, həm də arvad ikisi birlikdə ailə başçısı hesab olunur. Əksinə, ərין şəriksiz ailə başçısı olduğu ailələrdə ev təsərrüfatının idarə olunması ilə bağlı vəzifə bölgüsü çox zaman heç də ənənəvi xarakter daşımır, çünki ər ev işlərinin yerinə yetirilməsində fəal surətdə arvada kömək edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ailədəki sağlam mənəvi mühit heç də ev işlərinin görülməsindəki ənənəvi vəzifə bölgüsü ilə bağlı deyildir. Bu mənada ailədə ənənəvi vəzifə bölgüsünü birmənalı olaraq neqativ amil kimi qiymətləndirmək düzgün deyildir.

Qadınların ictimai işlərlə məşğul olmaq və təhsil səviyyəsini artırmaq perspektivinə respondentlərin bütövlükdə müsbət yanaşması da xüsusilə qeyd olunmalıdır (cədvəl 11). Baxmayaraq ki, qadınlar ev işləri ilə daha çox məşğul olurlar və bu səbəbdən də onların kişilərə nisbətən ictimai fəallığı obyektiv olaraq bir qədər aşağı olur. Düzdür, belə müsbət münasibət məcburi

köçkünlərə nisbətən yerli sakinlər arasında özünü daha qabarıq göstərir. Belə ki, yerli sakinlər arasında qadınların ictimai işlərlə məşğul olmasına 10,9% mənfi münasibət bəsləyirsə, məcburi köçkünlər arasında bu göstərici 16,1%-ə bərabərdir.

Cədvəl 11

**Qadınların öz təhsil səviyyələrini yüksəltmək və ictimai işlərlə məşğul olmaq perspektivinə münasibət
(sorğunun nəticələrinə görə %-ilə)**

Müsbət	70,4
Mənfi	11,2
Özü necə istəse	18,2

Ailə heyatında etnik ənənələr və yeniliklər həmçinin ailənin nəsillə qohumluq tərkibi, eləcə də üzvlərinin sayında özünü göstərir. Məlumdur ki, azərbaycanlı ailəsi üçün ənənəvi olaraq çoxuşaqlılıq və ailənin mürekkəb nəsillə tərkibi xarakterikdir. XIX əsrin 80-ci illərində Abşeron tatarının, o cümlədən Suraxanı sakinlərinin adətlerini öyrənmiş rus etnoqrafı M.M.Kovalevski 4 və 5 qardaşın ailələrinin bir dam altında yaşamasının adi hal olduğunu qeyd edirdi.

Hazırda belə faktlara demək olar ki, rast gəlinməyə də, 2-3 qardaşın ailələrinin bir evdə yaşaması hallarına az da olsa təsadüf olunur. Bütövlükdə isə, müasir dövrdə ailənin orta ölçülərinin azalması və onun nəsil tərkibinin sadələşməsi tendensiyası müşahidə olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, bu dəyişikliklər təkcə doğumun azalması ilə deyil, həm də bir neçə nəslin nümayəndələrindən ibarət olan mürəkkəb tərkibli ailələrin müstəqil yaşamağa üstünlük verən bir neçə ailəyə ayrılması prosesi ilə əlaqədardır. Müasir dövrdə iki nəslin nümayəndələrindən ibarət ("valideynlər-uşaqlar") ailələr üstünlük təşkil edir (cədvəl 12).

Cədvəl 12
Ailənin nəsil strukturunu
(sorgunun nəticələrinə görə %-ilə)

Ailə tipləri

1. Bir nəslin nümayəndələrindən ibarət	6,5
2. İki nəslin nümayəndələrindən ibarət	66,4
3. Üç nəslin nümayəndələrindən ibarət	23,4
4. Digər tərkib	3,7

Lakin üç nəslin nümayəndələrindən ibarət ailələrin (erlə arvad-onların valideynləri-uşaqları) xüsusi çəkisi də (23,7%) yüksək olaraq qalır. Maraqlıdır ki, üç nəslin nümayəndələrindən ibarət olan ailələrin xüsusi çəkisi yerli sakinlərlə müqayisədə məcburi köçkünlər arasında iki dəfə yüksəkdir. Belə ki, bu göstərici yerli sakinlər arasında - 12,6%, məcburi köçkünlər arasında isə - 24,1% təşkil edir.

Ehtmal etmək olar ki, gənc ailələrin mənzillə və uşaqlara qulluqda bağlı problemləri olmasaydı, iki nəsildən ibarət olan ailələrin yaranması prosesi daha da sürətlənərdi. Bunu belə bir fakt da təsdiq edir ki, rəyi soruşulan gənc ailələrin tam əksəriyyəti valideynlərdən ayrı yaşamağa üstünlük verirlər. Gənc ailələr ayrıca yaşamaq istəklərini başlıca olaraq bununla əsaslandırırlar ki, müxtəlif nəsillər üçün xarakterik olan dəyərlərin bir-birindən fərqlənməsi birgə yaşayış zamanı valideynlərlə gəncər arasında psixoloji gərginliyə və konfliktlərə gətirib çıxarır.

Bununla əlaqədar belə bir faktı da nəzərə almamaq olmaz ki, yaxın keçmişdən fərqli olaraq müasir ailələrdə uşaqların öz valideynlərinə

maddi yardım göstərməsi ənənəsi öz aktuallığını xeyli dərəcədə itirib. Tədqiqatlar göstərir ki, hazırda valideynlər uşaqlarına daha tez-tez maddi yardım göstərirlər, nəinki uşaqlar valideynlərinə.

Bütövlükdə isə, Balaxanı, Suraxanı və Sabunçu əhalisinin ailədaxili münasibətlərinin strukturu üçün yeniliklərlə ənənələrin mürəkkəb vəhdəti xarakterikdir.

Bizim tədqiqatlar belə bir maraqlı faktı da təsdiqləməyə imkan verdi ki, Balaxanı və Suraxanıdakı tat əsilli ailələr öz əsas parametrlərinə görə Sabunçunun türk mənşəli ailələrindən praktiki olaraq heç nə ilə fərqlənmirlər. Əlbəttə, bu heç də gözənilməz olmadı, çünki hal-hazırda Balaxanı və Suraxanı tatlını Azərbaycan türkləri ilə tam eyniyyət təşkil edir. Hərçənd ki, yaxın keçmişdə belə tatlara Azərbaycan türklərinin ailə-məişət münasibətlərində elə də böyük fərqlər mövcud olmamışdır.

Din

Tarixi təcrübə sübut edir ki, cəmiyyət həyatının keçid mərhələlərində dinə maraq, bir qayda olaraq, xeyli artır. Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, XX əsrin son 10 ili ərzində ictimai-siyasi həyatda dinin rolu məsələsi tədqiqatçıların ən çox diqqət yetirdikləri problemlərdən biridir. Bu gün heç kəs belə bir faktı inkar etmək iqtidarında deyildir ki, SSRİ dağıldıqdan sonra insanların dinə baxışlarında köklü dəyişikliklər baş vermişdir və bu proses indi də davam edir.

Bu dəyişikliklər əsasən iki istiqamətdə özünü büruzə verir: əvvəllər ateist olmuş yaşlı əhəlinin mövqeyinin dəyişməsi və gənclərin dini marağının sürətlə artması. Dinlə mübarizəni vacib sayan davakar ateistlər təbəqəsi artıq cəmiyyətdə yoxdur. Son illərdə dinin insanların davranış qaydalarına təsiri də xeyli güclənmişdir. Dini ideologiyanın millətin ümumi mədəni dəyərlər sistemindəki rolunda da ciddi dəyişikliklər baş vermişdir.

Zahirən dinin ictimai həyatdakı mövqelərinin güclənməsi prosesi baş versə də, bir çox məsələlər hələ də qaranlıq olaraq qalır. Məsələn, sosioloji sorğunun nəticələri göstərir ki, dinin geniş təbliğinə, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən məscidlərin sayının sürətlə artmasına və dövlət strukturlarının dini elitanın qılığına girməsinə baxmayaraq, bütövlükdə, Azərbaycan cəmiyyəti üçün "məhdud dindarlıq" xarakterik-

dir. Başqa sözlə desək, sözdə dindar olduqlarını bəyan edən insanlar öz gündəlik hərəkətləri ilə bunu təsdiq etmirlər.

Görünür ki, ildə bir dəfə müxtəlif dini bayram və matəmləri qeyd etmək onlar üçün dindarlıq əlamətidir. Belə ki, rəyi soruşulanların 85,8%-i qurban bayramını, 47,6%-i oruculuq bayramını və 70,1%-i isə məhərrəmliyi qeyd edirlər. Hər bir mömin müsəlmən üçün məcburi olan gündəlik ayinlərin yerinə yetirilməsinə gəlincə isə, vəziyyət bunun tam əksidir. Məsələn, rəyi soruşulanların yalnız 14,1%-i namaz qılır. Halbuki, namaz hər bir müsəlmən üçün vacib olan beş əsas ünsürdən biridir.

Azərbaycanlıların bu günkü dindarlığının xeyli dərəcədə deklarativ xarakter daşdığını sorğunun nəticələri də sübut edir (cədvəl 13). Həmin nəticələrə görə, sakinlərin tam əksəriyyəti (61,2%) məscidə ya hərdən bir, ya da dini bayramlar vaxtı baş çəkirlər. Respondentlərin 26,5%-i isə ümumiyyətlə bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkiblər və yalnız 8,3%-i müntəzəm olaraq (hər gün və hər həftə) məscidə getdiklərini bildiriblər.

Beləliklə, postsovet dövründə əhali arasında dini görüşlərin geniş yayılmasına baxmayaraq, əhalinin xeyli hissəsi, ilk növbədə gənclər üçün din daha səthi xarakter daşıyır.

Cədvəl 13
Məscidə tez-tezmi gedirsiniz
(sorğunun nəticələrinə görə %-ilə)

1. Hər gün	2,8
2. Hər həftə	5,5
3. Ayda bir dəfə	3,9
4. Hərdən bir	35,6
5. Ancaq dini bayramlar vaxtı	25,6
6. Cavab verməyə çətinlik çəkirəm	26,5

Həqiqət naminə demək lazımdır ki, azərbaycanlıların dinə bağlılığının belə deklarativ xarakter daşmasının bəzi müsbət tərəfləri də vardır. Məsələn, belə vəziyyət xeyli dərəcədə ölkədə ortodoks dini təriqətlərin, ilk növbədə vahhabiliyin geniş yayılmasının qarşısını alır. Təsədüfi deyil ki, rəyi soruşulan Balaxanı, Suraxanı və Sabunçu sakinlərinin xeyli hissəsi vahhabiliyə kifayət qədər neqativ münasibət bəsləyir. Onların

61,2%-i vəhhabiliyi azərbaycanlıların ənənəvi dini görüşləri üçün təhlükə hesab edir, təxminən 37%-i cavab verməkdə çətinlik çəkir və ya vəhhabiliyə neytral münasibət bəsləyirlər, yalnız 1,5%-i bu dini təriqətin Azərbaycanda geniş yayılmasını dəstəkləyir.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə azərbaycanlılarda dinə marağın artması ilə yanaşı, islama qədərki dini təriqətlərin müxtəlif komponentləri - falçılıq, cadügerlik, maqiya əhali arasında nəinki populyarlığını saxlamış, hətta öz mövqelərini bir qədər də möhkəmləndirmişdir.

Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlıların dini görüşləri üçün həmişə islam dəyərləri ilə islama qədərki inancların, o cümlədən ruhlara və digər fəvqəlbəii qüvvələrə inamın çulğalaşması xarakterik olmuşdur. Bizim tədqiqatlar da islama qədər mövcud olmuş müxtəlif ibtidai inancların Balaxanı, Suraxanı və Sabunçu sakinləri arasında öz yaşarlılığını qoruyub saxladığını təsdiq etmiş oldu.

Aparığımız müşahidələr bunu deməyə əsas verir ki, ibtidai inancların izləri qəsəbə sakinləri arasında nəinki qalmaqdadır, hətta son illər ərzində onların daha geniş yayılması müşahidə olunur. Fikrimizcə, bu ilk növbədə keçid dövrünün sosial-iqtisadi çətinlikləri ilə əlaqədardır. Belə şəraitdə müxtəlif möcüzələrə inam insanların psixoloji durumundakı gərginliyi bir qədər azaltmış olur.

İbtidai animistik təfəkkürün təzahürlərinin - müxtəlif ruhlara inamın bizim günlərdə gəlib çıxdığı tədqiqatın gedişində təsdiqlənmiş oldu. Tədqiq olunan qəsəbələrin məişətində bu gün də həmzətlər (cin, şeytan) haqqında görüşlər geniş yer tutur. Bu görüşlərə görə həmzətlə qarşılaşma insan üçün müxtəlif fəsadlara - xəstəliklərə, bədbəxt hadisələrə, şəxsi həyatda uğursuzluqlara gətirib çıxara bilər. Buna görə də həmzətlə qarşılaşmamaq üçün müxtəlif profilaktik tədbirlər görülür.

Belə ki, isti suyu həyəət atmaq, hava qaraldıqdan sonra cavan qadınları və uşaqları həyəət buraxmaq, şər qarışdıqdan sonra su mənbələrinə yaxınlaşmaq, həmzətlər üçün paltar rolunu oynayan soğan və sarımsaq qabıqlarını yandırmaq, zibili evin kənarında kənara tullamaq və s. məsləhət görülür.

Maraqlıdır ki, həmzətləri qovmaq üçün birinci növbədə odun təmizləyici qüvvəsindən istifadə olunur. Məsələn, qızdırılmış qaşığı bədəndəki yaraya basmaqla cini qorxutmaq və bu yolla da yaranın sağlamlığını sürətləndirməyə çalışırlar. Görünür məhz bu səbəbdən də bəzi etnoq-

raflar bu adətin yaranmasını atəşpərəstliklə əlaqələndirirlər.⁵³ Çünki məhz atəşpərəstlikdə insanın və yer üzərindəki digər canlıların mövcudluğu birbaşa olaraq odun doğurduğu istilik və işıqla əlaqələndirilirdi. Təsadüfi deyil ki, oda ilahi qüvvə kimi səcdə etmək atəşpərəstlərin müxtəlif ayinlərinin əsasını təşkil edirdi.

Istinasız olaraq bütün Abşeron kəndlərində Quleybanı haqqında heka-yətlər geniş yayılmışdır. Quleybanı öz xarakterinə görə damdabacaya bənzəyir. Quleybanı bir qayda olaraq gecələr təsərrüfatdakı atları minərək onları haldan düşənədək çapır. Quleybanının təşrif buyurduğunu təkcə atın tərləməsindən deyil, həm də onun yalının dolaşığı düşməsindən də müəyyən etmək mümkündür. Quleybanını tutmaq üçün atı gecələr də yəhərdə saxlayır və yəhərin üzərinə qır sürtürlər. Ehtimal olunur ki, qıra yapışdığı üçün yəhərdən qopa bilməyən quleybanını səhər tutmaq mümkündür.

Yaxın zamanlaradək Balaxanı qədim animistik təsəvvürlərin təzahürü olan daha bir adət mövcud olmuşdur. Məsələn, düşməni məhv etmək məqsədi ilə onun mumdan fiqurunu düzəldirdilər. Fiqurun başına və əllərinə fitil qoyaraq onu qəbiristanlıqda köhnə bir məzarın üstündə yandırirdilər. Belə güman olunurdu ki, mum fiqura qarşı edilən hərəkət müvafiq olaraq düşməne də təsir göstərməlidir.⁵⁴ Balaxanı sakinlərinin məlumatına görə, maqiya ilə bağlı olan daha bir adət - "çillə kəsmək" adəti bizim günlərə kimi gəlib çatmışdır. Belə qəbul edilir ki, əre getdikdən sonra ilk 40 gündə qadını "çillə" tuta bilər. Bunun nəticəsində də qadın anqlamağa başlayır, onun uşağı olmur. Qadını "çillənin" təsirindən xilas etmək məqsədi ilə "çillə kəsmək" mərasimi həyata keçirilir.

Bu məqsədlə bir bardaq su, yeddi qəbrin üstündə yağrulmuş xəmir və boş şüşə butulka götürülür. Qadını bu əşyalarla birlikdə qəbiristanlığa aparırlar. Orada qadını sallağı oturdaraq saçından 7 tük çəkirlər. Tükləri xəmirlə birlikdə tel şəklində buraraq qadının başı üzərində kəsirlər və bu zaman aşağıdakı sözləri deyirlər: "Səni kəsirəm - səni itdən, pişikdən, cindən, şeytandan azad edirəm". Daha sonra isə bardaqdakı suyu qadının başı üzərindən yavaş-yavaş tökərək, suyu qayçı ilə "kəsir" və eyni sözləri təkrar edirlər. Bundan sonra ovsunçu qadının gözündən yayınaraq qəflətən butulkanı yerə çırpır. Xəstə qorxudan diksinir və bununla da xəstəlikdən azad olur.

İslamaqədərki ibtidai mərasimlər sırasına hələ keçən əsrin əvvəllərinə kimi Suraxanıda keçirilən "musəllah" mərasimini aid etmək olar. Bu mərasim əsasən əkinçiliklə bağlı olub, quraqlıq illərdə allahdan yağış di-

ləmək məqsədi daşıyırdı. Musəllah mərasimi əkin zəmilərinə yaxın, çox vaxt yüksək ərəzilərdə keçirilirdi. Mərasim vaxtı kəndin bütün əhalisi başda axund və ağsaqqallar olmaqla musəllah yerinə gəlib, allahdan yağış, imdad diləyərtilər. Musəllah keçən yerdə qurban kəsilər, halva çalınar, plov bişirilərdi. Musəllah yerləri həmişə müqəddəs sayılırdı.⁵⁵

Tədqiq olunan qəsəbələrin sakinləri arasında yayılmış ibtidai inanclardan danışarkən qədim daş kultunun izlərinə toxunmamaq mümkün deyildir. Daş kultu insan təkəkkürünün ən ilkin inkişaf mərhələlərini özündə əks etdirir. Hesab olunurdu ki, insanın ruhu məhz maqik qüvvəyə malik olan daşlarda yerləşir. Abşeron kəndlərində belə bir adət indi də mövcuddur ki, vəfat etmiş insanın cəsədi götürüldükdən sonra həmin yerə qara daş qoyulur. Təsəvvürə görə, ölmüş insanın ruhu həmin daşa köçdükdən sonra onu qəbiristanlığa atırlar.

Nəticə

Üç Abşeron qəsəbəsinin təmsalında yuxarıda gətirdiyimiz faktlar belə deməyə əsas verir ki, postsovet dövründə Azərbaycan cəmiyyətinin iqtisadi və siyasi həyatında baş verən proseslər ailə institutunda da müəyyən dəyişikliklərə gətirib çıxarıb. Həmin dəyişikliklərin ən mühümləri aşağıdakılardır: doğum səviyyəsinin tədricən azalması, Azərbaycan ailələrinin böyük əksəriyyətini iki nəslin nümayəndələrindən ibarət olması, qadınların ictimai əməklə məşğul olması prosesinin sürətlənməsi, ailə daxilində eqlitar münasibətdə üstünlük təşkil etməyə başlaması.

Lakin Azərbaycan ailəsinin inkişafında müşahidə olunan ən mühüm tendensiya ailənin iki mühüm funksiyası - nəslin davamı ilə bağlı olan reproduktiv və sosial funksiyaları arasında mütənəsibliyin pozulmasıdır.

Bu proseslər nəticəsində tarixən üzvlərinin çoxsaylılığı ilə fərqlənən Azərbaycan ailəsinin orta ölçülərinin azalması prosesi gedir. XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında Azərbaycan ailələrinin 31,1%-nin tərkibi 7 və daha çox adamdan ibarət idi.⁵⁶ 1999-cu ildə keçirilmiş əhalinin sonuncu siyahıya alınmasının nəticələri isə göstərir ki, Azərbaycanda belə ailələrin xüsusi çəkisi 16,3%-ə qədər azalmışdır. Ən geniş yayılmış ailələr isə 4-5 nəfərlik ailələrdir. 1999-cu ildə Azərbaycanda hər ailəyə orta hesabla 4,7 nəfər ailə üzvü düşürdü.⁵⁷

Keçirdiyimiz sosioloji sorğu da bu tendensiyanı bir daha təsdiq etmiş oldu. Belə ki, tədqiq olunan üç qəsəbədə ailələrin əksəriyyəti, daha dəqiq desək 56,8%-i 4-5 nəfərdən ibarətdir. 6 və daha çox adamdan ibarət olan iri ailələrin xüsusi çəkisi isə cəmi 17%-dir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ailəsində təkcə kəmiyyət deyil, həm də ciddi keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Məsələn, ailənin nəsil davamçısı kimi funksiyasının zəiflədiyini nümayiş etdirən təkzibolunmaz faktlar fonunda ailə identikliyinə əhəmiyyətinin artması müşahidə olunur. Beləliklə, müasir dövrdə ailə institutunun dərin böhran keçirməsi və tədricən aradan qalxması haqqında xarici etnologiya və antropologiyada geniş yayılmış fikrin əksinə olaraq Azərbaycan ailəsi nə dağılmır, nə də yoxa çıxmır, o sadəcə yeni çalarlar əldə etməklə yenidən qurulur. Ailə üçün xarakterik olan funksiyaların ağırlıq mərkəzi reproduktiv sahədən sosial sahəyə keçir.

Ədalət naminə qeyd edək ki, ənənəvi Azərbaycan ailəsində sosial-emosional funksiyalar əvvəllər də mühüm yer tuturdu. Lakin son illər onların əhəmiyyəti daha da artmışdır. Bunun səbəbi son illərdə cəmiyyətdə baş verən köklü sosial dəyişikliklərdədir. Birincisi, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq cəmiyyətdə fərdiyyətçilik və rəqabət güclənir. İkincisi, əhalinin böyük əksəriyyətinin dövlət orqanlarına olan inamı kəskin surətdə aşağı düşür ki, bu da sosial kapitalın azalmasının göstəricisidir. Üçüncüsü, yaranmış azadlıqlardan istifadə etmək üçün azərbaycanlılarda lazımi tarixi təcrübə yoxdur.

Belə bir vəziyyətdə, keçid dövrünün saysız-hesabsız çətinlikləri fonunda ailə insan üçün ən etibarlı institut çevrilir. Özü də bu seçim etnik və dini amillərlə deyil, birbaşa ailənin rəşional funksiyaları ilə əlaqədardır. Belə ki, vətəndaşların dövlətə inamının göstəricisi olan sosial kapitalın azalması onların ailə-nikah münasibətlərinə inamının artımı ilə kompensasiya olunur.

Ailə identikliyinə cəmiyyətin əsas dəyərlər sistemində yerinin möhkəmlənməsi faktı həm də Azərbaycanda dövlətin zaifliyinin və vətəndaş cəmiyyətinin qeyri-mükəmməliyinin göstəricisidir. Bu həm də onu sübut edir ki, sovet dövründə ailənin modernizasiya prosesi ötəri xarakter daşıyıb və sorğunun da təsdiq etdiyi kimi azərbaycanlıların ailəyə münasibəti kifayət qədər konservativ olaraq qalır.

Lakin bu heç də o demək deyildir ki, keçid dövrünün çətinlikləri ailəyə yalnız göstərilən bu istiqamətlərdə təsir göstərir. Statistika sübut

edir ki, Bakıdan uzaq əyalətlərdə ailələr ilk növbədə kişilərin qazanc məqsədi ilə qonşu ölkələrə miqrasiyası nəticəsində dağılır. Aydındır ki, Bakı ətrafı qəsəbələrdəki ailələrin bu cəhətdən nisbətən qənaətbəxş vəziyyəti onların paytaxtdakı əmək bazarına daha yaxın olması və Abşeron əhalisinin miqrasiya mütəhərrikiyinin əyalət sakinlərinə nisbətən daha aşağı səviyyədə olması ilə izah olunur.

Tədqiqatlar həmçinin göstərdi ki, dinin Azərbaycan cəmiyyətdəki rolu heç də ilkin ehtimal olduğu qədər də yüksək deyildir. Əhalinin dinə bağlılığı xeyli dərəcədə deklarativ xarakter daşıyır. Belə ki, insanların əksəriyyəti çox nadir hallarda məscidə gedir və bir qayda olaraq hələ də zəruri olan dini ayinləri belə müntəzəm olaraq yerinə yetirmirlər. Bu baxımdan göstərilən qəsəbələrin əhalisi üçün din kollektiv fəaliyyət sahəsi kimi funksional əhəmiyyətini itirir. Həqiqi dindarların sıx kommunikativ əlaqələrlə bağlanmadığı hallar isə dinin cəmiyyət həyatındakı inteqrativ funksiyasının zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Belə vəziyyət daha bir amil ilə də izah oluna bilər. Dünyanın müxtəlif regionlarında, məsələn, Cənubi Avropanın katolik ölkələrində, Latın Amerikasında, Yaponiya sintoist-buddistləri arasında əhali arasında dinə marağın yüksəlməsi rəşmi kilsənin mənəvi nüfuzunun aşağı düşməsi ilə müşayiət olunur.⁵⁸ Bu hal Azərbaycan üçün də xarakterikdir. Belə ki, son illərdə Azərbaycanda islam dininə marağın artması fonunda, rəşmi dini qurumun - Qafqaz müsəlmanları ruhani idarəsinin və onun rəhbərinin nüfuzu ən aşağı səviyyədədir. Məhz bu səbəb azərbaycanlıların qeyri-ənənəvi islam təriqətlərinə - vəhhabiliyə, nurçuluğa meylini gücləndirən əsas səbəblərdən biridir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tatarların əsrlər boyu azərbaycanlılarla təmasda olması, qonşuluq münasibətlərində yaşaması, bir-birindən görüb-götürməsinin nəticəsi olaraq bu iki etnosun maddi və mənəvi mədəniyyəti bu gün demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Bu səbəbdən də təsadüfi deyil ki, onlar eyni Azərbaycan etnik identikliyinə daşıyıcılarıdır.

Bütövlükdə isə, əhalinin müasir həyat tərzində dinin rolunun öyrənilməsi Abşeron kəndlərinin qatı dindarlığı haqqında geniş yayılmış fikrin əsasızlığını göstərmişdir. Bu və ya digər dini mərasimlərin icrası isə qatı dindarlıqdan daha çox əhalinin ənənələrə bağlılığı və partixallığı ilə izah olunmalıdır.

İstinadlar

- ¹ Ашурбейли С. История города Баку. Период средневековья. Баку, 1992, с.17.
- ² Yənə orada, s. 24.
- ³ Yənə orada, s. 29.
- ⁴ Yənə orada, s. 233.
- ⁵ Düma A. Qafqaza səyahət. Bakı, 1985, s. 49.
- ⁶ Səlimov Ş. Abşeronlular. Bakı, 1993, s. 96.
- ⁷ Вах: 1, s. 25.
- ⁸ История Азербайджана. Баку, т.2, 1960, с. 200.
- ⁹ Azərbaycan tarixi. Bakı, 1993, s. 216.
- ¹⁰ Вах: 8, s. 203.
- ¹¹ Balaeв A. Azerbaydçanskoe nаііonalğnoe dvicenie v 1917-1918 qq. Baku, 1998, s. 26.
- ¹² Вах: 8, s. 262.
- ¹³ Yənə orada.
- ¹⁴ Большая Советская Энциклопедия. М., 1950, т. 4, с.90.
- ¹⁵ Daha ətraflı məlumat üçün bax: Səlimov-Şağani T.Q. Abşeronun yer adları. Bakı, 1993.
- ¹⁶ Yənə orada, s. 23.
- ¹⁷ Вах: 1, s. 29.
- ¹⁸ Вах: 15, s. 35.
- ¹⁹ Гейбуллаев Г. А. Топонимика Азербайджана. Баку, 1986, с. 66.
- ²⁰ Вах: 15, s. 34.
- ²¹ Миллер Б. В. Таты, их расселение и говоры. Баку, 1929, с. 5.
- ²² Грюнберг А. П. Язык северо-азербайджанских татов. Л., 1963, с. 8.
- ²³ Гулиев Г. Кто такие таты? - Молодежь Азербайджана, 1990, 6 ноября.
- ²⁴ Бартольд В. В. Таджики. Соч. т. 2, ч. 1. М., 1963, с. 461.
- ²⁵ Savadov Q. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı, 2000, s. 69.
- ²⁶ Вах: 21, s. 39.
- ²⁷ Minorsky V. Tat. - Encyclopedie de l'Islam, vol. IV, p. 697-700.
- ²⁸ Головицын С. Г. Таты - Вопросы истории, 1986, № 11, с. 186.
- ²⁹ Vəliyev (Baharlı) M.H. Azərbaycan (fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk). Bakı, 1993, s. 58.
- ³⁰ Вах: 21, s. 5.
- ³¹ Bakıxanov A. "Gülüstani-İrəm". Bakı, 1951, s. 27.
- ³² Баку и его окрестности. Баку, 1891, с. 64-65.
- ³³ Yənə orada, s. 20.
- ³⁴ Вах: 19, s. 17.
- ³⁵ Юсифов Ю. Гунны в Закавказье - В кн.: Этнические и историко-культурные связи тюркских народов СССР. Алма-Ата, 1976.
- ³⁶ Ковалевский М. М. Современный обычай и древний закон. Т.1, М. 1886.

³⁷ Вах: 25, s. 67.

³⁸ Вах: 21, s. 6.

³⁹ Балаев А. Таты Азербайджана - Этнические и этнографические группы в СССР и их роль в современных этнокультурных процессах. Уфа, 1989, с. 12.

⁴⁰ Балаев А. Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв. Баку, 2005, с. 109.

⁴¹ Yənə orada, s. 111.

⁴² Зейдлиц Н. Этнографический очерк Бакинской губернии. Кавказский календарь на 1871. Тифлис, 1870, с. 53-54.

⁴³ Вах: 14, s. 90.

⁴⁴ Вах: 25, s. 89-90.

⁴⁵ Вах: 15, s. 52.

⁴⁶ Bakı şəhər qəsbələrinin sosial-iqtisadi inkişafı (2006-2007). Bakı, 2008, s. 7.

⁴⁷ <http://www.azstat.org/statinfo/demographic/az/041.shtml#s1>

⁴⁸ Yənə orada.

⁴⁹ Зеркало, 2008, 11 июля.

⁵⁰ <http://www.azstat.org/statinfo/demographic/az/013.shtml#s1>

⁵¹ <http://www.azstat.org/statinfo/demographic/az/013.shtml#s1>

⁵² Современные этнические процессы в СССР. М., 1977, с. 495.

⁵³ Алекперов А. К. Исследование по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960, с. 219.

⁵⁴ Yənə orada, s. 203.

⁵⁵ Əliyev İ.N., Nəməzəyev K.S. Suraxanı. Bakı, 2005, s. 42.

⁵⁶ Социально-культурный облик советских наций. М., 1986, с. 110.

⁵⁷ Azərbaycanda ailə: Hüquqi və demografik aspektlər. Bakı, 2004, s. 26-27.

⁵⁸ Губогло М. Н. Идентификация идентичности. Этносоциологические очерки. М. 2003, с. 260.

Fikrat Cəfərov

Bölgənin təbii-ekoloji səciyyəsi

Abşeron yarımadasının landşaft-iqlim səciyyəsi. Suraxanı, Ramanı, Sabunçu və Balaxanı qəsəbələrinin yerləşdiyi Abşeron yarımadası relyefin şaquli və üfiqi bölünmələri, eləcə də dəniz səviyyəsindən aşağıdakı çökəkliklərlə səciyyələnir (1-ci şəkil). Abşeronun 584,7 min hektarlıq (ha) ümumi sahəsindən 100,2 min ha, yəni 17,1%-i dəniz səviyyəsindən -28,0-0 m. hündürlükdə, 246,2 min ha. (42,1%) isə 0-200,0 m. hündürlükdə yerləşir. Qalan ərazi 500,0 metrə qədər yüksəklikdə yerləşir.¹

Abşeronun müasir landşaftı əsasən pleystosen və qolosen dövrlərində formalaşmışdır. Hərçənd ki, onların ayrı-ayrı elementlərinin (xüsusilə relyefin ümumi xüsusiyyətləri) əsası pliosen dövründə qoyulmuşdur. Landşaftın cavanlaşması qərbdən şərqə getdikcə, yüksəkliklərdən aşağı endikcə daha aydın nəzərə çarpır.

Bölgənin landşaftı fiziki-coğrafi mühitin bir sıra komponentlərinin, əsasən də iqlim, relyef və torpağın səthini təşkil edən süxurların litologiyasının qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranmışdır. Xəzər dənizinin iqlim şəraitinə, ümumiyyətlə, landşafta təsirin böyük rolu olmuşdur.

Abşeron yarımadasında əsasən iki tip - quru-səhra və yarımsəhra landşaftları yayılıb. Xəzər dənizinin sahil zolağında səciyyəvi qum təpələri olan səhra landşaftına da rast gəlmək olar.

Quru-səhra landşaftı yarımadaın cənub-şərq və mərkəzi hissələrindəki məhdud sahə üçün səciyyəvidir, burada iyul və avqust aylarının orta temperaturu 23°C, yanvar ayının orta temperaturu isə -2 - +2°C-yə çatır. Burada ildə 200-300 mm yağıntı düşür.

Quru-səhra landşaftı parçalanmış və terraslaşmış alçaq təpəli sahələrdəki boz-qonur torpaqlarda dənli və paxlalı bitki efemerlərlə təmsil olunub. Boz torpaqlı azparçalanmış dağətəyi və dağlıq düzəngahlarda efemer-yovşanlı quru çöllər var.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qobustana bitişik rayonlarındakı yüksəkliklərdə və Kür-Araz ovalığının dağətəyi zolağında yarım-səhra landşaftı inkişaf edib.

Quru-çöl landşaftı sərhədlərində dəmyə taxılçılıq və bostançılıq təsərrüfatları, qoyunçuluq və suvarmaya əsaslanan tərəvəzçilik inkişaf edir.

Abşeron yarımadasında yarım-səhra landşaft kompleksi daha çox inkişaf edib ki, bu da gipsometrik, aran relyef, quru iqlimin və böyük əmsallı suburaxma qabiliyyətinə malik qum-gil çöküntülərinin nəticəsində yaranmışdır. Bu landşaftın bəzi sahələrində orta temperatur iyul-avqust aylarında 25-26°C, yanvarda +3°C, illik yağıntı 150-200 mm olur, onun da yalnız 8-10 mm-i yayda düşür.

Alçaq dağlıq hüdudlarında karaqan, şoran və kəngiz qarışıqlı boz torpaqlarda yovşan-efemer bitki örtüyü yayılıb. Daxili dağlıq ərazilər və sahiləni düzənliklərdə, eləcə də qobularda karaqan və dəvətikanı yayılıb. Qumlu və şoran yer səthində təsadüfi karaqana rast gəlinərsə də, ərazi bir çox hallarda bitki örtüyündən məhrumdur.

Müstəqil vahid landşaft rayonu sayılan Abşeron yarımadasında səkkiz landşaft yarım-rayonu bir-birindən fərqlənir:²

- Zirə - Pirallahı dənizin akkumulyativ düzənliyində formalaşan yarım-səhra yarımrayonu;
- Qala - Pirşağı dənizin abrazion-akkumulyativ düzənliyində formalaşan yarım-səhra yarımrayonu;
- Fatma-Suraxanı təpəliklərindəki yarım-səhra və quru-çöl landşaft yarımrayonu;
- Böyükşor-Lökbatan axarsız hövzəsində yarımsəhra yarımrayonu (2- ci şəkil);
- Ceyranbatan-Çalayeri sinklinal çökəkliyində yarımsəhra və quru çöl yarımrayonu;
- Bakı və Güzdək yaylalarının yarımsəhra və quru-çöl yarımrayonu;
- Üçtəpə-Şabandağ-Kərkəs təpələrində yarımsəhra landşaftın yarımrayonu;
- İntensiv parçalanmış təpəliklərdə Ceyrankeçməz yarımsəhra yarımrayonu.

Zirə - Pirallahı dənizin akkumulyativ düzənliyində formalaşan yarım-səhra yarımrayonu. Buraya Şah burnu, Zirə dəniz akkumulyativ düzənliyi və Pirallahı adası daxildir. Bu yarımrayon əsas etibarilə dünya okeanından aşağı səviyyədə yerləşir. Şimalda onun ən hündür yeri 40 metrə çatır. Sahil boyu və Şah burnunda landşaft çox gənc və dəyişkəndir ki, bu da relyefin gənc olması ilə şərtlənir (Xəzər dənizinin çəkilməsi ilə bağlıdır). Bu, dəniz dalğalarının döydüyü zonadır, odur ki, burada davamlı torpaq-bitki örtüyünün yaranması üçün şərtlər yoxdur.

Burada relyefin eol formaları - qum təpələri və dyunlar geniş yayılıb. Bəzi yerlərdə əhəng qatları hündür qayalıqlar yaradır.

Biyən, şoran ot, dəvə tikanı və efemerlərə örtülü qumlu, şoran və boz torpaqlar üstündür. Əlverişli torpaq-qrunt şəraitində üzüm, əncir və başqa meyvələr yetişdirilir.

Qala - Pirşağı dənizin abrazion-akkumulyativ düzənliyində formalaşan yarım-səhra yarımrayonu. Bu relyef 10-40 m. mütləq hündürlüklü təpəli düzənlikdən ibarətdir. Qala antiklinal relyefdə maili qalxma yaradır, ərazi yumşaq qum-gil suxurların çıxmasını təmin edən kiçik qobularla da-

ha da mürəkkəbləşir. Qobular yeraltı (qrunt), axar və lay (mədən) sularından yaranmış göllərlə doludur. Bəzən bu dağ döşlərində əhəng üzde olur, və ya 0,5-1,0 m dərinlikdə yerləşir.

Pirşağı düzü və Hövsan düzünün şimal hissəsində çox da dərin və geniş olmayan çökəklər göllərlə doludur. Onlar əsasən suxur sular və

atmosfer yağıntıları hesabına əmələ gəlib, çoxusu yayda quruyur.

Yarımrayonun mərkəzi hissəsində, Şüvəlan-Dübəndi-Türkan meridianında qədim eol formaları - bəzən yerini dəyişən qum silsiləsinin enli zolağı yerləşir.

Bu yarım-rayonda əsasən boz, bəzən (aşağı sahilərdə) son dərəcə şoranlaşmış torpaqlara rast gəlinir. Sahilboyu primitiv qumlu torpaqdan ibarətdir. Bitki örtüyünün əsas fonunu efemerlər, onların da arasında şoran otlar, karaqan (dəvə və düzenlərdə) və yovşan (hündürlüklərdə, əhəngli çalalarda) təşkil edir. Əkilən sahilərdə dəvə tikanı və qanqal olur.

Sahil boyu və qumluqlarda üzüm, əncir, badam və başqa subtropik meyvələr becərilir. Təxminən 30 hektarlıq sahədə zəfəran becərilirdi. Abşeron kanalının işə düşməsindən sonra tərəvəz bitkiləri (pomidor, badımcan, xiyar və s.) xeyli sahəni tutub.

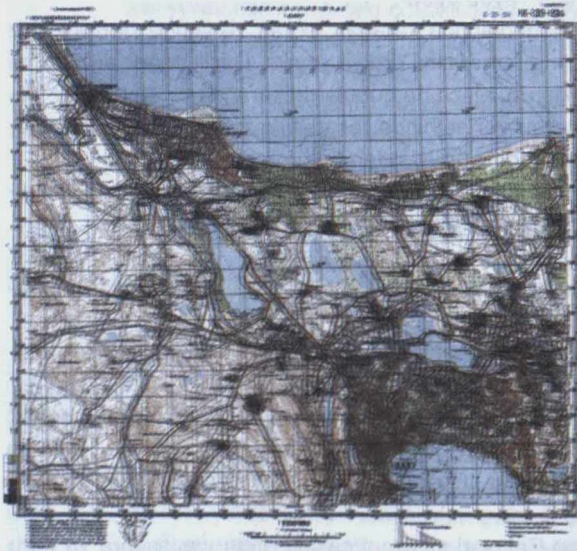
Fatma-Suraxanı təpəliklərindəki yarım-səhra və quru-çöl landşaft yarımrayonu. Gipsometrik olaraq ən hündür məntəqələr (100-130 m) yarım-rayonun şimalında yerləşir. Cənub istiqamətində təcridən hündürlüyün azalması və relyefin sadələşməsi müşahidə edilir. Meridian şəklində səpələnmiş antiklinal dağ döşləri və onların arasındakı sinklinal vahe və qobular səciyyəvidir.

Alçaq yerlərin əksəriyyəti həddən artıq şoranlaşmış su (yay vaxtı onların çoxu quruyur) və bitkilərdən ibarət efemer göllərdən ibarətdir. Yayda suyu quruyan göllərin çuxuru deflyasiya olur, onun məhsulları isə sərhədlər boyu qum təpələrinə çevrilir. Bu yarım-rayonun şimal hissəsində çoxdan sönmüş, ya da zəif fəaliyyətdə olan palçıq vulkanlarına rast gəlmək olur.

Ən hündür yerlər üçün qonur və qonur-boz torpaqlar səciyyəvidir. Təpələrin yamaclarında və hündürlüklərdə, təpələrarası düzənliklərdə boz torpaqlar, aşağılarda isə şoranlıqlar yayılıb.

Bitki örtüyü efemer-yovşan (hündürlüklərdə, çalalarda, silsilələrdə) və efemer növlərlə (düzənliklərdə) təmsil olunub, becərilən torpaqlarda dəvə tikanına rast gəlmək olur.

Şimal hissədəki qumlu sahilərin terraslaşmış yamaclarında üzüm, əncir və başqa subtropik meyvələr yetişdirilir. Hamarlaşdırılmış sahilərdə və terras yamaclarda dənli bitkilər (taxıl və arpa) əkilir. Abşeron kanalının çəkilməsindən sonra burada həmçinin tərəvəz və bostan bitkiləri becərilir.

1-ci şəkil. Abşeron yarımadasının mərkəzi hissəsinin xəritəsi
(Mənbə: www.map.ru).

Böyükşor - Lökbatan axarsız hövzəsində yarımşəhra yarımrayonu. Bu hövzə atmosfer və qrunt sularından qidalanan göllərdən ibarətdir. Onların əksəriyyəti yayda quruyur və şoranlığa çevrilir. Nazik qum-lil təbəqəsi şimal küləyi ilə sovrulur və qobuların cənub hissəsində ağacşəkili şoranlarla əhatələnmiş qum təpələrinə oxşar xarakterik relyef yaranır. Qobuların ətrafındakı şoranlaşmış boz torpaqlar efemer-şoran otlarla, boz yamaclar isə yovşan-efemer bitkilərlə örtülüdür. Məhz bu yarımrayon Abşeron yarımadasının mərkəzi hissəsinin əsas ərazisidir və burada araşdırılan yaşayış məntəqələri yerləşir. Bununla yanaşı araşdırılan ərazinin bir hissəsi müxtəlif yarım-rayonların qovşağında yerləşir və burada Böyükşor gölü birləşdirici amil rolunu oynayır, araşdırılan yaşayış məntəqələrinin hamısı bu gölün yaxınlığındadır. Bu rayonun birbaşa landşaft səciyyəsi aşağıda verilir.

Ceyranbatan - Çalayeri sinklinal çökəkliyində yarımşəhra və quru çöl yarımrayonu. Onun xeyli hissəsini Samur-Dəvəçi suvarma kanalından gələn sular hesabına yaranmış Ceyranbatan su anbarı tutur. Onun cənub hissəsi akkumulyativ tərkibli (əsasən dəniz mənşəli), şimala doğru meyillənən düzənlik relyefdən ibarətdir. Boz torpaqlarda yayılmış dəvə tikanı kimi efemerlər bitki örtüyünü təşkil edir.

Bu yarımrayonun düzənlik (cənub) hissəsi sənaye və yaşayış massivi üçün, eləcə də tərəvəz bitkiləri yetişdirmək üçün istifadə edilir. Su anbarının ətrafında eldar şamı və kollardan (hirkən akasiyası, ağ akasiya və s.) ibarət yaşıl qoruyucu zona salınıb.

Bakı və Güzdək yaylalarının yarımşəhra və quru-çöl landşaftlarının yarımrayonu. Hər iki yayla sinklinal quruluşa malikdir, dördüncü dövr əhəngdaşı, gil, qum, qumdaşı və onların birləşməsindən ibarətdir. Bakı yaylası Bakı buxtasına baxan terrasvari amfiteatr formasındadır. Onun mütləq hündürlüyü -28,0 metrden 150-180 metr arasında dəyişir.

Güzdək yaylasının relyefi olduğu kimi qalmışdır. Onun kənarları pilləvidir, bəzən iri qayalardan ibarət olur, mərkəzi hissəsi içəriyə doğru əyilir, cənub-qərbə doğru açıqdır və müəyyən qədər parçalanıb. Hündürlüklər əsasən 100-250 metrdir (bəzən 350-400 metrədək çatır). Primitiv və qumlu boz torpaqlarda yovşan-efemer tipli bitkilər yayılıb. Bölünmüş cənub-qərb hissədəki yarıqanların ətrafı ağacşəkili şoranlıqlar yayılıb.

Bu ərazidən otlaq kimi istifadə edilir. Onun şimal hissəsində dəmyə buğda becərilir. Yaylanın kənarlarında əhəngdaşı üzə çıxan yerlərdə daş karxanaları var.

Üçtəpə - Şabandağ - Kerkəs təpələrində yarımşəhra landşaftın yarımrayonu. Bu relyefdə intensiv parçalanmış alçaq antiklinal dağ döşləri, silsilə və monoklinal yallar üstündür, onların mütləq hündürlüyü 230-400 metrə çatır. Şimal-qərb hissədə yumşaq qumsallıqlarda düz göllərdən ibarət, şoran otlarla örtülü çökəklər var. Göllər yayda quruyur, çökəklər aşınmaya məruz qalır. Sovrulan hissələr çalaların cənub hissəsini şoranlaşdırır və qum təpəcikləri yaradır.

Bitgi örtüyü boz və qonur-boz torpaqlarda efemer, yovşan, karaqan və şor otlarından ibarətdir. Bu yarımrayon qışlaq kimi, bəzən isə dəmyə buğda becərmək üçün istifadə edilir.

İntensiv parçalanmış təpəliklərdə Ceyrankeçməz yarımşəhra yarımrayonu. Ərazi baxımından adı ilə üst-üstə düşür, parçalanmış ərazidir. Ceyrankeçməz çay vadisi boyu ən gipsometrik alçaq sahələr yastı, bəzən terraslaşmış düzənlik və yarıqapalı, azmeyilli yamacı olan qobulardan ibarətdir. Onlar boz-qonur, bəzən şoranlıq torpaqlarda bitən yovşan-efemer, şoran-efemer yarımşəhra landşaftı ilə örtülüdür. Antiklinal və monoklinal yüksəkliklərdə yarımşəhra yovşan-efemer bitkiləri yayılıb, sinklinal yaylada isə kengiz-efemer və yovşan-efemer yarımşəhrası xarakterikdir.

1-ci foto. Ramana qüləsi və yüksəkliyi (metndə verilmiş şəkillər müəllifindir).

Araşdırılan rayonun landşaftı

Araşdırılan ərazi əvvəllər Balaxanı-Sabunçu-Ramana-Zabrat rayonu adlanan keçmiş sənaye sahəsini əhatə edir. Onun ərazisi 45 km², şii

maldan cənuba uzunluğu 7,0-7,5 km, qərbdən şərqə uzunluğu təxminən 15 km-dir. Rayonun şərq sərhədi Ramana yüksəkliyi və bu yüksəklikdə yerləşən Ramana kəndinin ərazisindən keçir.³ (1-ci foto)

Cənub sərhədi Bülbülə kəndi və gölü, Bakı-Sabunçu dəmiryolu, Bakı-Mərdəkan yolu, Böyükşor gölü sahilindəki Sabunçu kəndindəki köhnə pravoslav qəbristanlığı boyu keçir (2-ci foto) və gölün sahili bo-yu qərb sərhədinə çıxır.

2-ci foto. Köhnə Sabunçu pravoslav qəbristanlığı.

3-cü foto. Böyükşor gölünün panoramı

yerləşir, onun səviyyəsi Xəzər dənizinin səviyyəsindən cəmi 4 metr yüksəkdir. Bu göl Bakı şəhərinin Binəqədi, Sabunçu və Nərimanov inzibati rayonlarının birbaşa qovşağında yerləşir. Sabunçu, Balaxanı, Ramana qəsəbələri onun tam sahilində yerləşir, Suraxanı və Əmircan isə uzaqda deyil.

Suyun sahəsi 1300 ha, həcmi 47,3 mln. m³-dir. Bu

göl tarixən qurut və yağış sularından yaranıb. Sonralar onun səviyyəsi bilavasitə sahilində yerləşən müəssisə və evlərin sənaye və məişət suları hesabına yüksəlməyə başladı. Hazırda ona 32 mənbədən 23,59 min m³ su axır. Göl xeyli çirklənmiş və minerallaşmışdır (1-ci cədvəl). Ekologiya Nazirliyinin məlumatına görə, çirklənmə maddələrinin tərkibi belədir:⁴

- Neft məhsulları - 20,3 mq/l;
- Asılı hissəciklər - 52,0 mq/l;
- Uduşmuş oksigen - 85,72 mq/l;
- Ammoniyak azotu - 0,74 mq/l;
- SSAM (sintetik səthi aktiv maddələr) - 1,3 mq/l;
- Ağır metallar - YVQH-dən 10 dəfə artıq.

1-ci cədvəl Böyükşor gölü, 17.05.2002.

Böyükşor gölü, 17.05.2002.

Tərkibi	Ölçü vahidi	YVQH	Qəsəbələr-dən axan məişət tullantıları	Göldən məişət tullantıları	Məişət və sənaye tullantı suları
1	2	3	4	5	6
PH		6.5-8.5	10.3	9.8	9.9
Elektrikkeçiriciliyi	Sm/sm		16	1.86	1.5

Qərb sərhədi Balaxanı qəsəbəsinin ərazisi boyu keçir və Səgərtəpəyə çatır. Şimaldan və şimal-qərb tərəfdən sərhəd Zabrat şoranlı ərazisi və Zabrat gölündən keçir.

2-ci şəkil. Böyükşor gölü və araşdırılan qəsəbələr.

Səthinin quruluşuna görə bu rayon bezi yerlərdə hündürlüyü dəniz səviyyəsindən 25 metrə çatan yüksəklikdən ibarətdir. Səviyyəyə şimalda azalaraq Zabrat şoran ərazisinə bitişir. Yeraltı sular 1-3 m dərinlikdədir. Bezi yerlərdə, xüsusən çökəkliklərdə o yerin səthinə çıxır və köhnə evlərin fundamentini dağıdır.

Böyükşor gölü. Böyükşor gölü Abşeronun mərkəzində

Bulanıqlıq			2	9	1
H/O O ₂	Mq/l	4.0 yay -6.0 qış	1.6	4.3	3.4
Temperatur	C°		19	19	19
Duzluluq	%o		0.9	0	0.1
NO ₂	Mq/l	0.2	0.034	0.04	0.08
NO ₃	Mq/l	45	m/e	m/e	m/e
NN ₄	Mq/l	0.5	256	0.32	3.52
OBT ₅	Mq/l	3.0-6.0	400	110	325
OKT	Mq/l	10	35.28	3.14	7.84
SSAM	Mq/l	0.5	1.3	0.25	2.4
Asılı hissəciklər	Mq/l	0.25 fona	18	26	16

Böyükşor gölü, 17.05.2002.

Tərkib	Ölçü vahidi	YVQH	Binəqədi NQÇI lay sulan. Temizləyici qurğulardan sonra.
1	2	3	4
PH		6.5-8.5	9.6
Elektrikkeçiriciliyi	Sm/sm		29.3
Bulanıqlıq			2
H/O O ₂	Mq/l	4.0 yay -6.0 qış	2.7
Temperatur	J°		19
Duzluluğu	%o		7.8
NO ₂	Mq/l	0.2	0.45
NO ₃	Mq/l	45	m/e
NH ₄	Mq/l	0.5	4.28
OBT ₅	Mq/l	3.0-6.0	38.9
OKT	Mq/l	10	105.8
SSAM	Mq/l	0.5	1.2
NM voda	Mq/l	0.5	11
Fenol, su	Mq/l	0.001	0.005
Asılı maddələr	Mq/l	0.25 fona	25.4
Xloridlər	Mq/l	300	10989.5
Yod	Mq.ekv/l		12.87

Tərkib	Ölçü vahidi	YVQH	Az-PROF aqrosexi, bərk tullantılar	Şifer kombinatı, bərk tullantılar
1	2	3	4	5
NM qrunt	Mq/q	olmamalı	0,82	0,77
Zn	Mkq/q	0.01	54,05	31,04
Ju	Mkq/q	0.01	170,5	83,45
Ni	Mkq/q	0.01	41,8	51,40
Pb	Mkq/q	0.03	17,65	0,35
Mn	Mkq/q	0.1	48,0	180,0
Ag	Mkq/q	0.05	1,98	0,19
Jd	Mkq/q	0.005	0,148	0,149
Jr	Mkq/q	0.05	16,5	30,75
Jo	Mkq/q	0.01	40,2	4,55
Fe	Mkq/q	0.05	1211,5	20517
Al	Mq/q	0.5	>200	27.7
As	Mkq/q	0.05	16172	687,0

Mənbə Bakı və Abşeron yarımadasının ekoloji vəziyyət. Dövlət Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyin hesabı. 2005.

Böyükşor gölüne gündə 23,6 min m³, ildə isə 8614 min m³ məişət və sənaye suları axır. Suyun minerallaşması səviyyəsinə görə (120 q/l), onu duz gölləri qrupuna aid etmək olar. Suda oksigenin həlli səviyyəsi yüksək deyil, bu da gölə axan məişət sularının oksidləşməsi ilə izah edilir. Göldə biokimyevi fəallıq səviyyəsi normadan 4 dəfə çoxdur. Bütün bunlar ona gətirib çıxarmışdır ki, gölün oksigen rejimi tamamilə pozulmuş, 4 mq/l norma yerinə 1-2 mq/l olmuşdur.

Gölə daxil olan çirkli sular suyun mineral tərkibinə də xeyli təsir edir, onda anion və kationların qatılığı kəskin artır. Kalsiumun qatılığı normadan (YVQH) 45 dəfə, maqneziumunkü 15 dəfə, xloridlərinki 205 dəfə, sulfatlarınkı isə 3 dəfə yüksək olur. Göl neft və fenolla çox çirklənmişdir, belə ki, onların miqdarı müvafiq olaraq 66 və 20 dəfə normadan artıqdır. Bundan başqa sintetik üzlük-aktiv elementlərlə çirklənmə normadan 9 dəfə artıqdır. Gölün suyunda ağır metallardan mis və kadmium aşkar edilib (6 və 1 dəfə normadan artıq).

Göldə suyun səviyyəsini azaltmaq üçün 1983-cü ildə gücü sutkada 12 m³ olan 12 saylı nasos stansiyası işə salınmışdır. Bu vaxtdan etiba-

rən "Bakkanalizasiya" istehsalat birliyi suyu Böyükşor gölündən Hövsan kanalına vurmağa başladı. 1994-cü ildə M.Ə. Rəsulzadə, Biləcəri və Xırdalan qəsəbələrinin çirkli sularını toplayıb Hövsan təmizləmə stansiyasına yönəldən 4 saylı nasos stansiyası işə salındı. Bu tədbirlər gölün səviyyəsini sabitləşdirməyə və çirkli suların gölə axmasının qarşısını xeyli dərəcədə almağa imkan verdi. Bununla belə gölün çirkənmə səviyyəsi yüksək olaraq qalır və Abşeron yarımadasının mərkəzi hissəsinin ekoloji vəziyyətini pisləşdirir. Bundan başqa, iqlimin dəyişməsi və yağıntının artması gölün bundan sonra qalmasına şübhə yaradır. Gölün səviyyəsi qalxacağı təqdirdə ətrafdakı əraziləri, o cümlədən, şəhərlə hava limanını birləşdirən Bakı-Mərdəkan şosse yolunu su basa bilər.

2-ci cədvəl

Son 10 ildə Böyükşor gölündə suyun kimyəvi tərkibi

Əyar götürmə tarixi	Ümumi mineral laşma mq/l	İon tərkibi, mq/l						P _H
		HJO ₃ ²⁻	SO ₄ ²⁻	JI'	Na ⁺ K ⁺	Mg ²⁺	Ja ²⁺	
V-1990	9758	549	613	4840	3460	90	64	8,7
VI-1991	7960	414	711	3830	2812	100	62	8,6
V-1992	8319	604	551	3940	2629	200	86	8,0
XI-1993	3590	500	759	1160	633	359	58	8,2
V-1998	9742	428	577	5218	3484	124	90	7,6

Mənbə Bakı və Abşeron yarımadasının ekoloji vəziyyət. Dövlət Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin hesabatı. 2005.

4-cü foto. Böyükşor gölünün ətrafı sənaye və meşə tullantıları ilə çox çirkənlənib.

Ərazinin və gölün çirkənməsinin əhalinin səhhətinə təsiri

Abşeron yarımadasında yerləşən göllər, ilk növbədə Böyükşor gölü əhalinin sağlamlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməkdədir.⁶ Əhalinin səhhətinin gölün nə dərəcədə yaxınlığında yaşamalarından asılı olması Bakı şəhərinin sanitariya orqanlarının statistikasından daha aydın görünür.

Yay vaxtları suyun buxarlanması ilə birlikdə atmosfərə çoxlu toksik maddələr, o cümlədən, karbohidrogen, turşular, aromatik maddələr, fenollar və s. qalxır. Mikroiklim xüsusiyyətləri və küləyin istiqamətindən asılı olaraq bu maddələr müxtəlif xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur (2-ci cədvəl).

Son on il ərzində əhalinin yaşlı hissəsində xroniki xəstəliklər 460%, təneffüs orqanları ilə bağlı digər xəstəliklər isə 174,5% artmışdır.

2-ci cədvəl

Əhali arasında bədxassəli işlərin yayılması (1000 nəfər hesabla)

Say	İşlərin yaranması yerindən asılı olan xəstəliklər qrupu	İntensivlik					
		Yüksək		orta		Aşağı	
1	2	3		4		5	
1	Təneffüs orqanlarının xərcəngi	Səbail	0,57%	Nizami, Suraxanı, Yasamal	0,35%, 0,31%, 0,33%	Nesimi, Xətai, Nərimanov, Əzizbəyov, Qaradağ, Sabunçu, Binəqedi	0,21%, 0,29%, 0,26%, 0,28%, 0,16%, 0,24%, 0,20%
2	Mədə xərcəngi	Səbail	0,16%	Nizami, Nərimanov, Suraxanı, Yasamal	0,13%, 0,11%, 0,11%, 0,10%	Binəqedi, Sabunçu, Qaradağ, Əzizbəyov, Xətai, Nesimi	0,08%, 0,09%, 0,05%, 0,08%, 0,08%, 0,07%
3	Qaraciyər xərcəngi	Səbail	0,10%	Əzizbəyov, Nizami	0,08%, 0,06%	Nesimi, Xətai, Nərimanov, Suraxanı, Yasamal, Qaradağ, Sabunçu, Binəqedi	0,020%, 0,04%, 0,05%, 0,04%, 0,04%, 0,04%, 0,02%

4.	Qırtlağ xərcəngi	Səbail	0,29%	Nizami Nərimanov Suraxanı Sabunçu Bineqedi Əzizbəyov Nəsimi	0,19% 0,15% 0,11% 0,13% 0,13% 0,11% 0,10%	Qaradağ Xətai	0,073% 0,078%
5	Sümük xərcəngi	Səbail Qaradağ	0,067% 0,52%	Xətai Suraxanı Yasamal Sabunçu	0,032% 0,03% 0,02% 0,02%	Nəsimi Nizami Nərimanov Əzizbəyov Bineqedi	0,015% 0,12% 0,006% 0,005% 0,014%
6	Bağırsağ xərcəngi	Nərimanov Suraxanı	0,03% 0,02%	Nəsimi Nizami Sabunçu Yasamal	0,015% 0,12% 0,019% 0,013%	Bineqedi	0,009%
7	Dəri xərcəngi	Nizami Qaradağ	0,031% 0,031%	Bineqedi Əzizbəyov Suraxanı Nərimanov Yasamal Nəsimi Səbail	0,02% 0,017% 0,02% 0,02% 0,02% 0,015% 0,013%	Sabunçu Xətai	0,004% 0,009%
8	Döş xərcəngi	Səbail	0,53%	Nəsimi Yasamal Nərimanov	0,23% 0,21% 0,22%	Sabunçu Bineqedi Qaradağ Əzizbəyov Suraxanı Xətai Nizami	0,09% 0,017% 0,11% 0,18% 0,17% 0,16% 0,16%
9.	Beyin xərcəngi	Nəsimi	0,24%	Nərimanov Səbail	0,047% 0,06%	Xətai Bineqedi Sabunçu Qaradağ Əzizbəyov Yasamal Suraxanı Nizami	0,036% 0,03% 0,023% 0,031% 0,01% 0,03% 0,029% 0,025%
10	Leykoz	Nizami Qaradağ	0,09% 0,10%	Bineqedi Əzizbəyov Səbail Xətai	0,06% 0,059% 0,06% 0,0%5	Sabunçu Yasamal Suraxanı Nərimanov Nəsimi	0,042% 0,04% 0,017% 0,047% 0,03%
11	Sidik-cinsi orqanların xərcəngi	Səbail Nəsimi	0,36% 0,30%	Nizami Əzizbəyov Bineqedi Sabunçu Yasamal Suraxanı Xətai Nərimanov	0,20% 0,24% 0,19% 0,19% 0,14% 0,13% 0,14% 0,11%	Qaradağ	0,083%
12	Böyrək xərcəngi	Nəsimi	0,17%	Səbail Nizami Sabunçu	0,06% 0,031% 0,03%	Bineqedi Qaradağ Əzizbəyov Xətai Suraxanı	0,01% 0,02% 0,017% 0,018% 0,29%

	Onkologiya, cəmi	Səbail	2,04%	Nizami Yasamal	1,04% 1,04%	Bineqedi Sabunçu Qaradağ Əzizbəyov Suraxanı Nərimanov Xətai Nəsimi	0,85% 0,53% 0,69% 0,93% 0,88% 0,94% 0,85% 0,81%
--	------------------	--------	-------	-------------------	----------------	---	--

Mənbə Azərbaycan Statistik Göstəriciləri 2001, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Göstərmək lazımdır ki, neftlə həddən artıq çirklənmiş torpaqların və göllərin olması Abşeronun bütün əhalisinə mənfi təsir edir. Azərbaycan üzrə 10 min nəfərə orta hesabla 6-8 xərcəng xəstəliyi düşürsə, Abşeron üzrə bu rəqəm bir neçə dəfə yüksəkdir (2 və 3-cü cədvəllər).

3-cü cədvəl.

100000 nəfər əhaliyə düşən xəstəlik (Azərbaycan)

Xəstəliklər	1997	1998	1999	2000
Xərcəng (Orta)	74	78	102	79
Abşeron üzrə	82	102	109	101
İlk dəfə bədxassəli şiş diaqnozu qoyulmuş xəstələrin sayı	5253	4838	4658	4804

Mənbə Azərbaycan Statistik Göstəriciləri 2000, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Keçən əsrin 70-80-ci illərində neft mədənləri rayonlarından əhalinin köçürülməsinin başlıca səbəblərindən biri əhali arasında allergik və bədxassəli xəstəliklərin əhəmiyyətli dərəcədə artması idi.⁶ Qeyd etmək lazımdır ki, Abşeronun sənaye rayonlarının əksər hissəsində torpaq əsasən deqradasiyaya uğramışdır və ciddi sağlamlaşdırıcı tədbirlərə ehtiyac duyur.⁷ Abşeron yarımadası üçün ətraf mühitin çirklənməsinin birinci mənbəyi neftdir; belə ki, neft hasilatının 100 ildən çox davam etmiş tarixi ərzində burada torpağın 13%-indən çoxu çirklənmişdir. Neftin yarımadada, demək olar ki, hər yerdə mövcudluğu, eləcə də torpaq-bitki örtüyünə, atmosfer havasına, yerüstü və yeraltı sulara, ekoloji sistemlərə və əhalinin

sağlamlığına neqativ təsiri neft yataqlarının mənimsənilməsi prosesinin qazma işlərindən tutmuş sənaye emalı, avadanlıqların ləğvi və istehlakçıya çatdırılmasına kimi bütün mərhələlərində nəzərə çarpır. Bərpa olunmayan təbii resursların vəhşicəsinə istismarı, eləcə də atmosfer havasını, suyu və torpağı çirkləndirən və arxasınca külli miqdarda tullantı buraxan formada həmin resursların az effektiv emalı əhalinin səhhətinin ekologiyadan irəli gələn pozulması hallarının sürətli artımına səbəb olur.⁸

Əgər hələ 10 il öncə neft və neft məhsulları ilə çirklənmə torpağın impakt çirklənməsi hesab edilirdisə, son illərdə neft və neft məhsullarının hasilatı, emalı və nəqli miqyaslarının durmadan artması ilə bağlı olaraq ətraf mühitin karbohidratlarla çirklənməsi nəinki Azərbaycan, eləcə də dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələri üçün kəskin ekoloji problemə çevrilmişdir.⁹ Problemin böyük aktuallığına baxmayaraq neftlə çirklənmiş torpaqların təhlükəliliyinin dəyərləndirilməsi ilə əlaqəli bir çox məsələlər həll edilməmiş qalır. Belə ki, neftin torpaqda daha artıq zəhərli maddəyə çevrilərək orada toplanıb qalması mümkündür. Çirklənmiş torpaq trofik zəncir vasitəsi ilə (torpaq - bitki - ərzaq məhsulları; torpaq - qrunut suları - insan; torpaq - atmosfer havası - insan) insan orqanizminə toksik maddələrin daxil olmasına və bununla da ekoloji şərtlənmiş xəstəliklərin meydana gəlməsi riskinin artmasına səbəb ola bilər.

Torpaqların neftlə çirklənməsi haqqında olan ədəbiyyat əsasən müəssisələrin tullantıları və qəza xarakterli neft sızması rayonlarında torpaqların rekultivasiya məsələlərini əhatə edir.¹⁰

Torpağın neftlə çirklənməsinin gigiyenik dəyərləndirilməsi, neftin ətraf mühitdə miqrasiyasının qanunauyğunluqları və aşınma məhsullarının dəyərləndirilməsi ilə neftin transformasiyası haqqında informasiya praktiki olaraq yox dərəcəsinədir.¹¹ Müxtəlif torpaq tiplərinin neftə reaksiyası bir çox faktorlara görə dəyişdiyindən (yağıntı, temperatur, humusun məzmunu, torpağın dənəvərliliyinin tərkibi və s.), vahid göstəricilərin və kriteriyaların hazırlanması da olduqca çətinləşir. Ətraf mühitdə cisimlərin transformasiyası problemi öz aktuallığı saxlayır. Ətraf mühitin, xüsusilə də torpağın çirklənməsi şəraitində və təbii fiziki-kimyəvi faktorların təsiri altında orqanik maddələrin davranışının proqnozlaşdırılması da çətin problem olaraq qalır.¹² Metodik yanaşmalar və torpaqda neftə nəzarət metodları əlavə olaraq işlənilməlidir. Torpağın neftlə çirklənməsinin gigiyenik dəyərləndirilməsi haqqında informasiya mövcud deyildir.

Tədqiq olunan qəsəbələrdə torpağın karbohidratlarla çirklənməsinin yüksək səviyyədə olması gigiyenik nöqteyi-nəzərdən ən çox narahatçılıq doğuran məsələdir. Çirklənmiş sahələr onların ərazilərinin 25%-ə qədərini əhatə edir. Bu yaşayış məskənlərində torpağın çirklənməsi karbohidratların trofik zəncirlər vasitəsi ilə insan orqanizminə düşməsinin başlıca mənbəyi rolunda çıxış edir ki, bu da nəticədə etioloji olaraq ətraf mühit amilləri ilə əlaqəli xəstəliklərin meydana gəlməsi və artması riskini artırmaqdadır.

Lakin əldə olan ədəbiyyatlarda antropogen çirklənmiş torpaqların gigiyenik dəyərləndirilməsi, neft karbohidratlarının davranışının və miqrasiya proseslərinin qanunauyğunluqları və bu cür torpaqların əhalinin həyat şəraiti və səhhətinə mümkün təsir dərəcələri haqqında informasiya demək olar ki yoxdur və dövlət səhiyyə xidməti də bu cür informasiyaya sahib deyil.

Neftin təbii çevrəyə təsiri

Neftin və onun komponentlərinin ətraf mühitə təsirini anlamaq üçün neftin tərkibi və fraksiyaları haqqında məlumata sahib olmaq zəruridir. Neft - vacib faydalı qazıntı olub yanan, qətranlı mayedir və Yer qabığının çöküntülü qatlarında yerləşir. Neft hansı yataqda yerləşməsindən asılı olaraq fərqli tərkibə malik orqanik maddələrdən, xüsusən də karbohidratlardan ibarət mürəkkəb bir qarışıqdır. Neftin tərkibində 1000-dən çox fərdi orqanik maddə mövcuddur, buntardan 83-87%-i karbon, 12-14%-i hidrogen, 0,5-6,0%-i kükürd, 0,02-1,7%-i azot, 0,005-3,6%-i oksigen və qalanları mineral birləşmələrdir; neftin küllülük dərəcəsi OD%-i keçmir. Neftin üç növünü müəyyən edirlər - yüngül neft (0,65-0,87 q/sm³), orta neft (0,871-0,910 q/sm³) və ağır neft (0,910-1,05 q/sm³). Yüngül fraksiyaların metanlı karbohidratları torpaqda, suda və havada yığılarkən canlı orqanizmlərə narkotik və toksik təsir göstərirlər. Bu karbohidratlar suda yaxşı həll olur, membranlar vasitəsi ilə asanlıqla hüceyrələrə keçir və orqanizmin sitoplazmik membranlarını dağıdırlar. Normal alkanların toksikliyi qeyri-toksik karbohidratların yanında zəifləyir və bu, alkanların ümumi həllolma qabiliyyətini azaldır.

Müxtəlif yataqların və hətta eyni yataqların müxtəlif məhsuldar qatlarının neftlərində yüngül fraksiyaların tərkibi xeyli fərqlənir. Neftin tərkibi

bində mühüm yeri həm də sikloalkanlar və aromatik karbohidratlar tutur (C_nH_m sahələr).¹³

Ətirli karbohidratlar neftin ən toksik komponentləridir. Suda 1% konsentrasiyada onlar bütün su bitkilərini öldürür; 38% ətirli karbohidrata malik neft ali bitkilərin böyüməsinin əhəmiyyətli dərəcədə qarşısını alır. Neftin ətirliliyinin artması ilə onun herbisid aktivliyi də artmış olur. Oduqca fəal və sürətli toksikantlara aşağı temperaturda qaynayan sahələr - benzol, ksilol, toluol və s. daxildir. Bir çox ətirli karbohidratlar mutasiyaya uğrama və xərçəng əmələ gətirmə qabiliyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Xüsusilə təhlükəli qrup yarı-ətirli karbohidratlardır. Toksik birləşmələrdən biri - 3,4 benzapirenin neftin tərkibində miqdan ot 250 do 8050 mlrd¹1 arasında tərəddüd edir.

Neftin əhəmiyyətli komponentlərindən biri də bərk metan karbohidratlarıdır (parafinlər) və onların miqdarı 15-20%-ə çata bilər. Parafinlərə praktiki olaraq bütün neftlərdə rast gəlmək olar. Tərkibindəki parafinin miqdarına görə neft üç qrupa ayrılır: azparafinli (parafin 1,5%-ədək), parafinli (1,5-6,0%), yüksəkparafinli (6,0%-dən çox). Neftin tərkibində həm də fenantrenlər, xrizenlər, pirenlər, benzapirenlər, tetrafenlər aşkar edilir.

Neftin qeyri-karbohidrat komponentlərinə qətran və asfaltenlər daxildir və onlar neftin kimyəvi fəallığında olduqca vacib rol oynayır. Onların miqdarı 1-2%-dən 6-40%-ə qədər tərəddüd edə bilər. Neftin mikroelementlərinin əsas hissəsi bu birləşmələrlə bağlıdır. Qətran və asfaltenlərin zərərli ekoloji təsiri onların kimyəvi toksikliyindən daha çox torpağın fiziki xassələrini dəyişməsində özünü biruzə verir. Toksik təsir adətən qətran və asfaltenlərin tərkibindəki ağır metallardan qaynaqlanır. Mikroorqanizmlər onları istehlak edə bilmirlər və bu ağır metallar torpağın tərkibində möhkəm orqanik-mineral kompleks formasında toplanırlar. Bu cəhətdən daha çox V və Ni elementlərinin yüksək konsentrasiyalarına rast gəlinir, ayrı-ayrı yataqlarda isə neft və karbohidrat qazlarında Hg və As da çox olur.

Qətranlı cisimler adi oksigenə münasibətdə olduqca həssasdır və onu fəal şəkildə özlərinə birləşdirirlər. Havada qətranlı neft tezliklə qatılaşır və hərəkətliliyini itirir. Əgər neft səthə sızarsa, onun qətranlı-asfaltenli komponentləri torpağın əsasən yuxarı, humus qatında toplanır və bəzən onu möhkəm sementləyirlər. Bu zaman torpağın məsaməliliyi xeyli azalır. Qətranlı-asfaltenli komponentlər hidrofobdurlar. Onlar bitki-

lərin köklərini əhatə edərək suya çıxışı xeyli məhdudlaşdırırlar ki, nəticədə bitkilər quruyur.

Neftin ekoloji cəhətdən vacib olan komponentləri onun tərkibindəki kükürlü birləşmələrdir (elementar, kükürlü-hidrogenli, sulfidli, merkaptan). Adətən neft tərkibindəki kükürdə görə üç sinfə ayrılır: azkükürlü (0,5%-ədək), kükürlü (0,5-2%) və yüksəkükürlü (2%-dən çox). Azərbaycan nefti azkükürlülərə aiddir.

Neftin digər qeyri-karbohidrat komponenti minerallaşmış lay sularıdır. Neftlə birlikdə çıxarılan lay sularının tərkibi, onlarda duzların konsentrasiyası və ionların nisbəti, və onların ekoloji təhlükəlilik dərəcələri müxtəlif olur. İlk hasilatı zamanı neftdən ayrılan lay suları mədənlərin kanalizasiya sularının əsas hissəsini təşkil edir (təqribən 82-84%-ni). Mədənlərin istismarının müddəti artdıqca bu suların həcmi də durmadan artır, minerallaşma dərəcəsi isə aşağı düşür.¹⁴

Ədəbiyyatların təhlili göstərdi ki, neft-qaz yataqlarının istismarı prosesində yaranan texnogen faktorlar içərisində ətraf mühit üçün ən dağıdıcı və aqressiv olanı neft və minerallaşmış suların sızması və qazma işləri tullantılarının basdırılması ilə bağlı olan kimyəvi çirklənmədir. Tədqiqatların əksər hissəsi də məhz bu problemə həsr edilmişdir.¹⁵ Neft və qaz hasilatı obyektlərinin, eləcə də neft və qaz emalı müəssisələrinin gigiyenik dəyərləndirilməsi üzrə kompleks tədqiqatların aparılması və ətraf mühitin müxtəlif obyektlərinin (atmosfer havası, su hövzələri və torpaq) gigiyenik xüsusiyyətlərinin dəyişməsinin dəyərləndirilməsi hal-hazırda xüsusi aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir.¹⁶

Neftin torpağa təsiri

Gigiyenik nöqtəy-nəzərdən torpaq ətraf mühitin mürəkkəb kompleksinin insanla daimi qarşılıqlı əlaqədə olan komponentlərindən biridir. Təəssüf ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tədqiqatların böyük hissəsi neftin torpağa sızması probleminə həsr olunur. Yalnız gigiyenik planda yazılmış bir qism tədqiqatlar ətraf mühitdə yüksəkükürlü və yüngül neft məhsullarının dövrünün qanunauyğunluqlarını nisbətən dolğun öyrənməkdədir. Neftin və neft karbohidratlarının təsirini öyrənən gigiyenik tədqiqatlar aparılmamışdır. Səhra tədqiqatları göstərmişdir ki, neftlə çirklənmə zamanı

torpağın morfoloji və aqrokimyəvi xüsusiyyətlərində mühüm dəyişikliklər baş verir. Ayrı-ayrı struktur hissələri bir-birinə yapışqanlanır, aerasiya güclü surətdə pozulur, anaerobik şərait meydana çıxır, turşuma-bərpa potensialı zərər çəkir. Torpaq mayeni hopdurmaq və özündə saxlamaq qabiliyyətini itirir. Neft karbohidratlarının hesabına torpaqda karbohidratların miqdan kəskin surətdə artır ki, bu da azot və karbohidratlar arasındakı nisbətə pozulmasına gətirib çıxarır. Bunun nəticəsi kimi neftlə çirklənmə zamanı əsasların doyması dərəcəsi və doyma tutumu aşağı düşür. Çirklənmiş torpaqda azotlaşma xüsusiyyətlərinin aşağı düşməsi, nitrat azotunun, səyyar fosforun və mübadilə natriumunun miqdarının azalması müşahidə olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, torpağın münbitliyinin itməsi həm neftin yüngül fraksiyalarının birbaşa herbisid təsiri, həm də mazuta bulaşmış torpaqların hidrofoblaşması nəticəsində torpağın aqrokimyəvi, aqrofiziki və bioloji xüsusiyyətlərinin pisləşməsi ilə bağlıdır.¹⁷

Neftlə çirklənmə torpağın bütün xassələrində dərin dəyişmələrə gətirib çıxarır ki, nəticədə onun münbitliyi pozulmuş olur. Bu - su-hava və fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərin, udma qabiliyyətinin pisləşməsi, eləcə də bitkilərin qidalanması üçün lazım olan mineralların ehtiyat miqdarının azalmasıdır. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, kimyəvi çirkləndiricilərin 40-50%-i torpaqda qalır. Onların qalıqları humus ilə birləşir. Ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, neftin sızması nəticəsində torpaqda humus ölür və torpaq öz münbitliyini itirir. Bu münbitlik yalnız çirklənmədən illər sonra bərpa oluna bilər.

Nisbətən aşağı qatılıq zamanı neft böyük torpaq sahələrinin səthini nazik təbəqə ilə örtmək qabiliyyətinə malikdir və bununla da yuxarı qatların oksigen rejiminə təsir göstərməkdədir. Torpağın neft və neft məhsulları ilə doyması zamanı karbohidrat və fosfor mübadiləsinin fermentlərinin, xüsusən də fitazların fəallığının qarşısı alınır; fitazlar - fosfor fitin və digər inozit fosfatların mineralaşması prosesinin intensivliyinin göstəricisidir. Torpağın fitaz fəallığının səviyyəsinin azalması fosfor-orqanik birləşmələrin mineralaşmasının yavaşmasına səbəb olur ki, nəticədə səyyar fosforun miqdarı azalır və məzkur fosfor-orqanik birləşmələrin torpaqda toplanması müşahidə olunur. Bütün bunlar torpağın özünütemizləməsinin mikrobioloji və biokimyəvi proseslərinin intensivliyinə mənfi təsir göstərir. Torpaq kükürd-karbon birləşmələri ilə zənginləşir, onda aerobik və spor əmələ gətirən mikroorqanizmlərin sayı kəs-

kin surətdə artır. Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, qaratorpaqların yüksəkminerallaşmış neft-mədən suları ilə çirklənməsi ilkin mərhələdə ekosistemi texnogen səhraya çevirir. Burada bitki örtüyünün tam məhvi, mezofaunanın yoxa çıxması, kiçik buğumayaqların sayının və mikrofloranın bioloji aktivliyinin kəskin azalması müşahidə edilir.

Torpağın sanitariya mühafizəsi ilə sıx bağlı olan digər məsələ içməli su mənbələrinin mühafizəsi problemdir. Çünki yeraltı suların keyfiyyəti torpağın udma qabiliyyətinin həcmindən asılı olub, torpaq və qruntun fırtasiya xüsusiyyətləri ilə təmin edilir. Bu cəhətdən neftin yerüstü sularla birlikdə hərəkəti və onun torpaq profili boyu miqrasiya qabiliyyəti böyük təhlükə törədir. Çirklənmənin dərəcəsi asılı olaraq neft məhsulları müxtəlif dərinliklərə müdaxilə edə, bununla da torpağın həm yuxarı, həm də aşağı qatlarında dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Təcrübələr əsasında müəyyən edilmişdir ki, sızma zamanı neft torpağa düşərək ağırlıq qüvvəsinin təsiri altında qruntunda şaquli hərəkət edir; eyni zamanda, o şaqüli hərəkət edərək qruntun məsələlərinə daxil olur, qrunt sularına çatır və səth boyu uzaq məsafələrə hərəkət edir. Neft məhsullarının torpaq profili boyu şaquli hərəkəti xromatoqrafik effekt yaradaraq onların differensiasiyasına gətirib çıxarır: humus və akkumulyativ qatda qətranlı-asfaltlı və dövrü birləşmələrdən ibarət yüksəkmolekullu komponentlər toplanır; yüngül karbohidratlar alt mineral qatlara keçir və burada anaerobik şəraitdə uzun müddət qala bilərlər. Çirklənmənin dərəcəsi böyük olduqda ekoloji tarazlığın pozulması halları baş verir ki, bu da özünü torpaqemələgəlmə proseslərində və əsrlərlə formalaşan biosferdə dəyişikliklərdə biruzə verir. Bəzi hallarda bu dəyişikliklər qarşısını almaz proseslərə - bitki örtüyünün, torpağın mikrosakinlərinin məhvi və s. gətirib çıxarır.

Neftin canlı orqanizmlərə təsiri. Canlı orqanizmlərə düşdüğü zaman neft karbohidratları hüceyrə qılaflarını dağıdır və yosunların lipoprotein səthlərindən asanlıqla keçərək metabolik və morfoloji pozuntulara gətirib çıxarırlar. Neftin politsiklik-ətirli karbohidratlarının böyük molekulları tədricən hüceyrəyə daxil olur və hüceyrə qılaflarının lipidlərində həll olur ki, bu da hüceyrənin məhvinə gətirib çıxarır. Neftlə çirklənmiş torpaqların tədqiqinin nəticələri əsas sistematik torpaq mikroorqanizmlərinin (bakteriyalar, göbələklər, aktinomisetlər və s.) fəaliyyətinin qarşısı əhəmiyyətli dərəcədə alınmasını və turşuma-bərpa fermentlərinin fəallığının

aşağı düşməsinə aşkar edir. Lakin, müəyyən müddət keçdikdən sonra neftlə çirklənmiş torpaqdakı mikroorqanizmlərin sayı nəinki bərpa olur, hətta əvvəlki səviyyəsini də ötür. Bu, neftin bioçürüməsi prosesindən və daha sadə karbohidratlı birləşmələrin qida və enerji mənbəyi qismində mikroorqanizmlər tərəfindən istifadəsindən qaynaqlanır. Neftlə çirklənmə demək olar ki, quruda yaşayan onurğasızların bütün qruplarına mənfi təsir göstərir, lakin bu təsirin dərəcəsi fərqlidir. Nisbətən böyük onurğasızlar (həşəratlar, soxulcanlar) daha tez bu təsərə məruz qalırlar; kiçik buğumayaqlılar adətən dözümlü olsalar da, onlar da əhəmiyyətli çətinliklərlə üzləşirlər. Çirklənməyə ən çox dözümlü olanlar sadə onurğasızlardır. Bütün bunlar belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, torpağın neftlə çirklənməsinin bioloji göstəriciləri kimi həm böyük, həm də kiçik quru heyvanları istifadə oluna bilər.

Araşdırılan yaşayış məntəqələrinin ekoloji səciyyəsi

Araşdırılan yaşayış məntəqələri Azərbaycanın köhnə neft mədənləri olan ərazidə yerləşir. Praktiki olaraq yaşayış məntəqələrinin hamısı XVIII əsrin sonlarından işlədilər neft layının üstündə yerləşir. Bakıda neft bumu 1872-ci ildən, rus çarı II Aleksandrın neftin sərbəst hasilatına icazə verdikdən sonra başlamış oldu. 1878-ci il üçün artıq 300 buruq qazılmış və 10 milyon pud neft hasil edilmişdi. Neft fontanları böyük gəlir gətirir, lakin eyni zamanda yanğınlar və ərazinin çirklənməsi səbəbindən böyük təhlükə təşkil edirdi. Məsələn, İ.A. Vermişevə məxsus buruqdan vurmuş fontan 611 metr hündürlükdə olub 13 gün ərzində fəaliyyətə olmuş və böyük bir ərazini neft selində batırmışdı." 1918-ci ildə, Azərbaycanda neft bumunun tarixinə həsr olunmuş məqaləsində Nee İst jurnalı yazırdı: "Neft aləmində Bakının heç bir tayı-bərabəri yoxdur. Əgər neft kralıqadırsa, onda Bakı onun tacıdır".

Araşdırma gedişində 1908-1930-cu illərdə qazılmış köhnə neft buruqlarının ərazisinə baxdıq. Göstərmək gerəkdir ki, Abşeronda neft istehsalının ilk dövrlərində neft açıq quyulardan, ya neft çalalarından çıxarıldı. Keçmiş buruqların əksəriyyətinin ərazisini indi neft buruqlarının qəbiristanlığı adlandırmaq olar (5-10-cu fotolar). Köhnə quyuların bir hissəsi hələ də istismar edilməkdədir.

5-10-cu fotolar. Köhnə buruqların skeletləri.

Hazırda köhnə neft buruqlarının bütün ərazisi neft məhsulları ilə həddindən artıq çirklənmiş torpaqlardan ibarətdir. Sabunçu, Ramana, Suraxanı və Balaxanı qəsəbələrinin ərazisindəki neftlə çox və orta səviyyədə çirklənmiş torpaqlar ümumi ərazinin 12,5 - 17,5%-nə bərabərdir (Abşeron üzrə 10,0 min hektarın 2,5 - 3,0 min hektarı). Qeyd etmək lazımdır ki, uzun zamanlar mədənlərdə nefti torpaq üzərində, açıq hovuzlarda (çalalarda) saxlamaq təcrübəsi vardı ki, bu da torpağı həddən artıq çirkləndirir, neftin daşınması isə birbaşa torpaq üzərində həyata keçirilir, ya da qoşqu vasitəsilə nəql edilir.

Neft Abşeronda lap qədim zamanlardan çıxarılır və onun hasilatının ilk rayonlarından biri Əmircan-Suraxanı hesab edilir. Qədimdə neft hasil etmək üçün quyular və ya sadəcə çuxurlar qazılır, daha sonra fəhlələr bu quyulara və çuxurlara nefti əllə və ya atların köməyi ilə, xüsusi dərilərdə quyuların divarlarından istifadə edərək çıxarırdılar. Qrunt bu yerlərdə gilli olduğundan quyuların divarlarını möhkəmləndirmək də lazım gəlmirdi. Yalnız quyuların ağızları daş ilə hürüldü. Quyuların dərinliyi 80 metrə çatırdı. Neftlə zəngin quyuların diametri bir neçə metrə çata bilər.

di. Bir çox quyuların, xüsusilə də "ağ neft" çıxan quyuların öz adları var idi. Tarixi məxəzlərdən məlumdur ki, "Xələfi" adlanan quyu XVII əsrin əvvəllərində inşa edilmişdi. 1823-cü ildə həmin quyunun restavrasiyası zamanı fəhlələr üzərində quyunun qazılması tarixi olan daş aşkar etmişdilər - bu, Abşeronda məlum ən qədim quyulardan biri hesab edilir. 1594-cü ildə qazılmış və 35 metr dərinliyə malik olan başqa bir qədim quyunun hətta hansı usta tərəfindən qazılması faktı da məlumdur. Bu, əslən Balaxanı kəndindən olan Məhəmmədəli Nur idi.¹⁹

Mədənlərdən çıxarılan neft xüsusi çuxurlara və ya anbarlara çatdırılırdı. Anbarlar yerin altında qurulmuş tağlı böyük məkan formasında olurdular və hər iki tərəfdən onlara pilləkənlərlə yol gedirdi. Anbarların tavanında ventilyasiya boruları və neft axıtmaq üçün ayrıca borular quraşdırılırdı. Nefti keçir və ya suiti dərisindən tuluqlarda, ulaq və ya dəvə karvanları ilə daşınırdı. Dəmir yolları və dəniz gəmiçiliyinin meydana gəlməsindən sonra nefti taxta çəlləklərdə daşımağa başladılar. Çəlləklərin hazırlanması çox baha başa gəlirdi. Onlar tez-tez yolda qırılır və neft nəqliyyat vasitəsini, eləcə də torpağı və dənizi çirkəndirirdi. Daha sonra nefti borular vasitəsi ilə nəql etməyə başladılar. Elə bu vaxtlarda dənizdə yırğalanmaya dayanıqlı və izolyasiya edilmiş böyük metal şöbələrə malik neft tankeri ideyası yaranmış oldu. Dünyada ilk belə neft tankeri Nobel qardaşları tərəfindən inşa edilmiş "Zoroastr" gəmisi idi. Tankerin müəllifi Lüdviq Nobel özü idi və o, İsveçdə inşa edilərək 1878-ci ildə Bakı sahillərinə çatdırılmışdı.

Nobellərin sifarişləri ilə Faberje Sankt-Peterburqda "Nobel şirkəti tərəfindən 1879-1906-cı illər ərzində bir milyard pud neftin hasilatı şərafinə" xüsusi xatirə saati hazırlamışdı. Suraxanı Atəşgahı formasında düzəldilmiş bu saatın korpusu boz və qırmızı qranitdən, alovun dilləri isə redonitdən hazırlanmışdı. Korpusun bünövrəsi gümüş fiqurlar və lövhəciklərlə bəzədilmişdi. Bu lövhəciklərin birində Abşeronun xəritəsi, ata və oğul Nobellərin - Lüdviq və Emmanuelin portretləri vardır. Siferblatdan yuxarıda Atəşgahı bəzəyən svastika qoyulmuşdur. Sözü gedən saat 2006-cı ildə Stokholmdakı auksionda 1,5 milyon dollara satılmışdır.²⁰

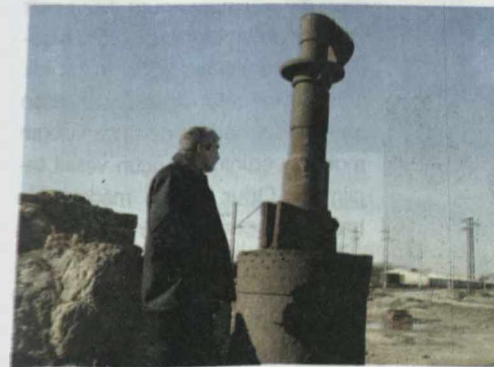
Açıq torpaq anbarlarından sonra nefti daha yaxşı qoruya bilən torpağa bastırılmış neft çənləri yaradıldı (11-ci foto).

Ümumilikdə, neft bumu dövrü şəhərin və ətraflarının intensiv yaşıl-laşdırılması ilə müşayiət olunurdu. Lüdviq Nobel bu istiqamətdə xüsusi

11-ci foto. Suraxanıda neftin saxlanması üçün neft çənləri. Melumatlara görə onlar Nobel qardaşlarına məxsus idi.

İçməli suyun defisiti onu qənaətcil yanaşmağa məcbur edirdi. Bəzi abşeronluların evində su quyuları qazılmış olsa da, bütün kəndlərdə ictimai su mənbələrindən (ovdanlar və kəhrizlər) istifadə edilirdi. Ovdanlar yağış suyunu toplamaq üçün qayalı qruntda çapılmış dayaz quyular idi. Abşeronlular suyu xüsusi qablarda saxlayır və daşıyırdılar (göyümlər, səhənglər, fərşlər). Peşəsi suyun daşınması olan xüsusi şəxslər də mövcud idi - onlar suyu göyümlərdə, ya da araba və ya ulaqlarla tuluqlarda daşıyırdılar.

12-ci foto. Köhnə "ağ" neft buruqlarından biri.

töhfələr vermişdir; o, Villa Petrolea və ətrafındakı parkın salınmasını planlaşdırmış və həyata keçirmişdir. Evə yazdığı məktubların birində Lüdviq Nobel yazırdı ki, özünü yaşıllıqla əhatə etmək məqsədi ilə xüsusi qəsəbə saldırmış, lakin "su çatışmazlığından mənim ümidlərim doğrulmadı, yalnız gül dibçəkləri və kiçik bostan əkmək mümkün oldu" və "ümid edərəm ki, gələn il su ehtiyatını yaxşı tutarıq və onda mənim arzum, Bakıda kiçik cənnət - yaşıl Villa Petrolea reallıq olar".²¹

Ovdan quyularla müqayisədə daha mükəmməl memarlıq tikintisi hesab edilir. Ovdan - qruntda, bulaq və yağış sularının toplanması və saxlanması üçün inşa edilən yeraltı qurğu idi. Ovdan qayalı qruntda çapılırdı və yuxarıdan daş tağla örtülürdü. Bu tağdan xüsusi pilləkənlər kvadrat şəkilli çarhovuza aparırdı. Ovdana girişi oxvari tağlı portalla bəzəyirdilər.²²

Araşdırılan ərazidə neft istehsalının intensiv inkişafı ekstensiv

texnologiyalar əsasında aparılırdı. XX əsrin əvvəllərindəki neft bumu ilk növbədə üzde olan və yüksək keyfiyyətli (ağ neft) neft verən yataqların işlənməsinə şərait yaradırdı. Ağ neftin (kerosinə bərabər olan yüngül hissə) yenidən emal olunmağa ehtiyacı yox idi, birbaşa bazara çıxarıla bilərdi (12-ci şəkil).

1930-1950-ci illər ərzində Abşeron Sovet dövləti üçün əsas neft istehsalçısı idi:

Bu vaxt neft istehsalının artımı praktik olaraq ətraf mühitə tamamilə laqeyd şəkildə baş verirdi. Bu gün mövcud olan ekoloji problemlərin əsası məhz həmin dövrdə qoyulmuşdu:

- Neftin torpaqları çirkəndirməsi;
- Yüksək minerallaşmış gölün yaranması;
- Atmosferin karbohidrogenlərlə yüksək dərəcədə çirkənməsi;
- Ərazinin sənaye tullantıları ilə doldurulması.

Neftin torpaqları çirkəndirməsi

Neft laylarının uzunmüddətli istismar nəticəsində hasil edilən məhsulun tərkibində dəyişikliklər baş verirdi. Əgər ilk dövrdə neftin miqdar 80-87%-ə çatırsa, layların istismar gedişində neftin payı azalır, su tərkibi artır. Araşdırılan ərazidəki bütün neft quyularının cəmi 3-7% (maksimum 12%) neft verir, qalanları lay suları (85%-ə qədər) və qumdan (3-5%) ibarət idi. Köhnə mədənlər iqtisadi cəhətdən səmərəli olmadığından avadanlığın modernləşdirilməsi üçün vəsait tapılmırdı. Odur ki, bu mədənlərdə hələ də keçən əsrə məxsus neftin sudan passiv ayrılması üzrə texnologiya və avadanlıqlardan istifadə edilirdi. (13-cü foto).

13-cü foto. Köhnə mädəndə neft durulducu çala. Suyun buraxılması prosesi.

Bu texnologiya üçün bütün avadanlıq quyudan çıxan qar-

şığın yığıldığı metal çəndən ibarətdir. Neft yuxarı səviyyəyə qalxır, su və qum isə aşağı çökür. Fəhlə kranı əllə ağır və çəndəki suyu açıq arxa tökür. Əvvələn, tökülən su neftlə qarışmış (0,5-1,5%-ə qədər) çirkli su olur, ikincisi, qum və gil heç təmizlənmir, çirkab arxında toplanıb, çirklik səviyyəsini artırır. Köhnə mədənlərdə sızmalar və qəzalar adı haldr, bunun da nəticəsində mədənlərin bütün ərazisi son dərəcə çirkli neft tullantıları ilə dolu olan kiçik gölməçələr, mazut və neftlə örtülür torpaq sahəsindən ibarətdir. (14-15-ci fotolar)

14-15-ci fotolar. Suraxanı və Sabunçudakı köhnə mädənlərin ərazisi.

16-cı foto. Ramana gölü (köhnə mädənlərin ərazisi).

Ramana qüləsinin etəyində (Ramana qəsəbəsi) köhnə mədənlərin yerində praktiki olaraq təbəqə sularının yığıldığı göl əmələ gəlmişdir. (16-cı foto).

Yüksək dərəcədə minerallaşmış göllərin yaranması

Köhnə neft təbəqələrindən çıxarılan su son dərəcə minerallaşmış və tərkibində yod və rodondan başlamış müxtəlif birləşmələr var. Müasir neftçixarma texnologiyalarında lay suları burada təzyiqli yüksəltmək üçün yenidən təbəqəyə vurulur. Köhnə mədənlərdə 1980-ci ildən başlayaraq lay suyunun hamısı yenidən quyuya vurulmalı idi. Lakin əlavə lay sularının böyük həcmi, avadanlığın son dərəcə köhnəməsi və müxtəlif sız-

malar üzündən neft kollektorlarına dolur və yaxınlıqdakı çökəkliklərə yığılır, göllər və gölməçələr yaradır.(17-18-ci fotolar)

17-ci foto. Neft kəmərinde sızma.

18-ci foto. Lay sularından yaranan göl.

İlin isti vaxtı buxarlanan yüksək dərəcədə minerallaşmış lay suları qalıtq materiallarla qarışaraq şoranlıqlar yaradır ki, onlar da mədən ərazilərinə yaxın torpaqları duzlaşdırır və atmosferi duzlarla (o cümlədən, ağır metallarla) çirkləndirir.

Atmosfer havasının hidrokarbonatlarla çirklənməsinin yüksək səviyyəsi

Neftlə çirklənmiş kifayət qədər böyük torpaq sahələrinin olması, lay sularına yüksək miqdarda neft məhsullarının hopması, çıxarılan neftin ayrılmasının köhnəlmiş texnologiyası həm mədənlərdə, həm də ona yaxın sahələrdə, o cümlədən, yaşayış məntəqələrində havanın xeyli dərəcədə çirklənməsinə səbəb olur. Yayda isti vaxt xüsusilə ağır vəziyyət yaranır. Yüngül hidrokarbonatların buxarlanması 15-180C-də baş verir, istilik 250C-yə çatdıqda isə buxarlanma artır, bu temperaturda neftin orta fraksiyaları da buxarlanmağa başlayır. Beləliklə, yay vaxtı mövcud olan temperatur rejimində (iyul-avqustun orta göstəriciləri orta hesabla 25-270C) hidrokarbonatların buxarlanma səviyyəsi mədənlərdə 20-50 dəfə, isti günlərdə isə 100 dəfəyə qədər artır. Qeyd etmək lazımdır ki, atmosfer havasının çirklənmə səviyyəsi hətta hidrokarbonat çirklənməsini nəzərə almasaq da yüksək göstəricilərlə fərqlənir (4-cü cədvəl).

4-cü cədvəl Stasionar mənbələrdən atmosfərə tullantıların dinamikası (min tonla)

Tullantılar	1993	1995	1997	1998	2002
Cəmi	1533.3	878.6	389.6	442.7	217.4
Bərk maddələr	61.5	22.7	22.0	21.2	29.4
qazaoxşar	1471.8	855.9	367.6	421.5	188.0
SO ₂	57.7	50.0	37.8	35.2	13.6
NO _x	31.6	31.6	26.2	25.3	26.3
CO	38.1	21.6	22.7	21.4	18.2

Mənbə Ətrəf mühitin vəziyyəti Dövlət hesabatı, Bakı, 1997.

4-cü cədvəldən görüldüyü kimi, Azərbaycanın istehsal potensialının dağılması ilə əlaqədar olaraq atmosfərə tullantıların azalması meylli açıq görünür. Sənaye müəssisələrinin xeyli hissəsi işləmir, ya da öz gücünün 15-25% həcmində işləyir. Verilmiş statistika neftlə çirklənmiş torpaqlardan hidrokarbon tullantılarını nəzərə almır, belə monitorinq keçirilmir.

Atmosfer havasının çirklənməsinin əhalinin səhhətinə təsiri

Yaşayış məntəqələri intensiv hərəkətli avtomobil yollarının bilavasitə yaxınlığında yerləşir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatlarına görə havanın çirklənməsinin 60%-dən çoxu avtonəqliyyatın payına düşür. Neft mədənlərindən qaynaqlanan çirklənmənin yüksək səviyyəsini də əlavə etsək, burada çirklənmənin cəm səviyyəsi ümumrespublika səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə yuxarıdır və bu, Abşeron yarımadası üçün də ən yüksək çirklənmə göstəricisidir.

Nə isə yandırılan zaman formalaşan adi karbon oksidi də yanmayan qazlara aid edilir. Normal rejimdə və normal benzinlə işləyən mühərriklərin işlənmiş qazlarında orta hesabla 2,7% karbon oksidi olur. Sürəti azaldıqda bu pay 3,9%-ə qədər artır, asta gedişdə isə 6,9%-ə çatır. Karbon oksidi, CO₂ qazı və mühərriklərin buraxdığı digər qazların bir çoxu

havadan yüngül olduqları üçün onlar torpağın səthinə yaxın toplanırlar. İşlənmiş qazlarda həm də kəskin iyli və qıcıqlandırıcı fəaliyyətli aldehidlər vardır. Onlara akrolenləri və formaldehidləri aid etmək olar; sonuncu xüsusilə güclü təsire malikdir. Avtomobillərin işlənmiş qazlarında eyni zamanda azot oksidi də olur. Azot dioksid atmosfer havasında karbohidratların çevrilmə məhsullarının formalaşmasında mühim rol oynayır.

İşlənmiş qazlarda yanacaqın parçalanmamış karbohidratlarına da rast gəlinir. Onların içərisində əsas yeri etil sırasının hüduzsuz karbohidratları, xüsusən də heksen və penten tutur. Avtomaşının mühərrikinə yanacaqın tam yanmaması səbəbindən karbohidratların bir qismi tərkibində qətranlı maddələr olan hissə çevrilir. Xüsusən də, daha çox hissə və qətran o zaman yaranır ki, mühərrik texniki cəhətdən nasaz olur və ya sürücü mühərrikin işini gücləndirərək hava və yanacaq nisbətini azaldır. Bu zaman avtomobilin arxasından uzun tüstü quyruğu gözə dəyir ki, onun da tərkibi çoxdövri karbohidratlardan, xüsusən də benzapirendən ibarətdir. Ümumilikdə, şəhərin ərazisində avtomobillərin işlənmiş qazları intensiv olaraq havaya buraxması zamanı iki tip çirklənmənin davamlı mövcudluğuna rast gəlinir: - avtonəqliyyat mənsəli aerosollar; bu aerosollar atmosferdə uzun müddət qalaraq xərçəng əmələ gətirən cisimləri özündə ehtiva edir və havadan nəfəs yolları, ya da dəri vasitəsi ilə insan orqanizminə daxil olaraq orada toplanır. Bu birləşmələr mərkəzi sinir sistemini və qanyaradan orqanları zədələyir. Tədqiq olunan ərazilərdə neft çirklənməsinin yüksək səviyyəsi ilə birlikdə burada atmosfer havasının ümumi çirklənməsi olduqca yüksək və davamlıdır. Yüksək dərəcədə çirklənmiş havanın əhalinin səhhətinə təsirini anlamaq üçün aşağıda müxtəlif çirkləndirici maddələrin sağlamlığa təsiri haqqında məlumatları əlavə edirik.

İşlənmiş qazların əhalinin səhhətinə təsiri

Havanın çirklənməsi əhalinin səhhətinə ciddi təhdid olub həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. ABŞ-ın Ətraf Mühitin Mühafizəsi üzrə Agentliyinin dəyərləndirmələrinə görə²³ havanı çirkləndirən toksik cisimlərin təsiri il ərzində xərçəng xəstəliyinin 1700-2700 növünün meydana gəlməsinə yol açır. Son illərdə xərçəng xəstəliyinin, ley-

kemiya və digər ölümcül xəstəliklərin artma tendensiyası müşahidə olunmaqdadır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının mütəxəssislərinin fikrincə dünyadakı ölüm hallarının 6%-nin səbəbi məhz havanın çirklənməsidir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, tədqiq edilən yaşayış məskənlərində xərçəng xəstəliyi hallarının səviyyəsi ümumrespublika göstəricilərindən əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir.

Avtomobillər işlənmiş qazlarla atmosfərə 200-dən çox kimyəvi maddə buraxır. Onların içərisində canlı orqanizmlərə ən çox toksik təsir göstərən maddələrə ağır metallar, xüsusən də qurğuşundur. Qurğuşun yoldan 100-200 metr radiusda toplanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, köhnə mədənlərin çoxunun ərazisi bərk məişət tullantıları yığılan yere çevrilib. Köhnə mədənlərdə yığılan bu məişət tullantıları yüksək risk mənbəyinə çevrilir, tez-tez alovlanır və atmosfer havasını daha da çirkləndirir (19-20-ci fotolar).

19-20-ci fotolar. Köhnə mədənlərin ərazisində yığılan məişət zibilli.

Bərk tullantıların utilizasiyası problemi Bakı meqapolisində ən kəskin şəkildə qarşıda durur, burada hər gün 1 milyon m³ məişət tullantıları yaranır. Bərk tullantıların həcmi və strukturu sahəsində Bakı rayonlarında 2000-2001-ci illərdə aparılmış araşdırmalar (Bakı şəhərinin Nizami və Xətai rayonlarında, Böyük Britaniya və Norveç səfirliklərinin yardımı ilə Dayanıqlı İnkişaf Cəmiyyəti tərəfindən) göstərdi ki, tullantıların strukturu əsaslı dəyişikliklər baş verib. Keçən əsrin 70-80-ci illərində zibil əsasən qida qalıqları və kağızdan ibarət idisə, XXI əsrdə artıq qablaşdırma materialları, xüsusilə sintetik, polimer materiallar daha çox olur. Bundan başqa, tullantıların da həcmi 100-150-dən 350-400 sm³-dək artmış-

dir. Aparılmış hesablamalar göstərdi ki, hər gün 10-15 tona qədər polimer materialı, 3,0-3,5 ton plastik qab-qacaq zibilə qarşır ki, onlar da təkrar xammal kimi əhəmiyyətlidir və təkrar istifadə üçün yenidən emal edilə bilər. Təkrar xammal kimi yenidən emal edilməkdənsə, bütün bu qiymətli materiallar yüzlərdə ton kağız və kartonla birlikdə şəhər zibilxanasına aparılıb yandırılır. Qeyd etmək gərəkdir ki, əsas utilizasiya metodu kimi istifadə edilən bərk tullantıların yandırılması inkişaf etmiş ölkələrdə qadağan edilib. Bərk tullantılar yandırılarda son dərəcə təhlükəli, sağlamlıq üçün zərərli maddələr yaranır, onlar atmosferi çirkləndirir, insanlarda ciddi xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. Polimer materialların yandırılması, ümumiyyətlə, ekoloji cinayət sayılır, çünki bu zaman dayanıqlı üzvi çirkləndirici, o cümlədən, çox güclü dioksin zəhəri yaranır.

Böyükşor gölünün sahilində Balaxanı qəsəbəsinin yanında yerləşən Bakı şəhər zibilxanası Bakı sakinləri üçün daimi təhlükə mənbəyidir. Keçən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində tullantıların utilizasiyası üçün zibil-yandırma zavodu yaradıldı, o yalnız az bir müddət işlədi. Zavodun işində əsas çətinlik tullantıların ilkin ayrılması idi. Zavod yalnız yanan materialların - qida tullantıları, kağız, karton və sairənin utilizasiyası üçün nəzərdə tutulmuşdu. Dünya təcrübəsində tullantıların ilkin ayrılması praktikasısı var, tullantılar növlərinə uyğun olaraq xüsusi konteynerlərə yığılır. Təəssüf ki, Bakıda zibilin daşınması ilə məşğul olan kommersiya şirkətləri (birgə və xarici) də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə çoxdandır tətbiq edilməyən bir növ zibil konteyneri texnologiyasından istifadə edir və tullantıları zibilxanaya aparıb yandırır. Göstərmək gərəkdir ki, kommersiya şirkətləri (o cümlədən, xarici şirkətlər) qarşısında təhlükəsiz utilizasiyanın dəqiq və sərt şərtlərini qoymadan zibilin yığılması işini onlara vermək ona getirib çıxarmışdır ki, Bakı meqapolisi daha çox və daha ciddi şəkildə bərk tullantı problemini hiss etməyə başlayacaq.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, transmilli şirkətlər (Koka-Kola, Pepsi-Kola) və digərləri qarşısında istehsal üçün icazə verilən vaxt boş qabların yığılması və utilizasiyasının təmin edilməsi şərti qoyulmamışdır. Bunlar qablamada istifadə edilən bütün polimer materialların hamısından daha təhlükəlidir. Polietilenlər praktik olaraq təbii mühitdə parçalanmır, yananda isə böyük miqdarda yüksək zərərli maddələr yaranır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu şirkətlər öz tullantılarının utilizasiyasına görə maliyyə məsuliyyəti daşıyırlar.

Hazırda Bakının icra hakimiyyəti orqanları yeni zibil-yandırma zavodu əldə etmək məsələsini müzakirə edir. Qeyd etməyi zəruri sayıram ki, əvvələn, təklif edilən avadanlıq mənəvi cəhətdən köhnəlib, çünki Qərb ölkələrində yanma prosesindən tamamilə imtina ediblər (hətta piroliz ekoloji cəhətdən çox təhlükəli utilizasiya prosesi sayılır). İkincisi, zibilin yığılması və daşınması prosesində köklü dəyişiklik olmadığı təqdirdə istənilən avadanlığın alınması əhəmiyyətini itirir.

Ərazinin sənaye tullantıları ilə zibillənməsi

Köhnə mədən əraziləri həmçinin mənəvi cəhətdən köhnəlmiş, ya tamamilə sıradan çıxmış neft avadanlığının son dərəcə çox olması ilə seçilir. İlk növbədə bu, mədən avadanlığına aiddir (quyuların infrastrukturunu). Köhnə mədənlərə baxanda quyuların və onların infrastrukturunun 100-ildən artıq müddətdə demontaj olunmaması təsəvvürü yaranır (21-ci foto).

21-ci foto. Köhnə mədənlərin dağıdılmış infrastrukturunu.

22-ci foto. Tamamilə sıradan çıxmış neft avadanlığı.

Son 100 ildə Suraxanı-Sabunçu-Ramana-Balaxanıda ekoloji vəziyyətin müqayisəli xarakteristikası

Keçən əsrin 20-ci illərində aparılmış araşdırmalar göstərdi ki, artıq o vaxtlar mədənlərin ərazilərinin xeyli hissəsində torpağa güclü şəkildə neft hopub. Bu rayonda hava hisli və tozcludur, karbohidrogenlərlə torpağın

çirkənmə səviyyəsi haqqında məlumat yoxdur, çünki belə araşdırmalar aparılmayıb. Havada hisin çoxluğu yaşayış evlərində və sənaye müəssisələrində neft qızdırıcılarından istifadə ilə izah edilir. Bu vaxt yaşayış binalarının əksəriyyəti ya mədən ərazilərinin özündə, ya da onun yaxınlığında yerləşirdi. Həyətlərin çoxu yaşayış binaları ilə əhatə olunmuş açıq meydanlardan ibarət idi. Həyətlərdə adətən neft qüllələri, xam neft üçün anbar və avadanlıq yerləşirdi. 1925-ci ildə burada (o vaxt Lenin rayonu) 389 həyət qeydə alınmışdı. Onlardan 8,9 %-i döşənmişdi, qalan 91,1% torpaq idi. Qeyd edilirdi ki, həyətlərin 24,2%-i gölməçələrdən ibarət idi. Araşdırmalarda əsas diqqət kommunal sular probleminə verilir. O vaxtlar kəndlərdə duru tullantılar üçün qazılmış çalalar və ayaqyolu üçün şambodan istifadə edilirdi. Göstərilirdi ki, qeydə alınmış həyətlərin üçdə birində qazılmış çalalar yoxdur, odur ki, zibil yaxınlıqdakı çökəklərə atılır.

Duru tullantılar o vaxtlar açıq süni arxlarla axıdılırdı ki, onlar da əvvəllər yalnız quyu və atmosfer sularının toplanması üçün istifadə edilirdi. Bu arxlar açıq ensiz xəndəklərdən başqa bir şey deyildi, bir müddətdən sonra şambo və qazılmış çalalardan təsərrüfat və kommunal sularını onulla ötürürdülər. Bütün rayondan yığılan suları bu arxlar iki istiqamətdə Xəzər dənizinə axıdırdı: rayonun şərq hissəsinin tullantı sularını ötürən bir istiqamət Ramana gölü və Ramana silsiləsindəki tuneldən sonra Bine və Suraxanı kəndlərinin arasından keçir; digəri, rayonun qərb hissəsinin tullantı sularını ötürən istiqamət isə Böyükşor gölünün yanından keçərək fabrik-zavod rayonuna çatırdı. Aydın ki, məişət və kommunal tullantıların bu şəkildə daşınması sanitariya vəziyyəti olduqca ağırlaşdırırdı.

XX əsrin 60-cı illərində Ramana, Sabunçu və Suraxanı kəndlərinin də qoşulduğu Böyük Bakı Kanalizasiya xətti işə düşdü. İlk baxışda, tullantı suları ilə bağlı vəziyyət düzəldi. Eyni zamanda əhalinin qazlaşmış ərazilərdən köçürülməsi haqqında qərar qəbul edildi. Bu qərar mədənlərin birbaşa yaxınlığındakı kazarma tipli evlərdə məskunlaşmış fəhlə əhalisinə müsbət təsir etdi. Amma qəsəbələrin yerli əhalisi öz evlərində girov vəziyyətinə düşdülər. Hətta indi belə evlərin əksəriyyəti sənaye sahələrinin lap yaxınlığında yerləşir. Əhalisi köçürülmüş evlərin əksəriyyətini uzaq kənd rayonlarından gəlmiş əmək miqrantları, ya qaçqınlar tutdular. Hətta indi belə köhnə həyət tipli tikililərin çoxusunda kanalizasiya yoxdur və tullantı sularını sənaye sahələrindən keçən açıq kanavalarla axıdırlar. (23-cü foto)

23-cü foto. Mədənin ərazisində açıq tullantı suların arxı

Bərk məişət zibilinin daşınması məsələsi də qənaətbəxş deyil. Praktiki olaraq köhnə mədən sahələrinin hamısı bu və ya digər dərəcədə zibillənib. Yaxınlıqdakı evlərin sakinləri bu sahələrdən zibilin tullanması üçün istifadə edir. İlk növbədə bu onunla bağlıdır ki, zibilin yığılması və daşınması çox pis təşkil edilib. Evlərin arxasında olan xüsusi zibil konteynerləri kommunal xidmət təşkilatları tərəfindən həftədə 1-2 dəfə daşınır. Onlar çox tez dolur, zibil yaxınlıqdakı ərazini basır.

Göllərin (Böyükşor, Ramana, Bülbülə) lay suları və neftin hesabına çirkənməsinin davam etməsi vəziyyəti xeyli pisləşdirir. Onların səviyyəsi xeyli dəyişir. Bu sular qrunu sularına da neqativ təsir edir, onu çirkəndirir və mineralaşdırır. Göllər həssas relyefe (Ramana yaylası) malikdirlər, orada (ilk növbədə Böyükşorda) suyun səviyyəsinin bundan artıq qalxması Abşeronun mərkəzi hissəsi üçün faciəvi nəticələr verə bilər.

Bundan başqa neft-mədən ərazisinin hamısı Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin ixtiyarındadır ki, torpaqların təmizlənməsi və rekultivasiyası üçün onun da vəsaiti yoxdur. İctimai torpaqları mülkiyyətinə keçirmiş bələdiyyələrin isə dövlət strukturlarına təsir etmək üçün real imkanları və vəsaiti yoxdur. Nəzərə alınsa ki, Abşerondakı qəsəbə bələdiyyələrinin ixtiyarında ictimai torpaqlar çatışmır, burada ictimai istirahət yerləri çox azdır və yaşıllaşdırma səviyyəsi xeyli aşağıdır, onda köhnə, neftlə zibillənmiş torpaqlar məsələsinin həlli son dərəcə aktuallaşır. Bələdiyyələr ictimaiyyəti səfərbər edib, bu torpaqların təmizlənməsini və rekultivasiyasını təmin etmiş olsalar belə, bu torpaqlar Neft Şirkətinin ixtiyarında qalacaq və onların yenidən çirkənməyə məruz qalmamasına təminat yoxdur.

Neft bölməsində yaranmış vəziyyət haqqında mütəxəssislər heyəcan təbii çalır. Bir tərəfdən, bu, havanın çirklənməsi mənbəyinə çevrilmiş 17 min ha neftlə çirklənmiş torpaqlar problemdir. Abşeronun əhalisi sıx olan bütün rayonlarında atmosfer havasının karbohidrogenlərlə çirklənməsi səviyyəsi yol verilən (təhlükəsiz) normaları bir neçə dəfə keçir. Bakı ətrafında sürətli və xaoslu özəl tikinti ona gətirib çıxarmışdır ki, neftlə çirklənmiş torpaqlarda da tikinti işi gedir (Suraxanı, Əmircan, Balaxanı, Sabunçu, Qala və s.). Tikinti aparılan vaxt bu torpaqlar neftdən təmizlənmir, sadəcə neftlə çirklənmiş torpağın üstü yeni torpaqla örtülür. Çox az vaxtdan sonra karbohidrogenlər yeni torpaq təbəqəsi vasitəsilə buxarlanmağa başlayır, həm bu təbəqəni çirkləndirir, həm də yaşayış sahələri və həttdəki havanı zəhərləyir. Bəllidir ki, karbohidrogenlər yalnız allergiya yaratmır, həm də törəmələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Beləliklə, neftlə çirklənmiş torpaqlarda qanuni və qeyri-qanuni tikinti işləri bir müddətdən sonra allergik və xərçəng xəstəliklərinin kəskin surətdə artmasına gətirib çıxaracaq.

Neft bölməsinin intensiv inkişafı, köhnə və yeni neft sahələrinin genişmiqyaslı istismarı başqa bir problemi - neft çıxarılması prosesində yaranan tullantıların utilizasiyası problemini də kəskinləşdirir.

Digər arzuolunmaz amillərin təsiri

ABŞ-da aparılan tədqiqatlar sübut etmişdir ki, neft hasil edilən ərazilərdə insanların səhhətinə ən böyük təhlükə tərkibində radium olan və küləklə sovrulan tozlardan, eləcə də radioaktiv radon qazından gəlir. Amerika ekoloqları belə qənaətə gəlmişlər ki, hətta bu əraziləri torpaqla örtüb üzərində evlər tikilsə belə, bu evlərin sakinləri adətən ağ ciyər xərçənginə səbəb olan radonun təsirinə məruz qalmağa davam edəcəklər.²⁴ Ekoloqların məlumatlarına görə neftlə birlikdə hasil edilən lay sularının axıdıldığı ərazilər də "ölü zona"dır; orada hətta bitkilər və heyvanlar da öz varlıqlarını sürdürə bilməzlər.

Ekoloqların yanaşmasından istifadə etsək, belə qənaətə gəlmək olar ki, tədqiq edilən yaşayış məntəqələrinin bütün ərazisi "ölü zona" kimi təsnif edilməlidir, çünki neft buruqları çox zaman yaşayış evlərinin həttdə yerləşir, lay suları isə çoxsaylı gölməçələr və axınlar əmələ

gətirir. Azərbaycanın təbii radiasiya fonu 50 mkr/saat göstəricisini keçməməli olduğu halda, Respublika Gigiyena və Epidemiologiya Mərkəzinin mütəxəssisləri "Suraxanıneft" Neft-qaz Hasilatı İdarəsinin ərazisində 800 ml/saat, neft hasilatının 100 ildən çox müddətə aparıldığı ərazilərdə isə 1200-1300 mlR/saat radiasiya fonu aşkar ediblər.²⁵

Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin radiasiya təhlükəsizliyi üzrə baş mütəxəssisi hesab edir ki, "radiasiya təhlükəsizliyi problemi indi gündəlikdə duran əsas məsələlərdəndir". Mərkəzdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, neftin hasilatından onun saxlanması qədər bütün mərhələlərdə texnoloji avadanlığın, ərazilərin və fəhlələrin intensiv radioaktiv şüalanması prosesi gedir. Neftçilərin müayinəsi aşkar etmişdir ki, onların ağız boşluğunda leykoplakiya - xərçəngöncəsi vəziyyət mövcuddur. Onların diş minalarında olan radiasiyanın miqdarı Çernobil qəzası zonasında yaşayanların diş minalarındakı radiasiya miqdarına bəbəbdir.²⁶

Azərbaycan Tibbi Profilaktika üzrə Milli Elmi-Tədqiqat İnstitutunun laboratoriyası tərəfindən aparılmış başqa tədqiqatlar isə neftçilərdə immunioloji statusun zəifləməsinə aşkar etmişdir.

Bu tədqiqatlar dolayı yolla təsdiq edir ki, birbaşa neft mədənləri ərazisində yerləşən Suraxanı, Əmircan, Ramana və s. qəsəbələrinin bütün əhalisi risk zonasında yerləşir və daima arzuolunmaz ekoloji faktorların bütöv kompleksinin təsiri altındadır.²⁷

Vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün təkliflər

Təmizlənmiş torpaqların ictimai ərazilər (parklar, yaşıllıqlar, mədəni-müalicə yerləri və s.) şəklində istifadəsi üçün bələdiyyələrin mülkiyyətinə verilməsi qaydaları haqqında təkliflərin hazırlanması; bu, ekoloji vəziyyəti yaxşılaşdırmağa və ərazilərin ümumi sağlamlaşdırılmasına şərait yarada bilər. İlk növbədə neftli ərazilərin perimetri boyu yaşıllıqların salınması və lay sularının tam utilizasiyasına nail olmaq gərəkdir. Bu işləri ilk növbədə mədəni-tarixi əhəmiyyətə malik ərazilərdə (yeni və köhnə Suraxanı arasındakı ərazi, Ramana yüksəkliyinin qolları, göllərin sahilləri və s.) görmək gərəkdir. Bu cür yaşıl sanitariya zonalarının yaranması landşaft-mədəni mühitin saxlanması, əhəlinin sağlamlığına müsbət təsir edər, Bakı şəhərinin əhalisi üçün cəlbedici olar. Digər tərəfdən, bu

torpaqların bələdiyyələrə verilməsi tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunmasına, eləcə də neft sənayesi abidələrini (hazırda məhv edilən) bərpa etmək imkanı verərdi.

Aşağıdakı təkliflərin gerçəkləşməsini çox əhəmiyyətli hesab edirik:

1. Köhnə mədənlərdə neftli torpaqların rekultivasiyası (təmizlənməsi) proqramının işlənməsi və qəbulu. Dünya Bankı tərəfindən maliyyələşdirilən Balaxanı mədənlərində neftli torpaqların təmizlənməsi üzrə pilot proqram genişləndirilməli və Balaxanı-Sabunçu-Ramana-Suraxanın köhnə mədənlərinin bütün ərazisini əhatə etməlidir;

2. Sıradan çıxmış neft qüllələri, quyular və neft mədənlərinin başqa infrastrukturunun demontajı üzrə proqramın işlənməsi və qəbulu. Bu proqram köhnə neft-mədən infrastrukturunun və arxitektura abidələrinin qorunması və bərpasına, Abşeronda neft sənayesi tarixi muzeyinin yaranmasına yönəlməlidir;

3. Çıxarılan neftin sudan ayrılması üzrə avadanlığın təmiri və saz şəkildə saxlanması, neftlə çirklənmiş quyu sularının açıq xəndəklərə və çökək yerlərə buraxılmasının qarşısının alınması;

4. Kommunal su tullantılarının drenaj xəndəklərinə axmasının inventarizasiyası və onların qəsəbə kanalizasiya sistemində qoşulması;

5. Köhnə mədən əraziləri ətrafında mövcud yaşıl sanitariya zonalarının genişləndirilməsi və yenilərinin yaradılması, daha sonra ictimai reabilitasiya-sağlamlıq əraziləri kimi istifadə üçün onları yerli icmaların ixtiyarına vermək.

İstinadlar

¹ Атлас Азербайджанской ССР. Баку-Москва, 1963.с.4.

² Атлас Азербайджанской ССР. Баку-Москва, 1963. с.5. Исламов Дж.И., Ландшафтное районирование Апшеронского полуострова (на азерб.яз.), "Известия АН Азерб. ССР", серия наук о земле, 1973, № 3.; Микаилов А.А. Современные ландшафты районов развития грязевых вулканов. Азербайджана. Труды Института Географии, том XVI, 1976.; Будагов Б.А. Ландшафтная карта Азербайджанской ССР. "Известия АН Азерб. ССР", серия наук о земле, 1970, № 6.;

³ Ширинов Н.Ш. Эоловые формы рельефа Апшеронского полуострова. "Известия АН Азерб. ССР", серия наук о земле, 1958, № 3.

⁴ Bakı və Abşeron yaramadasının ekoloji vəziyyət. WWW.eko.gov.az. Es-baki-absheron-veziyyet.

⁵ Bakı və Abşeron yaramadasının ekoloji vəziyyət. WWW.eko.gov.az. Es-baki-absheron-veziyyet; Состояние окружающей среды Азербайджанской Республики. Баку, 1997.

⁶ Газета "Зеркало", № 60 (378), 19 ноября 1994 г., № 43 1996 г.

⁷ Bakı və Abşeron yaramadasının ekoloji vəziyyət. WWW.eko.gov.az. Es-baki-absheron-veziyyet; Состояние окружающей среды Азербайджанской Республики. Баку, 1997.

⁸ Атлас Азербайджанской ССР. Баку-Москва, 1963.; Русаков Н.В., Рахманин Ю.А. Химическое загрязнение окружающей среды.,М.2004.;

⁹ Русаков Н.В., Рахманин Ю.А. Химическое загрязнение окружающей среды., М.2004.; Глазовская М.А., Геохимия природных и техногенных ландшафтов. М., 1988 с.123.

¹⁰ Choi, H.; Jedrychowski, W.; Spengler, J.; Camann, D.E., and ets, 2006. International studies of prenatal exposure to PAHs and fetal growth. Environmental Health Perspectives 114; Barton, H.A.; Cogilano, V.J.; Flovers, L; ets, 2005 Assessing Susceptibility from Early-Life Exposure to Carcinogen. Environmental Health Perspectives 113.; Малышева А.Г., Нефтяное загрязнение, М, 2004.; Глазовская М.А., Геохимия природных и техногенных ландшафтов. М., 1988.

¹¹ Davis J.M., Elias R.W., Grant L.D. Current issues in human lead exposure and regulation of lead, Neurotoxicol. 1993.,v.14, № 2-3.; Roy J.L., Mc Gill W.B. Soil water repellency as a long term consequence of terrestrial oil-spills. Canad.J. Soil Sc. 1996 v.76 № 2.

¹² Малышева А.Г., Нефтяное загрязнение, М, 2004, с.256.

¹³ Roy J.L., Mc Gill W.B. Soil water repellency as a long term consequence of terrestrial oil-spills. Canad.J. Soil Sc. 1996 v.76 № 2.; Глазовская М.А., Геохимия природных и техногенных ландшафтов. М., 1988.

¹⁴ Малышева А.Г., Нефтяное загрязнение, М, 2004.

¹⁵ Choi, H.; Jedrychowski, W.; Spengler, J.; Camann, D.E., and ets, 2006. International studies of prenatal exposure to PAHs and fetal growth. Environmental Health Perspectives 114.; Davis J.M., Elias R.W., Grant L.D. Current issues in human lead exposure and regulation of lead, Neurotoxicol. 1993.,v.14, № 2-3.; Roy J.L., Mc Gill W.B. Soil water repellency as a long term consequence of terrestrial oil-spills. Canad.J. Soil Sc. 1996 v.76 № 2.; Малышева А.Г., Нефтяное загрязнение, М, 2004.

¹⁶ Русаков Н.В., Рахманин Ю.А. Химическое загрязнение окружающей среды, М.2004, с.268; Глазовская М.А., Геохимия природных и техногенных ландшафтов. М., 1988.

¹⁷ Roy J.L., Mc Gill W.B. Soil water repellency as a long term consequence of terrestrial oil-spills. Canad.J. Soil Sc. 1996 v.76 № 2.

¹⁸ Чингиз Каджар, Старый Баку, Баку, ОКА, "Офсет", 2007, 204 стр.

¹⁹ Будагов Б.А. Ландшафтная карта Азербайджанской ССР. "Известия АН Азерб. ССР", серия наук о земле, 1970, № 6; Чингиз Каджар, Старый Баку, Баку, ОКА,

"Офсет", 2007.

²⁰ Чингиз Каджар, Старый Баку, Баку, ОКА, "Офсет", 2007, 204 стр.

²¹ Газета "Вышка", 24 декабря 2004 г.

²² Чингиз Каджар, Старый Баку, Баку, ОКА, "Офсет", 2007, 204 стр.

²³ Forrester J.W. Urban Dynamics. M.I.T. Press, Cambridge, Mass. 1969.

²⁴ Forrester J.W. Urban Dynamics. M.I.T. Press, Cambridge, Mass. 1969.; Roy J.L., Mc Gil W.B. Soil water repellency as a long term consequence of terrestrial oil-spills. Canadian. J. Soil Sc. 1996 v.76 № 2; Нияр Мяджидова, Медицинская журналистика. Баку, 2005.

²⁵ Ширинов Н.Ш. Эоловые формы рельефа Апшеронского полуострова. Известия АН Азерб. ССР", серия наук о земле, 1958, № 3; Нияр Мяджидова, Медицинская журналистика. Баку, 2005.

²⁶ Нияр Мяджидова, Медицинская журналистика. Баку, 2005.

²⁷ Природные условия и ресурсы Апшерона. Баку, 1979; Газета "Зеркало", № 60 (378), 19 ноября 1994 г., № 43 1996 г.

Cons Hopkins Universitetinin Mərkəzi Asiya və Qafqaz İnstitutunun Roma auditoriyasında Açıq Səma Neft Tarixi Muzeyi layihəsinin təqdimatı. Vaşinqton (27 oktyabr, 2004)

Əlavə 2

**Azərbaycan Milli Tarix Muzeyinin (Tağıyevin ev-muzeyi)
Şərq zalında Açıq Səma Neft Tarixi Muzeyi
layihəsinin təqdimatı. Bakı (22 mart, 2005)**

Kitabın müəlliflərindən biri, arxeoloq İdris Əliyev
Tunc Dövrü kurqanının qazıntılar zamanında.
(Türkan, Abşeron yarımadası, 2004)

Qeyd üçün

Əlavə 4

Açıq Səma Neft Tarixi Muzeyinin xəritə-planı

QAZAN NEFT TARIXI MUSEYI
AÇIQ SƏMA NEFT TARIXI MUSEYI

Qeyd üçün

MİLLİ və BEYNƏLXALQ ARAŞDIRMALAR MƏRKƏZİ (MBAM)

BAKİ NEFTİNİN VƏ YERLİ İCMALARININ TARİXİ

Çapa imzalanma tarixi: 31.03.2009
Format 60x84 1/16. Fiziki ç/v 16,5.
Tiraj 500.

QANUN NƏŞRİYYATI

*Bakı, AZ 1102,
Tbilisi pros., 11 Alatava 9.
Tel: 431-43-46; 431-16-62;
493-84-30; 431-38-18
E-mail: ms@azdata.net
Web: qanun.az*
